ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ ॥पुर्वस्थानोक्तलक्षणप्रमाणभावेनाव्याधिता
युष्मद्भावेनचिकित्साधर्मार्थं पञ्चस्वरीकर्तव्येयनंतरं॥चिकित्साभिधा
यकंस्थानमुच्यते॥रसायनंवाजिकरणसाधनमिति पथाचिकित्साच्यते
नथानंतरमेववक्ष्यति तत्रापिज्वरादिचिकित्सायाःप्राक्रसायनवाजिक
रणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानंतयोरपिचरसायनमेवचषस्सहस्रायु
रणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानं तदभिधीयते॥तत्रापिचाभयामलकीयवि
धादिकरणात याम्महाफलमितितदभिधीयते॥तत्रादौन्यवहारा
किंसास्थानार्थस्तत्राभिधायिकृतयाऽभिधीयते

थंस्यानाभिधेयकस्यभेषजपर्यायानाह॥ ॥चिकित्सितमित्यादिकंसाति
चैवमादौप्रधानाभिधेयपर्यायाभिधानंयथानिदानेहेतुरूपादिपर्यायक
थनं॥ एतच्चपर्यायाभिधानंप्राधान्येनचतुष्पादस्यैवभेषजस्ययदुक्तंच
तुष्पादंषोडशकलंभेषजमितिभिषजोभाषंते॥एवंभूतभेषजांगरूपतया
तुस्थावरजंगमरूपद्रव्यस्यभेषजत्वमेवांतरस्यव्यवहारःकृतंतेयम्॥प्रा
यश्चित्तमितिभेषजेसंज्ञाप्रायश्चित्तहेविभेषजस्याधर्मकार्यव्याधिहरत्व
नद्वैविध्यंविवृणोति॥स्वस्थस्येत्यादिकिंचिदितिनसर्वंस्वस्थहितंव्यवच्छि

यमाणस्य पुंसो ज्वरादिस्वाभाविकव्याधिहरत्वेन तथाऽप्रहर्षव्यनायपितानाः ॥ उप
स्वितनु रूपविशुद्ध्युत्तराद्य प्रशस्तशारीरतोवहरत्वेन तेजः ॥ प्रशस्तभावमोदथा
ती ति स्वस्थोर्जस्करं आर्त्तस्य रोगानुदिन विशेषेण ज्वरादिना आर्त्तस्य ज्वरादि
हररोगनुगपदिति वचनेनैवार्त्त विशेषणतायाल्लभ्यायां पदोक्तस्येति करोति ॥
हररोगनुगपदिति वचनेनैवार्त्त विशेषणतायाल्लभ्यायां परिसस्य ज्वरादिनाऽस्वाभाविकेन रोगे
तेन सहज्वरादिवत्तां पीडामनुद्वेजिकां परिसस्य ज्वरादिनाऽस्वाभाविकेन रोग
णपीडितस्येति दर्शयति ॥ भेषजप्रसंगाद्भेषजद्वैविध्यमप्याह ॥ ऊर्ध्वभे
जमित्यादि बाधनमिहंतदास्तु मात्रबाधकं यथास्वल्पमपथ्यमनुबाधनं ॥
दिर्घकालावस्था पितु व्याधि विकारका रोदिविधं भेषजमुक्तं
विभजते स्वस्थेत्यादि तु वृष्यं तद्रसायनं प्रायेतिच्छेदः ॥ यद्वृष्यं प्रायो भवति त
स्वस्थोर्जस्करं रसायनं युतं ॥ प्रायो भवति आर्त्तस्य रोगहरं पत्वाहृल्येनतनु ॥ स्वस्थो
र्जस्करमुच्यते ॥ यत्तु द्वितीयमार्त्तरोगहरं तत्प्रायेण ज्वरादिप्रमनं वा जीवक
र पाश्चभवतियत्तथाक्षतक्षीणानां सर्पिर्गुडादि ॥ रसायनं वृष्यं संभवति
तथा पाण्डुरोगाकायागरागोरसायनत्वेनोक्तः ॥ ॥ तथा कासाधिकारे ॥ उग
स्यहरीतकी रसायनत्वेनोक्ता साध्यनुस्वरनीय रसायनं श्वपाद्योक्तं ज्वरादिह
र श्चेत्युच्यतमेव रसायनान्येतत्त्वन्यत्तु ब्रूवते ॥ यत्तु व्याधिहरं तत्र रसायनं
किन्तु शारीरसंयोगाद्रव्यदीर्घकत्वेन साधारणधर्मयोगादुपचरितं व्याधि

हराणां रसायनंतमिहोच्यत इति ननु यदि स्वस्थोर्जस्करमपि व्याधिहरश्चय
न स्वस्थोर्जस्करं तत किं कश्चिदिति पदेन भेषजकर्म व्यवस्थादर्शकेन क्रिय
ते ॥ ब्रूमः ॥ बाहुल्येन स्वस्थोर्जस्करत्वं व्याधिहरत्वं च ॥ विवक्ष्यते न त्वेह
सर्वस्ति रोगहरस्य स्वस्थोर्जस्करत्वमिति प्रतिज्ञायते येन पाठासमर्काद्दीना
मपि रसायनत्वं साधनीयं स्यात्तिलात्तियोगहरत्वेन यदुच्यते ॥ तदपि रसायन
वाजिकरश्च भवतीति स्वभावमात्रापदेनोनं क्रियते तत्स्वस्थमुभयथा ॥ र
सयार्थकर्तृत्वं प्रायशब्दतामर्यविरूपाति प्रायशब्द इत्यादि विशेषार्थ इति
बाहुल्यार्थ इत्यर्थः ॥ रसायनकार्यमाह ॥ दीर्घमित्यादि प्रभावोदीनां च यया
मौदार्ययोजनीयं नाकसिद्धा यदुच्यते तदवश्यं भवतीत्यर्थः प्रणातिडेकिंद्य
ता कथमतद्रसायनं क्रियत इत्याह ॥ लोभेत्यादि रसादिग्रहणेन संस्मारद
योपि गृह्यन्ते वाजिकरणकार्यमाह ॥ अपत्येत्यादि अपत्यसंतानमपत्यपरंपरा
तन पुत्रपौत्रकरमित्यर्थ वाजीकरणजनितशुक्राज्जातः पुत्रो पुत्रजननसमर्था
थो भवतीत्यर्थः ॥ अतिप्रियतेश्वेदापचितशुक्रतयात्यर्थं तरनिरंतरव्यवा
यकर्तृता ॥ यदुक्तं विरूपमपियोदारंभस्याभिच्छंति पार्थिवाः ॥ व्यवायव्या
यतं मूत्रधिरुद्धं पतिमिव स्त्रियः उपस्थीयत इति सुरूपमाप्नोति अक्षयमिवा
क्षयं फलमवदिति गाभजिनवंत्त्वे सो देवतायतनेऽचनीयस्तत्सदृशः ॥ आनंद

मिव निसदोषसंतानवादि यथः॥ चिकित्सित इति ज्वरादिचिकित्सिते॥ ॥ननु
रसायनवाजीकरणे। अपि ज्वरादिचिकित्सित एव तत् किं विशिष्योच्यते व
क्ष्यते न चिकित्सार्थ इत्यादि सत्यं रसायनवाजीकरणे वचनेन वक्तव्ये श्च ज्वरा
दिव्याधिहरता चिकित्सितशब्देनोच्यत इत्यर्थः अथ व्याधिहरता चिकित्सिते
वक्तव्या तान्॥ तदा रसायनवाजीकरणे कथं न वक्तव्ये इत्याह॥ रसायनेत्या
दि विधिविधानेर रसायनाभिधानमित्यर्थः॥ अग्र इत्यनेनं तरं वाजीकरणा
स्याग्रे विधास्यत इति विशेषः॥ अभेषजमपि पूर्वोद्दिष्टं विवृणोति भे
षजमित्यादि॥ विपरीतमिति॥ विपरीतरोगजननलक्षणावस्था स्वक्ष्मलो
चनामिति अल्पाहारजालेकां सज्जा निवेद्यादयजतो यस्यां सा अथोदगयने
उत्तरायणे तथा नक्षत्रपूजित इति शुभनक्षत्रयोगात्॥ पूजितेऽहनि पन इति
ततः क्षौरमानसान् दोषानिति कामक्रोधादीन् संशोध्येति वमनविरेचना
स्थापनशिरोविरेचनैः॥ सुखीति नीरोग जातबल इति संशोधनापहतम
लतया संसर्जनादिक्रमेण पुनर्जातबलः यद्यपीह संशोधनेति बहुव
चनप्रयोगात्॥ सर्वाण्यव शोधनानि सम्मतानि तथापि रसायनविशेषणा
पौगिकत्वात्॥ हरीतक्यादिप्रयोगे एवोक्तः॥ अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगेणैव
पूर्वं शोधने कर्तव्यमित्याहुः॥ शोधनेति बहुवचनं पुनर्यानि द्वे हरीतक्या
दि प्रयोगस्यैव कर्पादम्यपीति यावक मिति यवान्ने त्रिरात्रादिविकल्पनार्थं

हीनमध्योत्तमबुद्धिविषयं यद्यपि द्रव्यांतराणि दशवर्षसहस्रायुःकरं ॥ रसाय
नोक्तानि संति तथापि हरीतक्यामलके एव रोगहरत्वे रसायनत्वरूपोभय
धर्म्मयोगात् ॥ अध्यायादौ गुणकर्माभ्यामुच्यते ॥ तत्रापि यथामलके वयःस्थाप
नानामित्युक्तं तथापि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकर्षवतीतिकृत्वा हरीतकग्रेअभिहि
ता ॥ हरीतक्यादिषु पंचरसतादिधर्मे यादौ दृष्टव्यः अद्भुतसंनिवेशविशेषः प्रभा
वश्चतः ॥ तेनात्र नोपपन्नयः क्रमं तेशिवामिति ॥ कल्याणकारिणी प्रशस्तामु
पायुक्तत्वात् ॥ पात्सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगसंस्कारादि सर्वरोगहरत्वमभि
धायापि कुष्ठादिहन्त्वाभिधाने विशेषेण कुष्ठादिहंतृत्वोपदर्शनार्थं प्रकर्ष
केप्यातिसाराग्रहणीहरत्वे विरुद्धदोषप्रवर्त्तकतयाज्ञेय ॥ यदुक्तसाक्षाववब
ध्वंचामश्रवत्वेयाभिसाध्यते ॥ उभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तु विरेचयेत्
इति बुद्धिबलप्रदमभिधायापि स्मृतिः ॥ बुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं ॥ तत्र वि
शिष्टसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं वीर्यस्य विपर्यय इत्येनेनआमलक्या शीतवीर्यत्वमु
क्तं ॥ शस्यानीति अस्थिरहितानि फलानि यद्यपि हिमवानौषधभूमीनामित्यु
क्तं तथापि रसायने हिमवत्प्रभावाद्येव भेषजानि ग्राह्याणीति दर्शयितुमो
षधानामित्याद्यभिधानं कालेन कालइति फलपाककाले इत्यर्थः ॥ यथावि
धीति यथा भेषजग्रहणं मंगलदेवतार्चनाद्यभिवेदनपूर्वकं तथा वक्ष्यं ॥ रसा

यनं कर्त्तव्यं अगदानीयेनेन पवनदहनाद्यदियनेन दोषं फलस्य दर्शयति पुष्पा
नामित्यादौ प्रतिद्रव्यं दशभागग्रहणं उक्तं हि जोतूकर्पो इति पंच पंचमूलानि तेषां प्र
ति प्रतिद्रव्यं दश पलानीति हरीतकीसहस्रमिति हरीतकी।। फलसहस्रं सूर्प्य प
यौ मुद्गमाषपयौ विरंजालंधरांगं कचूर्णं जर्जरीकर पात्रायने त्रिफलापत्रकेसुर
लादि विनियति प्रक्षिप्य पुनः वैकंत मुस्तकेकेनकं नागकेसरं त्वकूगुडत्वकू उदब
र इति ताम्रमयैः स्नेहार्द्र इति सर्प्पिस्तैलाद्रं एकमपराह्निके माहारं पिष्ट्वा स्वेद
नविधिनेति यथा पिष्टकेनाय पारित पात्रोपरि दत्त तृणादि संस्थितं स्वेद्यते न
स्वेदनीयमित्यर्थः सुरसपरिपीतमिति स्वरसभावितं ब्रह्मसुवर्चलो दिव्यो प
थी आयुर्वेदसमुत्थानीयवक्ष्यमाणायुर्वात्तेन वंमाल्का अष्टमोभागाष्टमभा
गः।। क्षद्र गुडादित्तमिति फाणितादिदत्तं अर्द्धकर्षाणि।। दृढ इति अर्द्धकव
त।। प्रभृति वर्द्धयेत्।। यथोक्तेन विधिनेति कुटीप्रावेशिकेन विधिना।। यथोक्ता
न गुणानिति पूर्वप्रयोग फलश्रुति पठितान् पृथ्वीधरसार इति उक्तमुख
वतेन पृथ्वीधराः पर्वताः तेषां सारं लोहं तत्सार इत्यर्थः।। अविषमिति विषमा
विकारि पथ्यं श्वेतस्त्रः इति ग्वालपर्पि पृष्टिपर्पि।। माषपर्णि मुद्गपर्ण्यः ता
मलकी भूम्यामलकी काकनासा वामा पलेका कतुंड कट्ट्यनगतं रसेन मिहह्रु
ल्या पोत्ये तुभागि स्थितं जलेभवति।। निष्कलमिति निरास्थितैस्तु सर्प्पिषो

सूपस्य

रिति समास निर्देशाद् उभयाभ्याम् इति द्वादश पलानि पृथक् पृथक् ॥ मत्स्यंडि
का खंड संघातिः ॥ अत्र षट्पलत्वेन उभयोर् अपि तैलसर्पिषोः द्रव्यांतरस्यु
क्तत्वेन विरुद्धे ॥ कुलूलकैः कोरिषाग्नि अकुलकानाम् इति जंतस्थीनां द्रव्या
पां मंत्रमानेनोक्तत्वेन प्रधानस्यैव दध्यादिभिर्मिश्रितैः ॥ सममानत्वं पलं लिख
चूर्णं कृत्वा प्रत्येकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वं भक्षयेदिति वचनं ॥ लेह्योपि अन्यव्या
व हरणमात्राधृतमुपपन्नं अनुभक्तो योगः तिस वथा आहारानंतरं भुक्तस्यांतर
ति एतत्प्रयोगपरिसार्गेकामे प्रसवस्यानमितियवाग्वादि ॥ क्रमविशेषणं तेन
प्रयोगांते यदा अनुसंबाकर्तव्या तदा यवाग्वादिक्रमेणोक्तस्यार्थस्य प्रसव
[illegible] ॥ यः षेपाप्रयसावेति [illegible] ते नैवीते
हरीतक्यादौ क्षीरसुक्ता क्षीरविदारिकानंगं हरीतक्यादिकोयस्य एकोभागः
तथा विदारी स्वरसभागः क्षीरस्य [illegible] भागाः ॥ सर्पिष एकोभागः ॥ कुंभोद्रो
पाद्वयं वचनेहि द्रोणः [illegible] द्विगुणः शूर्पो विज्ञेयः कुंभ एव च ॥ अमृतवल्ली गुडूची
सोमवल्की [illegible] क्षीरः क्षीरसमुत्थितं सर्पिः ॥ अयं यक्ष्मपरिश्रं च तुर्थो भागो यत
एतद्यक्ष्मपरिश्रं तु भागं अतएव अस्मिन्प्रयोगे राजातंकेपि ॥ अयं यक्ष्मपंपाद
युक्तमिति रसं ॥ अमराणाम् अमृतं जरातिहरं तथा जरामरणादिहरीयुभ
या पादानेहष्टां तेब्रह्म मोक्षं मोक्षसाधनत्वं च रसायनस्याविरुद्धसेवकेनैव
योच्यते अभयसादिनो संदेहनिरासार्थं युक्तं प्रयोगसंख्यां दर्शयति एवमन्य
त्रापि संख्याप्रपायनमंतेरयं ॥ छ ॥ इति अभयामलकीय पादः समाप्तः ॥

पूर्वद्दिष्टामलकरसायनान्युक्तानि ॥ इहाप्यामलकरसायनानि संतीति प्राणका
मशब्दमधिकृत्य वृत्तमिति प्राणकामीयं निद्राहरत्वे रसायनस्य वैकारिकानि
द्राहरत्वेन किं वा देववत् सर्वदा प्रबुद्धो निद्रारहितो भवति तेन्द्रालक्षणे तन्द्रा नर
इंद्रियार्थेषु संवित्ति गौरवं जृंभणं क्लमः ॥ निद्रान्तस्येव यस्येहा तस्य तंद्रां विनि
र्दिशेत् ॥ अबद्धमांसं अनिबिडमांसं उन्नमानि प्रभादीनि करोति ॥ प्रभावर्णस्व
रानमकरं एवंजातीयकश्च पूर्वनिपातनियमप्रबंधेनत्र खे अस्ति समपूर्व्यं
सकादिपाठान् द्रष्टव्यः ॥ अनेनेहीत्यादिना पुरारत्नकथनेन रसायनान्यभिवक्ष्यमा
नि प्रवृत्त्यर्थं स्तौति रसायनप्रयोगे वर्जनीयं ग्राम्यमाहारादिदोषत्वेनाभिदि
[illegible] ततः [illegible] स्थितः पलं [illegible]
ग्राम्याहारादिकारणं वंशानुक्रमेण प्रवर्त्तत इति नो सद्यस्तनग्राम्यमित्यर्थः ॥ ए
कैकशः एकपाकमित्यर्थः ॥ एकैकपाकसाधनं पृथक् कर्त्तव्यं तेन त्रि[illegible]
धा पाको भवति ॥ अन्ये त्वेकैकशो पलेपादिना उपक्षीणमिति पदं विशेषं भव
ति ॥ तदेवग्राह्यं वचनबलात् सौवर्णादिपात्रेषु यथापूर्वं गुणावरत्वमन्यथा स
मानगुणत्वे सर्वेषां मृत्पात्रस्य सुलभत्वेन अतिदुर्लभे स्वर्णपात्रेणोपदेशो
महीति यथोक्तेन विधिनेति कुटीप्रावेशिकेन गिरिसारो लोहं पलाशान्तरपा
न्तरूपपलाशः ॥ अनेन तु बालवृद्धस्य पलाशावर्जनमुच्यते क्षारोदकोत्त
मिति यथा क्षारोदकाभाव्यादुपरि भवति तथा कर्त्तव्यमिति दृश्यीयस्तिवत्तु

भरिः पादः समाने पूर्वेणेति पूर्वयोगफलश्रुत्या एतदपि युक्तमित्यर्थः ॥
वर्षांतिइति वर्षाकालांते यावदासीरिति ॥ आशीः फलश्रुतिरनेन तद्वर्षांतइत्या
दिसंयोगोक्तविधाने पूर्वेणेति पूर्वयोगफलश्रुत्या एतदपि युक्तमित्यर्थः ॥
वर्षांतइति ॥ वर्षाकालांते । यावदासीरिति आसीः ॥ फलश्रुतिः तेनतद्वर्षां
तइत्यादिसंयोक्तविधानं पूर्वेणेति पूर्वयोगफलश्रुतिः पर्यंतिपूर्वयोगेनास्य
समानमित्यर्थः ॥ घृत्वनीति जीरके देभ्रेकृषणफलादिना ॥ अनध्यारूढनीति
महतापार्श्वेस्थेन वृक्षेण कांतत्पसि माघे तपस्य इति फाल्गुने चले समुहूर्त
इति इंद्रेमुहूर्ते ॥ आम्रमात्रमिति ॥ आरूढेति परिमाणं पुनर्नवा तादृशा षड्भिःस्वे
तरसानाश्रीतीये अमृताभयाधात्री सुकाश्रेयसी श्वेताअतिरसामंडूकपर्णी पारि
नवा पुनस्विवरापुनर्नवा इति सर्वविषः स्वाप्योक्ता नागबलेत्यावव्याख्येयाइति
नागबलावत्तेषामपि प्रयोगः ॥ बलादीनां स्वरसेनैव विधानं नागबलाबहुभोज
नादिकं त्रयं ॥ स्वरसाभावेऽनुकल्पमाह ॥ स्वरसानामित्यादि शुचिजैव्याः ॥ सू
त्रव्याख्याढः ॥ सहोऽनग्रहायणसहस्य पतंच भल्लातकं मोषकं चतुर्द्वयं स्वि
तं यवपयादि उक्तमात्रं न प्रयोज्यं किंतु यथोक्तएव कल्लिशीतमुपयुंक्ते मुखदा
हपरिहारार्थं स्पिप्यिबा अंतर्मुखजंभणामनातः परमिति त्रिंशत् ॥ परेण प्र
योगानभल्लातः कस्य सहस्रं परोभल्लातकाप्रयोग इति उपयुक्तभल्लातक

प्रयोग इति ॥ उपयुक्तभल्लातकस्य पिंडनया यदा सहस्रसहस्तं पूर्यते ॥ तदेवोपरम
कर्त्तव्यः ॥ सहस्रादर्वागपि च प्रयोगपरित्यागः ॥ प्रत्यासाद पक्षे पाणाभवे सहस्र
संख्यापूरणस्वेह एकेन वर्द्धनक्रमस्तत्र सेणा नभवति तेन पुनर्वृत्याचत्रिंशत पर्यंतं
द्व भल्लातके प्रयोग इति उपयुक्तभल्लातकस्य पिंडनया यदा सहस्रं पूर्यते तदेवोपर
मः कर्त्तव्यः ॥ सहस्रादर्वागपि च प्रयोगपरित्यागः ॥ प्रत्यासाद्य पक्षेयाभवेयेनसहस्र
संख्यापूरणाश्चेह एकेन वर्द्धनक्रमस्तत्र सेणा नभवति तेन पुनर्वृत्यात्रिंशत्पर्यंतेन र्द्ध भ
ल्लातकप्रयोगाभ्यासेन वा यथा सहस्रं संख्यापूरणं भवति तथा स्वतापरित्यागः
कर्त्तव्यः अन्ये यत्र श्रुश्रुतं अग्नीध्रिंकि सोत्तरशतेपर्यंत भल्लातकप्रयोगेण सम्यप
य्यंतः सुश्रुतं प्रयोगास्याप्यनान्याख्याना त्रिंशदुडकमात्रं प्रयोगमिच्छंति तच्च व्या
ख्यानं नातिसंगतं किंच सहस्रद्रयं च तत्रोपयोगो विहितः ॥ अत्र सहस्रपर्यंतेः प्रयोग
ते न व्याधिविषयोऽन्य एवं प्रयोगः अयं तु रसायनविषयः पिठस्वेदने नेन येत्रस्वेपिस्वे
मु स्वेद्यते ॥ तद्धुपः पिधानमात्रं तच्चेह तच्छिद्रंग्राह्यं अन्यथोपरिस्थस्य भल्लातकस्य तो
यश्चित्तस्नेहाधानोयाति भल्लातकस्नेह भल्लातकसर्पिरित्यादौ दश प्रयोगा योग्यस
या भल्लातकेन सर्पिरादीनां संस्कार संयोगश्च ज्ञेयः यदुक्तं यत्तु कर्पो भल्लातकसर्पिरि
यादयोद श प्रयोगः अत्र यथा योग्यतया भल्लातके सर्पिरादीनां संस्कार संयोगश्च
ज्ञेयः ॥ यदुक्तं यत्तु कर्पो भल्लातकस्य संयुक्तं संस्कृतान्निच ॥ घृतक्षीरक्षौद्रगुडचूर्णतैल
ल संकुडवपातपर्णानीति एवं च सर्पिक्षीरषनैलानां संस्कारो यथान्याय भल्लात

कक्षौद्रगुडप्रभृतुपविानांच भल्लातकेन योगा गुडल्लवणपायोस्तत्संस्कारः संयोगोवालव
पासंस्कारसंयोगोवाल्लवणासंस्कारः पक्षेहिसमेल्लवणभल्लातकं अंतदूर्ध्वमदाघमास
अन्येतुसर्पिरादीनांसर्वेषामेवभल्लातकेन संस्कारंव्याख्यानयंति इहसर्वत्र प्रयोगान्
प्रवोत्तरवादिविशेषपाकम्यपाभेदनीयेअग्निसमानीतिदाहस्फोटकेतरत्नयासंभृत्वे
ति निष्पाद्य पादानुसप्तत्रिंशद्योगाउक्ताः॥ तत्रबलादिभिरवस्थाभिः पुनर्नवौते
रवाभिरस्यादत्र प्रयोगाः अपरतव्याहृताव्यक्ताः॥ प्राणकामीयमामलकभा
मलकरसायनसे साम्यादनेत्तरं करप्राय प्रचितीमुच्यते॥ करप्रचितानाभिरि पद
स्वयंपतितग्रहणां निषध्य निमचिफालतुनेत्रे तिग्रहणावचनात तथैवगृहीतानि
मयचिकारउसागमाहुन्नीयतस्वरसाईहामलकस्येवभन्तीयधिकारोद्याकौ

टहत॥ पत्रस्तरः॥ कुसानामितिनिष्किनागंड हणोमयागन्यच्य पकारपानियमेनै
वसोत्यग्रहणभवतीतिरसविवनाहुन्नीयतेवहुतंत्र षयस्वेकलातंनियोगजेफ
लमितिनिश्चितानांइहगोमेनाग्नितो रसमन्यत्रापिइतिकार्यतानि। जनन्यारस्येमसे
व्याजिनस्येतिहवसासाराजिनस्यसंप्रतिरसायनस्य तयोब्रह्मचर्यध्यानादिप्र
तस्यैवमहाफलंभवतीतिदर्शयन्नाह॥ वयस्थयादिकालयुतस्ययादिजाने
यतकालयुक्तेनवायुषेयर्थः॥ नियतकालयुक्तेप्रभितुनरसायनेनफलवेदितुक
मेवस्थितादृतिदीर्घकालजीवितांविपर्ययेपानलभ्यतिविरहेरसायनसपरमा
हा नहिंसादि ब्रह्मचारित्वेनेंद्रियमवलब्ध्येपियतेंद्रियपदसंबंधेइंद्रियंनियम

पदस्थानार्थं पौषादिषु संवत्सरान्तं नियमादिनादारभ्य वर्षपूरणेन ज्ञेयं ॥ फाल्गुनी
मित्यत्र प्रार्थे त्रिविधः तरुमा॥ मारोहेदित्यस्य इहास्त्र वृक्षद्रुममिति । नवनेनापवादज
पनश्रमेति त्रिकारं जपन तामसतामसादिति अपतासमपर्यन्तं सौहित्यमेषामिति
रणो षष्ठीवानुरूपपिपाति । तदर्थं धात्री देवताक्षार इति प्रति श्रावि भक्षारादके क्ष
रलावण्यरितिज्योतिः षष्ठ्याः क्षारसासयेदिति निर्णयेत । तं देने यामलकेरसं
लोहानामिसनेनैव लोहानां निर्विशेष्याः ॥ सुवर्णरजतयोः ग्रहणे सिद्धे पुनस्तयोः
निर्देशेणादरापदस्थानार्थं रसायनप्रभावादेव महाधनत्वमिति ज्ञेयं ॥ मसाख्य
कोमस्यारिति लोके ख्यातः अन्ये तु ऐन्द्री नेदं मस्याछन्नमाकुः ॥ त्रियब्दिकामि

ति त्रियब्दकप्रमाणानुघृतप्रभृतमिसन्यविशेषणस्याभिचारः मांडुकपर्ण्यादिस्या
स्य श्रवणारोगाभावः पैच्चे पञ्चादौ संख्याव्यतिक्रमेणानुयुक्ते संख्यानामिति पिप्पलीभि
मुपयोगं सूचयति ॥ यद्यपि च त्रीण्यपि द्रव्याणि पिप्पल्युपयुंजीत पिप्पलीक्षारालव
णाभिसुक्ते तथापीह द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीक्षारो लवणाभिसुक्तं तथापीह
द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः किंवा केवल पिप्पल्यः सात्म्यव्यति
रेकेणास्वरूपणादन्यायान्सनिषेधो ज्ञेयः ॥ किंशुकः पलाशः पिप्पली वर्द्धमान
माह ॥ क्रमेणादिदशपिप्पल्यो यत्र वर्द्धयेत् ॥ तद्दिने दशापि पिष्ट्वातिमतेतेन प्रयत्नेन द
शपिप्पल्यो वर्द्धनीय इत्यर्थः ॥ ततश्चैतेन विंशतिदिनैर्वृद्धिहानिक्रमेण एकैकेनैव सो

हस्वं पूर्वं निवर्त्तते ॥ च्रुष्पीः हरताउसत्रत्रीतीरताबापाठः ॥ पिप्पलीवर्द्धमानकमित्यर्थः
क्रमेण सुलमुत्कृष्टदशायिन्न प्रहरमपित्र्समवर्द्धनेत्रयं मध्यमतावरताभ्यो माहदशेस
दिषु मकीर्तितः शिति षट्‌वृध्या पूर्णाचार्यैरित्तः त्रीपिप्पली पर्यंतइत्यत्रोत्तापिप्पली
तया व्यवस्थानात पिप्पलीतके पोनवर्द्धितं भवति ॥ ततोदशपिप्पलीकेदशेषांतेभ
वति जरयांतइत्यादौ मधुसर्प्पिर्भ्यां मितिर्अभयां बिभीतकआमलकादीयनेन
च युज्यते मधुकेनेत्यादिरेक प्रयोगः सर्वलोहेरित्याद्यपरः लोहैरित्युक्ते सुवर्णादि
सर्वसुवर्णानिति पदं सुवर्णस्य लोहत्वेनातिप्रसिद्धत्स्याग्रहणानि सारार्थं शिलाजत
तु रसायनदर्शीयं तु शिलाजतुनोऽध्याहृतस्य गुणानेवतानदाहचरादिनि

श्रेयान्यसुश्रुतोयद्यपित्रपुत्रीषभनं प्रक्षिप्य षड्भिः शिलाजतुन्यं नरोगे रसा
यनवाधिकारेचोक्तं तथापीह रसायनाधिकारेचोक्तं तथापीहरसायनाधिकार
न दधिरतच तुर्विधमेवोक्तं शिलाजतुभावनाविधिमाह । प्रक्षिप्यादि प्रक्षिप्तानं
तरं मुद्यतेप्रक्षिप्तसंधृतलोहैः सहेतिभागानियमसमलोहभागता शिलाजतुनः
प्रयोगः सप्तसप्ताहोइति । सप्तसप्ताहव्यापक प्रयोग इत्यर्थः ॥ एवं यश्चैकश्च सप्तकृ
त्पिनौ चैत्र्यंसविधिमिति विधानासहितशिलाजतु विधानेन यथाक्रमं स्थापितइ
त्यादि ग्रंथेन वक्तव्यं हेमादिशब्देन हेमादिसंभवस्थान भूतशिलाउच्यते ॥ यतोन
साक्षात्सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु भवति मन्यंसमप्रमदस्पष्टस्य यत्तु रूप्यनेभवेक

१२

14

तुपाके विरुद्धो गुरुः पाक उक्तः ॥ स उन्मागपिवादान्यायेन ज्ञेयः वीर्यं तु ताम्रभवपावत
थात्रयाणां च शीतयुक्तश्च तेन नाम्लस्य शीतवीर्यताया अवकाशो नास्ति अतः सामान्यगुण
कथनेनानुष्णशीतमिति पदेनोष्णस्य शीतस्य वीर्यस्य प्रकर्षो निषिध्यते । तेनानुष्णाशी
तत्वे विधियते तेन श्च शिलाजतुनी वीर्यं शीत उष्णं वा अभिहितमपि न बलवद्भवतीति
लभ्यते शिलाजतु प्रयोगे [illegible] विनिर्दृक्वचना ॥ [illegible] नादिभेदेन प्रयोगभेदं तु द्वौ स्थिरस्य
ज्ञेयं ॥ शिलाजतु प्रयोगे तु रविषये पिवं चना [illegible] दिप्रयोगः सर्वकालमिति । यथा
वद्रसायनाहिताशुचमः संति । कथितं तु यावज्जीवं कुर्वन्स्वेवं जनमाहुः ॥ तंत्रांतरे युक्तं
तद्वावितेऽकुनरवांश्च कपोतांश्च विसर्जयेदिति शिलाजतु प्रयोगं स्तौ । निनसोस्ति

१३

सादि ॥ ॥ ६४ ॥ आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादः [illegible] व्याख्यायते ॥ आयुर्वे
दसमुत्थानमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयः च्छः इत्यायुर्वेदसमुत्थानीयः ॥ [illegible] नेन पाय
वस्तं च ऋषिपाकमविशेषपरिग्रहात् ॥ [illegible] इति संविकानाभियास
इतितानरारमः ॥ ॥ इति कर्तव्यता व्यापरः ॥ [illegible] सायर्थं [illegible] मिति
आयुर्वेदप्रकाशनात् [illegible] सुखं ग्लान्यादिरा ॥ [illegible] सुखानुबंद्धं [illegible] मि
तिकारयोन्नतः ॥ प्रजानामनुग्रह इति [illegible] आयुर्वेदधर्मादिप्रकाशनेन प्रजानु
ग्रहः [illegible] आभ्यां [illegible] योजनीयः प्रजापतये ब्रह्मे
ति [illegible] प्रजानाम [illegible] योजना ॥ अल्पमेधायुष इति [illegible] ॥ अल्पस्याय

प्रभृतीनां संबंधानि [illegible] आयुषि तत्तथा प्रतिशब्दो मैत्र्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते
प्रतिशब्दश्चाधिकारे तेन मैत्रीकारुण्यादीन् अधिकृत्य पंचाशत्पापनयेऽनेदानं ॥ ते
मं तुः श्रोतुमर्हतीति योजना यद्यपि चरकर्षिभिः भरद्वाजादाराभिधिद्वन्द्वादधिगतायुर्वे
दस्तथापि प्रयोमेवा सत्तनमन्यानान्यान्येथा स्फुटार्थोकिंनेति इति कयापुनरिंद्र स्मपुष
दिशतिमाहाश्रावणीअलंबुषाशतपुष्पाजतिच्छत्रामधूरिकाब्रह्मसुवर्चलाभृष्टे
यापयोत्कलं [illegible] व्यक्षणा दिव्या उपधयो नातिप्रसिद्धा सोमरुवनं तत इति पयसो
वृद्धिस्तयो यथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिक्षयो भवतः फलीसत ॥ इति हुतो भवति [illegible]
अन्ये तु मर्ध्यभूमीति [illegible] ॥ अन्यस्थापनमिति आह ॥ रसावार्ययोपायमित्यर्थः ॥

पुष्पे तु देशे दिव्यौषधजन्मैव न भवति ॥ एवं योपिनीय्यभिनेनीति भावः ॥ संप्रति
ब्रह्मसुवर्चलादीनां यथा मृदुनीयमेति तद्दर्शिता स्विस्वादिलक्षणैरिति हिमालयादि
प्रदेशस्थल देशगलिरियक्षत्रधर्मस्थानमिति केषिव्यतिरिक्तोनां वानुप्रस्थानां [illegible]
न कर्मणि तेनिज सम्यक् प्रयोगेण भिन्ना इति महेनाहुच्य त्वसा नाभियादौ ओमके मधुरः
दारदाकेसरः कपिकच्छू वाश्रीपर्णी गंभीरी प्लाशाक्षारः पलाशाक्षारो दर्भे मधुनो
हा इति विशुद्धे अभिन् समानिति अग्न्येनुरूपा षोडशी साशमिति आमलको [illegible]
वर्धसु न घृतापेक्षया षोडशभागमाहे साहित्रचूर्णे श्रास्याः कुटी प्रावेशिकैरसायि
न वासीय तनकपरसायुन विषयाश्चेपुरूषानां हस्तमधोनामिसादि ॥ श्यामानामिति
स्वर्च न दक्षिणा [illegible] मारुतसेवया पियनव्द इति सौर्यमारुतिकः सामान्येनसा

मान्यनरसायने विषयपुरुषगुणानाह सत्यवादिनमित्यादि वरपास्तानि
प्रयतीति वरवेदी असंकीर्णभोजी असंकीर्णनियंयोगो न रसायनप्रयोग
यस्यस्य निरारसायनगुदेवप्रयतनायां लब्धायां पुनस्तदभिमाननमितनम
नसगुणाषु प्रयत्नातो अस्य हितेत्तोपेशयार्थं निरजोभ्यो द्विजातिभ्यः सुस
बायपुरुषेषु नास्तिकेषु नैतंनवाच्यमिति योग्यं संप्रतिरसायनादिसिद्धौ वैद्य
यीनाश्च तेन वेद्यस्ततिमारब्धये इत्यादि प्राणाबाधमित्यत्र प्राणिवर्जमिति
वापाठः तत्र प्राणिनां वर्ज्यः प्राणिवर्जने यज्ञवहन इति यज्ञावाहैतत्ववाहै
वमेवदर्शयति यज्ञस्य हिंसादिपूर्वस्य इति स्वयंभावोपि स्वयंभेदः सोमाभि

पानत्र योगेन पिडित इत्यर्थः ॥ इतिपंडितैर्दृ इतिवा पाठः यत्रापि पिबति पवनेन पाना
भियोयं दर्शयतियाह सोमपानं पत्रापि सौत्रापितावकः ॥ कूचः शास्त्राणि कश्चि
त्रयज्ञे कल्पं तत एव धूम्राश्च पशव इति धूमपर्णाः पशवः एवं वर्णाश्च पशवः आ
श्राभवंति सवन इति यज्ञस्थाने सौत्रामणी यज्ञविशेषः आतिशस्तितः ॥ इति
पूजाश्वतेरप्यातिरेकूपा वैद्यशब्द द्विजशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ विद्यास्या
दितेन विद्यायोगात् । वेदांतं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना द्विजत्वं भवति ब्राह्मो
वा आर्षो वा इति विकल्पो नैव्याभिप्रायविशेषाद्भवति । तपोयोनिः [illegible] चिकित्सार्थ
तस्य ब्राह्मं इतरस्य तु लोकानुग्राहिण आर्षमिति व्यवस्थासंश्रयेति ग्रंतिसं
ज्ञायै चिकित्सा व पथ्य विक्रेतव्यमिति चिकित्सा

९

पथ्यं स्नेहादौ पादौ धर्मार्थं नियमा पाचितो सोमहाफलवेन कांचनमाशितुल्या इत्यत्र रस
सारकल्पो गुणाशितुल्या वेवस्वलक्षयमिति यमग्रहं यमग्रहेणात्र रसायनमिति हे
मादिरत्नयुक्तं रसायनं आयुर्वेदसमुच्चाने प्रकाशितं तथा दिव्यौषधविद्यादिग्रह
वाचक्रे हमचारण्या अमरेश्वरतत्संप्रकाशितमिति योजना ॥ ॥१८॥ रसायनाध्या
य चतुष्पादः समाप्तः ॥ ॥ स्वस्थोपस्वरवसामानात ॥ रसायनमनु वाजीकरणं व्या
ख्यातं तत्रापि वाजिकरण प्रवृंहणप्रदक्षिकिमवकरणायुक्तवादादौ संयोगात शरम्
लीयमुच्यते ॥ संयोगः शरमूलानामस्मिन्नस्तीति संयोगशरमूलीयः ॥ अवा
जी वाजीवान्यथे मैथुनशक्तः क्रियते येन तद्वाजीकरणं पश्वादिष्वेसुरूपइ
ति तदेतस्य पुरुषग्रोहिणा बालवृद्धयोर्निषिद्धव्यवायोनिराकारोति ॥ उ

क्तं हि अतिबालोह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ॥ नियमितसनेन रसायनवत्स्व
तप्रयोगो वृष्यस्य किं न होरवत्त सर्वदोषयायाइ इति दर्शयति ॥ आमावाणियनेन दुरामन
वृष्यकरणं निषेधयति स हि वृष्यापयोगादुपचितधातुः सन्नत्यागमनमपि कुर्य
त धर्मादियो वृष्यमवाप्तो तथा भवति तदा सत्रापुत्रस्येसादि आयतनं रेणा एते गुणाङ्
ति धर्मादि यत् वृष्यप्रयोगजनितः ॥ पुत्रो धर्मादीन् पितुः सम्पादयतीत्यर्थः वाजीकरण
सेवया चेह युक्तैवरतु कालेच प्राधान्येन मनमसिपूतं तन्नतिसैवणीयेत्र य उपस्त्रा
इत्यादि ग्रंथेन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं तत्र इति काले यथाविधिवृत्तमैथुना प्रतिनिषेधकमि
ति न विरोधः सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानरूपं वाजीकरणमाह ॥ वाच्यादि सेत्रमि
त्र दोःत्रे तस्य शुक्ररूपबीजप्ररोहणात ॥ अर्थ इति शब्दाद यते च स्त्री गतो धरर

सकलेरेगिरतनूपादयः प्रसिद्धाः ॥ एवं धर्माः ॥ स्त्री क्षितिसौहै कपत्न्या धर्मश्वर्यइत्या
थ्यपदेशा धर्मः तथा अनुरक्ता स्त्री गृहिणि अर्थरक्षणादि करोतीत्यर्थः हेवर्थं स्त्रियाल
सः संभोगाद्यनन्तरं स्पष्ठतत्स्त्वस्याः पत्नीसिद्धिदैवयोगादिति प्रान्तनकर्मविज्ञात निवर्ततेइ
ति निरष्यतं संपादयंति किंचिन्नरं प्रतिहारसर्वंगाराचेष्टा विशेषः ॥ उक्तं च भरते प्रका
यानूपसंके ते स्वरा प्लुता समुद्गताः ॥ से साहावादिनैष्यन्ति रिसाहु परषयः ॥ दैनादिति
आत्तनपक्रमणाः ॥ कर्मणि इति ऐहिकान ॥ वशीकरणादिकर्मणः मनः ज्ञायः कामः ॥ पा
शाभ्रुतेति मनइंद्रियबंधहेतु बात नानाभावात ॥ मानवाइसननतनूपादि सुणायोरान
पर्वपुरुषान प्रतिस्त्रीणां तु प्रियत्वमिति दर्शयति ॥ सं प्रतिप्रयोगकस्य साध्यस्य पुत्र
स्यापादयतीं दर्शयिन्नाह ॥ अच्छाय इत्यादि ॥ एषण्णाकऊर्येव स्वरूप इत्यर्थः चित्र

लिखितो दीपश्चित्रदीपः ॥ अन्यासु धातुसन्निभ इति अस्तु वपादि स्वरूपः सुवर्णादि
वदाभावते नयोयातु सकं कणादि सदृशो पलिन पुंसक धर्मितानरपापलो पुरुषा
पतिरिति ॥ तापयापुरुषार्थ क्रियाविरहिवेदर्शयति कामसुखानिचैयेनेन पुगे
सादातिरिक्तं नातिश्लाघ्यं फलं दर्शयति कोमलसुखानिह ऐहिकान्येव परे न तु वदु
भयलोकोपकारकानि उपभोग मैथुने सुखं कुर्वंति युपभोगसुखाः बीजं गुञ्जे
कोऽक्षुरहदिक्षु इक्षुवालिका खमहिका पयस्या क्षीर विदारी चीरव द्राक्षीरका
कोली फाल्गुनी ऊदुंबरी का ग्लाव रोग्येतेन व...ढः तु गाक्षीरः ॥ ग्वारोचार
येतु गाक्षीरी वंशरोचना ॥ अन्ये तु गाक्षीरं वंशरोचना तु कारि पार्थिवं द्रव्यं तालं
क्षीरिक्षीरके लिवदंति ॥ स्नाना इति यनाद्वितीयप्रयोगरस इति ॥ कार्थे उका

रिका मूषिको त्कारा त्रिशिलित्ति रिहेच समं चरसे समं च तार पैंडी रसाः स्निग्धीये
नेन सकलनिशामेथुनेपीति दर्शयितीति मसौडहं सबहं धौंडादि प्रयोगा यद्यपि
भिन्नास्तथा प्रयोगापेक्षया एकत्वमयं प्रयोग एवं संग्रहोक्ता ॥ पंच दश प्रयोगाः
पूर्यते संग्रहे यस्य चैव यतिपस्य याव ष्यसर्घः ॥ व्याघ्योगाः सुधादेहे रेवकेन्तं
स्याद् दर्शयिन्नाह ॥ स्वाता इत्यादि मितिमात्रा वक्लिष्ट इति स्थाने ॥ (१०) ॥ संप्रया
रस मूलीय समासं ॥ ॥ असिकुक्षीरिके व्यपादाभिधान प्रसंगात् ॥ पादांत
स्य विशिष्ट संबंधाभावाद्वोच्यते असिक्कुक्षीरवानपाद आसीत् क्षीरमिति सा
धनीयं आसित्त क्षीरमिति क्षीररसक रहवं दुग्धं पतून पोशीरसेवकरहव खंडं
च्छिवं पक्का मिश्रादिशुद्ध षष्ठिकामिति गौर षष्ठिकं स्यात् बलीदि रसायौ नो तुल्य

IV

मानता किंवा मात्रा शब्दस्याल्पवमानता किंवा मात्रा तुल्यस्याल्पवचनता बलान
मिश्रादिरसमल्प मात्रं प्रक्षेप्य चूर्ण प्रमाणमाह । येः सांद्रे भवेद्रस इतियावत्
मानेन चूर्णेन रसस्य सांद्रता भवति तावन्मात्रं चूर्णं ग्राह्यं ॥ पुनर्नवमधुशर्करे
पायेवितोसप यमधुरत्वं स्यात् तावत् ज्ञेयं ॥ अत्र च प्रयोग महिम्नैव मधुयुक्तस्या
पि प्रयोगस्य सर्जनक्रियामग्नि संयोगो न विरोधमाह वि तथा हि सुश्रुते अपि
त्रिफलायस्थलौ मधुनः अग्निसंबंधो १२ न ये व आमज मिति हपविभूता सजेंगु
रुमितियावत् । दक्षः कुक्कुठकणानीति । यद्यप्युक्तं तथापि चटकादि सुनेस्य
ग्रहणास्यावाक्यतात् समानगुणानि तदंडान्यपीह ग्राह्याणि वर्तिकावसौ कार
भक्ष्याः ध्याना इति नाकारा भक्ष्याः ॥ अयं तुल्य द्रव्यतया विधभक्षणं पोडश्य

।।

कः एव योगः ॥ ॐ अमुकसिंधा जीवकेसादौ विदर्यं तिकल्कैः क्षीरलालाभ्यां घृतं स
धनीयं पुनः । यथा कहुनाद्यधिकेन भवति । तथा मधुसिंरादियोगः कर्तव्यः ॥ मा
र्जित मिति कटुघृतं रसायनं नक्षपा सचातुर्जातिकाजाजिसगुडार्द्रकनाग
रसानां स्यात् ॥ शिखरिपी सुघृतं ससरंदधीति । चंद्रासु कल्कं मितिजस थ
मुकुंपुरषार्थिभिः अत्र योग्य मिति वृष्य प्रयोग समर्थं आभिरुक्तं । आसितोक्षी
रिकासमासः ॥ ॥माषपर्णी तृतीय संबंधोऽपि पूर्व वत् दृष्टिमेव वारप्रसूतां चतुस्त
नीति मेनच तुसदनांदर्यति । मोहिपी इति लोहितगवाि वृषभं गतं सुद्ध व दुग्ध
रायाएव भवति च नाम ज्ञेयं आतिसाद्य इक्ष्वादा एव मर्जुनादौ च माषपर्णी तो
वा इक्ष्वादौ वा अर्जुनादौ वेति । विकल्पत्रयं परःश्रतः भ्रतमश्नतवेति द्वौ योगौ

ीव ना

राक्षीरा क्षौद्रयुतं तदेवेति तृतीयः ॥ एतत्प्रयोगापेक्षतृकपेनिस्य पयोलवणाक्षीरा
युतं केवलं वा तश्रुतमश्नतं वेति तत इति मधु सर्पिर्विषयपियोति पृथक् पृथक्प्र
योक्तव्यं तेन पंचमी गणो रिसादिग्रंथोक्ता योगा वर्ज्येर्दिति मेदादि कल्कं वर्ज्यं येत
एवं सप्तते स्वनागि तिज्ञेया सप्तति कस्य तु यद्यपि शुक्र निवृत्ति रुक्तो तथापि वृष्यप्र
भावात् भवतीति ज्ञेयं तस्या एवेति माषपर्णस्य प्रभावात् वृष्यप्रयोगोपकारिणी
भवतीति वचनात् ज्ञेयं पयश्च पतले क्षीरधारा वदोहिता इति पिप्पली कल्कादुपाक्ष
रक्षीरावदोहः कर्तव्यः ॥ क्षीरं च तोयं लोयं च तथा द्वयं प्रयोगो जन्तुरूपं पद्यते ॥
द्राक्षा खर्जूरेमाषाचयवगोधूमशालिघृतानां कुडवः तिलमुद्गौ द्वौद्र विकौ चूर्ण
यित्वा यादि ॥ घृतं मातावरी या यैश्च शर्करादीनां प्रक्षेप्याणां अन्यतो दृष्ट्या यात्

कौ

घृतासादिकं तं कर्षमित्यादिकः पंचम्यावः प्रयोग घृतक्षीराशनः इत्यादिनानुवृष्याधि
आहाराचराभिधानं नियोग इत्यगव्यवायशक्तिः दर्शयति ॥ वृत्तमेकेन मेलनस्यैस्तो
त्वा एतस्यान्योन्यार्थमाज्यकारणे सिद्धार्थी इति सिध्यसाध्याः ॥ वृत्तार्थो हि व्याकुलमन
सोमकामक्षमाः ॥ कषायत इत्युपचितप्रवृत्तसुन्मुखसुखो भवति । मत्तद्विरेफाञ्चरिताः
इत्यादियोग्रहापि च संतेयोग्यताक्रतुविभागेनानुक्रममपि ग्रीष्म एव ज्ञेयं तथा मे
घानाभियंतं प्राक्वृषिगंधिन इत्यन्तेन शरदि वल्लभा इयं तं च विधाने हेमंत शिशिरयोर्ज्ञेयं
संकोचः कुंकुमं संकोचागुरुपीसमालंभनार्थं वल्लभेया सुनिद्रासुता तथा ॥ सुखादे
इत्यादि ग्रंथाभिधानं तु वसंताभिप्रायविहितमन्यत्राप्यविरुद्धं आसजस्य मन्मथस
जातमदः कालो वसंतादि ॥ ५ ॥ माषपर्णीः समाप्तः ॥ ॥ पारिश्रो ब्यात पुमान जातः

बलादिकमुच्यते पुमान् जातबलादिकः ॥ आसिक्तक्षीरीकवच्छद्धसिद्धिः जातबलस्ते
सस्यपि नावश्यमपत्यभागितं भवतीति दर्शयता यथा जातबल इत्यत्तोपि यथा चापस
वा भवतीसुत्ते तदेव दैवसत्त्वे चित्यं स्फोरयति ॥ नहीत्यादि ॥ नहि जातबलाः सर्वे
रसेक पक्षः नरानापत्यभागिनः सर्वे इति द्वितीयः ॥ पक्षो ज्ञेयः एतत्पुत्रबलभेद
प्रसंगात् ॥ अपरा ॥ न पि सुत बलविशेषानाह ॥ वृहच्छरीरा इत्यादि उत्त्याश्रया
अल्पशरीरा एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवंतो बहुप्रजाश्च भवंति ॥ गजवत्
प्रसिंचंतीति शुक्रं ॥ बहु विसृजंति कालयोग न हेमंतादि कालसंबंधेन व्यवायब
लवंतो भवंतीति । कालयोग बलाः अभ्यासेन घ्रवाः ॥ इति व्यवायाभ्यासेन व्यवा
यसमर्था भवंति ॥ प्रयत्नेन्युज्यं त इति दृष्य [illegible] स्त्रीषु प्रवर्तंते सुखोपभो
गानिति ॥ सुखानुष्ठान इह निरंतवासनसुद्धानां प्रयोगा स्तत्वा प्रयोगाः प्रभ

९

वेतीति ॥ निरूहासनवासनामित्यानं वर्त्ततु स्तंभना इति वचनेन कठिनीकृताः ॥ दधिदाडि
मसाराभ्यां संस्कृते दधिदाडिमसारिकं संस्कृतं कुक्कुटं दाडिमसारश्च दाडिमफलस्य स
स्यं मांसानामित्यादि अतिदेशयोगो द्वितीयः ॥ मेध्यानामिति मेदुराणां अजडानां शु
सिभक्तः पीतश्चेति पूर्वयोगवत् घनभागस्य पानं ज्ञेयं च स्य शब्देन प्रधानकल्पेन
यानो हितेव देति ॥ फलसारक इति दाडिमासनेनकादि फलसारसंस्कृतं कुक्कुटमिति कुक्कु
नेनानुगः रक्तइक्षुरकः कोकिलाख्यः शर्करामधुयुक्तमित्यत्र प्रक्षेपन्यायात् ॥ पा
दिके ते शर्करामधुनः पादांशिके इति घृतंपेक्षया पादप्रमाणे समुक्तीयेति वीर्य
लतकारिकाः कार्याः इत्यत्र पुनः पाको कौटिका कारणे अनुक्ते वाजीकरणे संस्कृतना
हयेन किंचिद्दिया भावित इति वचनात् ॥ प्रयोगेण शरीरभावायानां सयो स्त्रीसे
वासाध्वी भवतीति दर्शयति ॥ आमवेगेनेति संकल्पे जनितेनामवेगेन बालस्य

सा

लङ्गाग दृष्टान्तेन पुनरपि पुत्रके सद्भावं कफप्रधान्यं च दर्शयति रुद्धस्य तु जंतु दर्शयति ।
दृष्टान्तेन विनष्टस्यापुनर्भाविपुत्रस्य तथा भयित्वा तां दर्शयति ॥ ननु रसस्य शारीरं व
लं भवसेवनात् ॥ किंतु लपस्य स्त्रियोपं तु सामर्थ्यमित्याह ॥ देह इत्यादि एतेन सत्यपि
तुसि जनिते बले क्षयादिना देहमनसि उपहतत्वात् हर्षो न भवति हर्षाभावाच्चैव्य
वायशक्तिर्न भवती युक्तं भवति संप्रतियुक्तं यथा देहे स्थितं यथा च प्रवर्त्तते नदा हर
स इत्यादि दृष्टान्तेन येण नाति प्रयत्नात् अल्पप्रयत्नप्रवा वृत्तक्रात् ॥ पुरुषात् । यथान्तं सं
दर्शयति । संस्पर्शेन इति संस्पर्शनितेवतितेन केयादौ । संस्पर्शनाव्याः सेः ॥ शुक्रमू
पिनाईस्त्रीनिति दर्शयति स्त्रीपुरुषसंयोगो मिथ्याभावः ॥ चेष्टापां व्यवायचेष्टासौस
कल्पादतुरागः पीडनेनाति पुरुषोपस्थ संमर्द्दित चेनारीपुरुषयोग प्रधाने का
रणं न सहकारिणी तु चेष्टादिनी आर्द्र पुरुष्टुष्या ते नाश्रयानुपघातेन शुक्रश्रवणं

ह्यपि इति एवं अपरमिति। शुक्रप्रवृत्तिहेतुमाह। हर्षादित्यादि हर्षः संकल्पपूर्वकः स्त्री
कौ दृष्टो ध्वजोच्छ्रायादिकारी हर्षविवर्जितो [illegible] सत्त्वमेस्थैर्यं अणुप्रवेणाभावे
अणुत्वे सति बहिर्निर्गमस्वभावं द्रुतत्वात् सारतस्य चेति शुक्रप्रेरकस्य वायोश्च निरा
वपाशीदित्यर्थः। एतच्च यद्यपि हेतत्त्वोक्तास्तथाप्राधान्यात्। प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपु
रुषसंयोगादिरूपहेतुसन्निधानासमसमर्थो हेतवोऽभिगोपिताः परत उक्तास्तथा
पि प्राधान्यात् प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपहेतुसविधकमसित्वं च अपि
रूपसंसर्गं द्रव्यमितिरूपोपादनकरणं एतेनाव्यक्तस्याव्यक्तस्याव्यक्तशरीरनिर्वर्त्यो सु
तं हेतुरित्युक्तं भवति॥ शुक्रं चेह प्रचरणागतहेतोक्तं तेनार्त्तवमपि आत्मनो रूपद्रव्यो
त्वेयं॥ प्रशास्तशुक्रगुणानाह॥ बहलमित्यादि वाजीकरणशब्दनिरुक्तिमाह।
येनेत्यादि व्रजेच्चाभ्यधिकमिति। पुनः पुनर्गच्छेत् व्यजत इति वा पाठः॥ तत्रापि भूयो

गमृते न नारीषु पुंस्त्वेन व्यजते व्यजादिति पाठः। पक्षे अपि एवार्थो निर्दिष्ट
त्वा चिंतनीयः॥ अनेनेति रक्ते नविविधमपि रुष्यसंवरध्यते यथा शुक्रकर द्वि
करं भाषादि तथा श्रुतसंकोल्यकरमाषादि तथा शुक्रश्रुतिकरं संकल्पादि त
था शुक्रश्रुतिरुधिकारं क्षीरादि यदुक्तमन्यत्र शुक्रश्रुतिकरं किंचित्॥ किं
शुक्रे विवर्धनं श्रुति रुधिकरं किंचित्॥ द्विविधं वृष्यमुच्यते त्रिविधमपि
व्यवाये बलत्व वहं पुनः पुनः व्यवायशक्तिं च करोति। हेतुयादि संग्रहो व्यक्तः॥
॥इति श्री चक्रदत्तकृत आयुर्वेददीपिकायां चतुष्पादः समाप्तः॥ ॥स्वस्थोर्ज
स्कर मभिधाय व्याधिनिर्घातिक चिकित्से व्यक्तव्येन सर्व रोगप्रधानत्वेन ज्वर

स्यैवादौ चिकित्सितमुच्यते। ज्वरस्य च प्राधान्यं तथात्रैव वक्ष्यति ज्वरचिकित्सित
मिः ध्याय कोऽध्यायः ज्वरचिकित्सितमुच्यते। अभिधानाभिधेययोरभेदोपचा
रात् एवमुक्तं नाध्याय एष पि व्याख्येयं विज्वरमिति गुरो निरोगापदमितास्तु ति
ज्वरसंदेहेन चात्रागदे सामान्यैरोग। अभिमतः निसर्गादेन इह रोगप्रशमन
इत्याये श्रूयते यतः गुणोः॥ वा तिव ज्वरसंदेहमिति ज्वरनिदानोक्तो मि रित्स ज्वर
धर्मविषये संदेहे विरित्स इत्यादिना एवं गुरवः प्रष्टव्या इति दर्शयति देहेन्द्रि
य मनस्तापी यादि हेमु प्राक् ज्वर प्रधानत्वेन विशेषणात् केचिद्देह मंत्रितापि
नो ऽत्रार्बुदादयः। केचिदिंद्रियतापिन एवं तिमिरादयः इ यंतु त्रिलय तापिव
क्ष्यति हि ज्वरेण विशेषतः हेतेन हि किंचिन्न तप्यते तत्र शारीरं वर्द्धसंतापादि

नामनइंद्रियतापकत्वेन चैच्चिन्नमित्यादिना वक्ष्यति स ज्वरो गाह्याहज इति शार
रस ज्वरो गाग्रज मानस लक्ष्मी गादयो ज्वरादेः। प्रागवस्थितो एव सत्य युगादावपि
बलिवेवास्य हरि विकारत्वात् प्रधानत्वं यह मनस्यापि तादि धर्मयोगात् पापिष्ट
पं नरस्येति सारकेतेन पाणिपात्रोपलयोः लभरूपा जन्म निद्रे वाच्या वस्था वि।
अत्रेच्च नमा रूपो ज्वरो ज्ञेयः॥ वक्ष्यति हि ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च ह्यतमः।
प्रवृत्त्यादयः। समस्ताध्यायाच्चाशीकरणीयाः। यथा चत्वारिंश्यात्र्व्यायाः। बलं च
कालश्चामलक्षणश्चेति बलकालाम्लक्षणमिति द्विविधः। व्यासतो विधिभेदे च
तिप्रबंधेन विधि हितं यत विहितं वैद्यो व्यायामादि वक्ष्यः द्वितीयो यतः सा दे
येन हेतुना रक्षणीय इत्यर्थः। [illegible] तः शताजगद्धिताचिमि

साप्रवृत्तिं ॥ करोत्यभिनिवेशः कारणिकत्वा शिष्यगुणेषु यादेयमाप्तमनो दर्शयति ।
ज्वराधिकार इत्यादिनिर्देशः ॥ ग्रंथः ॥ ज्वरो विकार इत्यादिना प्रश्नग्रंथस्य भिन्नस्यापि
पर्यायस्य कथनं । निखिलेमिति पदेन शिष्यः पृष्टापृष्टार्थकथनेन स्यस्वीरत्ववादुपपन्नं
ज्वरोति विकार इत्यादिनाज्वरोगचिकित्साधिकारो सामान्येन सर्वरोगपर्यायान् ब्रूव
ते ॥ यद्यपि निदाने रोगपर्यायकथनं दत्तमेव तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमि
ति न पुनरुक्तदोष इति ब्रुवते । किंवा ज्वरस्यैवाधिरतस्यैतत पर्यायकथनं स्तमे
व तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति ब्राह्मणं भोजयदित्यत्र भोजनप्रकर
णात् सामान्येपि ॥ ब्राह्मणशब्दः आमंत्रितो ब्राह्मणे वर्त्तते तस्मिंश्च व्याख्याने
ज्वरादिपर्यायाभिधानरूपा प्रवृत्ति ज्वरो विकार इत्यादिना वच्यतु इति नापि
पुनरुक्तत्वे कानाम शब्दप्रकाशने ॥ तेन एकोर्थो नाम ज्वरलक्षणो वा पर्यायैः

रुच्यते इत्यर्थः पर्याया एकार्थाभिधायिनो भिन्नजातीयाः शब्दाः किं वा नाम पर्यायैः
रिति नामरूपैः पर्यायैः व्यवादयमाणो पर्यायैरित्यर्थः ॥ यतः पर्यायैरव्यवह्रिय
माणोपि भवेति । यथा आयुषि निमित्तानुबंधशब्दः रूपो पर्यायानुक्तौ प्रवर्त्तिनि शब्दे
ने हस्वभावः तथा एकोवरणाः ॥ मेयत्वकार्यं भवति तदुच्यते ॥ तत्र प्रत्यासन्नकारण
रूपां प्रवृत्तिमाह तस्येत्यादि उद्दिष्टेति संक्षेपाभिहिता दोषाणां ज्वरप्रवृत्तिहे
तुमाह ॥ देहिनामित्यादि सर्वदोषात्व्यभिचारात ज्वरस्य दोषप्रवृत्तित्से सिद्धमि
तिभावः ॥ देहिशब्देन शरीरवान्पुरुषो अभिप्रेतः न केवल आत्मा तस्य निर्विकारत्वात्
समुपसेवन इति भाषया नूतन विशेषरूपस्य ज्वरस्यानेकांदर्शयतीति दिग्हस्य ज्वर
स्य श्चतंत्रे व्यक्तव्य एव व्याख्यामेनापि ज्वर स्त्रियाच्छिन्नो ज्वरो इत्यादिनोक्तः ॥ स्व
भावरूपो ज्वरप्रवृत्तिमाह ॥ क्षय इत्यादि क्षयहेतु तातक्षयमोहः कर्त्तव्यात

त्रमः पापनिवृत्यत्वात पाप्मा मत्युकारणत्वात । ज्वर एवोच्यते अत्र चोक्ता इति च ॥ तथा यमय
मरूपां च मका इति वचनेन एकस्मिन्नर्थे ज्वरे तथापि पुनः प्रकरणवशाद भिधाभिति न पुन
रुक्तदोष इति ब्रुवते ॥ किं वा ज्वरस्यैवाधिक्य तस्यै तत्पर्यायकथनं ॥ विनाशाश्च यद्यपि
सामान्येदन्नमेव तथापि पुनः प्रकरणवशाद भिधानमिति ॥ ब्राह्मणं भोजयेदित्यत्र
भोजन प्रकरणात्सामान्येपि ब्राह्मणशब्दः आमंत्रितब्राह्मणेवर्त्तते तस्मिंश्चैवा
ख्याने ज्वरादि पर्यायाभिधाय नारूपा प्रवृत्ति ज्वरो विकार इत्यादिना उच्यत इति
नापि पुनरुक्ति दोषः का नाम शब्दः प्रकाशने तेन एकोर्थो नाम ज्वरलक्षणो योगलक्षणो
वा पर्यायैः उच्यत इत्यर्थः ॥ पर्याया एकार्थाभिधायिनो भिन्नजातीयाः शब्दाः किं
वा नाम पर्यायैरिति नामरूपैः पर्यायैर्व्यवह्रियमाणैः पर्यायैरित्यर्थः यतः पर्यायो
ऽव्यवह्रियमाणोऽपि भवति ॥ यथा आनुपूर्वि निस मानुबंध शब्दनूपै पर्यायानुक्तौ

प्रवृत्तिशब्देन ह स्वभावः तथा । एकोवरयामपंयकार्यं भवति ॥ तदुच्यते । तत्र प्रत्या
सन्नकारणरूपां प्रवृत्तिमाह ॥ तस्येत्यादि उद्दिश्येति संक्षेपाभिहितादोषाणां ज्वर
प्रवृत्तिवे हेतु मोहादेहिनामित्यादि सर्वदोषानव्यभिचारात् ज्वरस्य दोषप्रवृत्ति बांधि
हमिति भावः देहिशब्देन शरीरिवान् पुरुषाभिप्रेतो न केवलो ॥ आमात्तस्य निर्विको
रेतात्समुपसेवने इति भाषया ॥ तविशेषन् पस्य ज्वरस्यावेशं दर्शयति । विग्रह
स्यस्वतंत्रे वक्तव्य एव व्यायामेनापि ज्वरस्त्रियात्रिशिरा इत्यादिनोक्तः स्वभावरूपां
ज्वरप्रवृत्तिमाह ॥ क्षय इत्यादि देहक्षयहेतुत्वात् क्षयः मोहकत्वात् भ्रमः पाप्म
तसत्वात् पाप्मा मृत्युकारणत्वात् ज्वर एवोच्यते ॥ अत्र चोक्ता इति च तथा यमात्मको
इति वचनेन एकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकर्त्तत्वादि धर्मभेद विवक्षेरात्तेषां । यमात्मस्य

वरस्य

काइति यमस्वरूपाय मो हि मारको धूमीच मारकाइति अतो यमात्मका इत्यर्थः ॥ किंवाय
मात्मजाइति पाठः । अत्रापि यमपुत्रत्वेन पितृमातृक्रियाकृतत्वमुच्यते किंच क्षयादयः स्व
नाम प्रसिद्धाः यमस्वरूपाणि याएवं ज्वरादिह ज्वरस्यतु यमात्मकत्वाभिधानं प्रसंगात्
प्युच्यंते ॥ अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसूचकं रिष्टमुच्यते । यतो नमृत्युनेत्र मृ
त्युकरो भवति ॥ यमात्मके हेतुमाह ॥ पंचत्वं प्रत्ययांतृणां क्लिश्यतां स्वेनकर्मणेति एते
न यथा यम । अकर्म क्लिश्यमानानां पंचत्वहेतुर्भवति । तथा क्षयादयोपि रत्नमरणा
न्मत्वा क्लिश्यमानान् मारयतीत्यर्थः ॥ पंचत्वप्रत्ययाइति वा पाठः । तथापि स एवा
र्थो ज्ञेयः क्रमगतां तां प्रवृत्तिः स्वसादि प्रवृत्तिः प्रथमा विभक्तिः परिग्रहादिति ज
नसादौ ध्वंसने । अत्र त्रायतितु क्लत्युगाइसादिना परिग्रहान् ज्वरादि प्रवृत्तिसुक्तां

स्मारयति ॥ तथा रुद्रकोपात् दारुणात्या प्रवृत्तिर्ज्वरस्य सा निदाने पूर्वमुद्दिष्टा
त्रास्ता खलु महेश्वरकोपात् भवति ग्रंथेन निदानसंक्षेपे पोक्त इत्यर्थः ॥ पूर्व
मिति पदेन रुद्रकोपाग्नेः प्रथमताः परिग्रहणेनानुवर्तितया प्रवृत्तिरिति दर्शयति
यतश्च परिग्रह भवतं विस्तारोक्तं भवद्धु पा संक्षेपोक्तं अतोद्भवत्वमेव विरूपा ति
द्वितीयहिंसादिविनक्रोधं चर्यति यत नतनक्रोधाद्भतेन पाविद्धोऽग्रमंयषांतत
पोविघ्नाः ध्यानमिसवस्यदयं सत्रनाशानमिति यज्ञनाशानंशैवइति कल्यापाक
रे अपस्मारान् तन्नेष्विति । ज्वरनिदानसेवासु अत्र सत्ययुगेपि जन्ममरणयोर्मोहेन
रूप ज्वरस्य विद्यमानत्वात् द्वितीययुगे जन्ममरणाभवनविधानं ज्वरस्यानुपप
त्तेनेनयत्र जन्मादौ निषेधनेचव्यवस्थितः स इदानीमपचारात्तत्रच भविष्यतीति
योजनीयं ॥ किंवा सत्ययुगेच जन्ममरणयोर्मोहरूपयोन्निः केल्मषाणां पुरुषा

पां नासीदेवेति मंतव्यं ॥ कल्याणाकरस्वरूपस्यापि शिवस्य प्राणिपीडाकरज्व
रविसर्गः प्राणिनामेवाधर्मप्रभावादवश्योपभोग्यां पीडां हन्त्वेति मंतव्यं ॥ संतापइ
त्यादिना प्रभावमाह ॥ प्रभावश्चात्रौपाधिका शक्तिरुच्यते । संतापादीनां प्रभावं जन्मते
न प्रभावव्यपदेशः यतश्चायं नागप्रभावः ततो वातश्लेष्मजोऽपि ज्वर उष्णरूप
स्तापो भवति तथा जन्मादौ निधने च महत्तमारूपत्वं ज्वरप्रभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिश्चे
त्यादिना प्रकरणसंग्रहं करोति इत्यस्य प्रवृत्तिः प्राकूचेत्यनेन तु सूत्रे संग्रहः स्वत्र अ
ध्यायांते वाख्यायार्थसंग्रहं करिष्येति एतश्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तन्त्रधर्मता त
शिष्यबुद्धिसमानार्थं एतंत्रयं । निदानेत्यादिना कारणमाह ॥ अष्टौ कारणमाह ॥ अ
ष्टौ कारणानि तिरूक्षादयस्त्रयो ज्वरारंभके वातादिकर्त्तृत्वेनोक्तः तथा यथोक्तानां दे

तनां मिथ्याभावादिस्यादिना तु द्वंद्वानां संनिपातस्य च कारणमुक्तं ॥ तथा गंतोः कारणं
तत्रे कृपवरवणोचोक्तं ऽन्ये तु वातादिने ज्वरारंभकसंप्राप्तादृष्ट खलु अध्यायः
कारणत्वा ज्वरः संजात इत्यादिग्रंथेन निदानोक्तादीनीह कारणानीति पदेनाग्रा
हयंति प्रवृत्तिशब्देन तु बीजभूता दोषा अव्यवहितसंबंधा दोषा गृह्यंते ॥ रूक्षादय
स्तु दोषप्रकोपकारणभूतानि ज्वरकारणानीति वदंति तस्मिन् ज्वरहेतूनामिहा
ग्रहणं स्यात् रूक्षादीनां तु ज्वरहेतुत दोषप्रकोपत्वान्नेरव्यापारोत्तराणां भवेय त्वय
थाऽयोगस्य स्वयं कितत्वं द्विविधं च कारणं रोगाणां व्यवहितं रूक्षादि असास्म्य
दोषा इति शास्त्रसिध्यांतः एवं निदान इति पदेनैव पूर्वरूपे लब्धे पूर्वरूपकाणीति पदमि
ह वक्तव्यं ज्वरनिदानव्युदासार्थं यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि तथापीह प्रक
रणवशात् यानि प्रायः प्रादुर्भावानि तानि पठ्यंते । केवलमिति सूत्रेण नवाय्यंद्रि

पाणांमप्यवरोधः अनेन देहमनसी अपि वश्यं ज्वरताश्रय इत्युक्तं बलस्य वृद्धि लक्षण
स्याज्वरीश्यामनुलक्षणस्येषा कालो बलकालः स च निदाने दिवसांते धर्मांतिजेराणां
तवाज्वरागमन मिति वृद्धि वैसेवं प्रकारं ग्रंथेनोक्तं ज्वरप्रसादिकं लिंगमित्यादिना मल
णमाह ॥ आत्मलिंगमित्यव्यभिचारलक्षणं । इह संतापशब्देन सामान्येन पीडावक्तव्या
सा च देहपिषु स्यनभिधानात्तापलक्षणैव भवति इंद्रियेषु च देहयुण गृहीतेषु वैशि
मित्यादिरूपा वेचिन्त्य भवति इत्यादिग्रंथवक्तव्या ते या ज्वरप्रभावे संतापो अधिय ज्वरका
र्यतयोक्तः इह तु ज्वराव्यभिचारिणां वैनेति विशेषः ॥ अन्ये तु अरुच्यादि रहितं स्वामलं
क्षणं भवतीति वर्णयंति संतापस्य प्रत्यात्मलक्षणत्वे हेतुमाह ॥ ज्वरे पो यादिः ज्वरशब्दे
न सर्वप्राणिनश्च्यते ॥ ततश्च ज्वरेणाकृतमाविशतां न किंचिन्मनुष्यादिनं तप्यते किं
तु तत एव ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः ॥ अत्र प

क्षे वातादिष्वपि कूटपाकालादिशब्दाभिधेयेषु ज्वरेंतदहिरूपा वेदना भवतीति ज्ञेयं ॥
किंवात्र देहसंतापे मनःसंतापौ मिलितौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिंगं भवेतां न तावत् पर्या
येण तथा हि सति क्वचित् ज्वरे देहसंताप एव क्वचित् ज्वरे मनःसंताप एव भवतीति वा
च्यं । ततश्चानयोर्व्यभिचारात्नाव्यभिचारिलिंगत्वं तस्मान्मिलितावेव देहमनःसंतापावा
त्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यं ॥ एवं व्यवस्थिते कस्मात्सर्वज्वरेषु देहमनस्तापो भवतीत्याह
ज्वरे पो यादिज्वरेणाकृतं त्र्याविशतां न हि किंचिच्छरीरं मनो वा न तप्यते किंतु तप्यत एव
ततो व्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः अत्र देहमनस्तापः सर्वज्व
रेषूपपन्न इत्यर्थः ॥ अस्मिंश्च पक्षे शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने शारीरो जायते पूर्वं
देह इत्यादिना शारीरस्य पदे हमात्राश्रयत्वं मनोमात्राश्रयत्वं च मानसस्य वक्तव्यं । तत

सूक्ष्मकालाभिप्रायेण तस्मिंश्च सूक्ष्मे काले ज्वरो भयनापको प्यनंतरोसध्यमानो भयना
पितथर्म्मापेक्षया भवसेव देहमनस्तापी यथा प्रथमस्वरूपाभलं द्रव्यं निर्गुणमनंतरोस
ध्यमानगुणा यथा गुणावदुक्तं अथ लक्षणो द्विविध इत्यादि वा विधिभेदमाह॥ एते च भेदवि
वरणाय्यक्ता भविष्यंति सौम्यश्चेति गीतकारणारंभकेतेन सोमदेवता आग्नेयेषु यथाको
रणारंभता तत् अग्निदेवता कः पुनः पंचविधो द्विष्ट इत्यत्र न पंचविधेन भेदेन सर्वज्वरव्या
सिः यतः प्रायशः सन्निपातेन द्विष्टः पंचविधो ज्वर इति वक्ष्यति। ततश्च केवलवातादिज्वरा
णां न संततादिभेदेन ग्रहणं तथा संततादीनां कालनियमो वक्तव्यः॥ ततश्च ये कालानिय
तास्ते संततादिभिन्ना एव तस्माद्दोषकालबलाबलात पंचज्वरा भवंति ते पंचविधा एवेति वा
क्यार्थः॥ दोषकालबलाबलादिति दोषस्तात कालबलात् कालबलाबलौ ज्वरकालप्रकर्षा

प्रकर्षो॥ तत्र संतते ज्वरे बलवत्तोत्र दोषपासहाहादिः प्रकृष्टतान बलवान्
कालो नियम्यते संततकेतु संततकालापेक्षया हीनबले न दोषेण अबलो
ज्वरकालः सद्यहानात्रे द्विकाले नात्र व्यापको भवति। तथा यमसंततज्वर
कालो हीनबकालौ अन्यद्युष्कापेक्षया बलवान भवति एवमन्येद्युष्कादिष्वपि
व्याख्येयं॥ किं वा दोषकालो वृद्धिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः॥ अस्य बलाबलात्
प्रकर्षाप्रकर्षादित्यर्थः कालप्रकर्षनियमाश्च व्याख्याता एव अन्ये तु दोषश्च का
लश्च दोषकालौ तयोर्बलाबलादिति वदंति तत्र दोषबलात् कालबलाच्च संत
तो भवति॥ यदुक्तं कालदूष्यप्रकृतिभिः दोषस्तुल्यो हि संतत इत्यादिना दो
षकालबलहेः॥ अबलबलेव हंच विवरणाग्रंथेनोक्तं॥ तथा दोषस्याबलेवंशे

संप्रत्यनीकत्वात् संततकादिषु भवति। तथा ज्वरवेगविगमे च संततकादौ का
लस्याबलवत्त्वं भवति॥ अत्रापि पक्षे दोषबलत्वं बलवत्ताभ्यां सर्वज्वराव्याप्यं ते
न तत्र संततादिपञ्चज्वरनियमो दुर्घटः स्यात्। अन्ये तु व्युत्क्रमाभिधानेन दोषब
लकालादिति च स्वव्याख्यानयन्ति। तज्ज्ञा शब्दं व्याख्यानं॥ तृतीयं च चतुर्थं वि
मासन्निर्दिश्येत तृतीयकचतुर्थकयोः योगं तु वातादिसाधारणधर्मयोगितां दर्शय
ति। एवं गभीरस्य वा इति प्रसंशास्य अत्र आगतमुत्तरं शरीर इत्यादि पूर्वमिति विव
नात् उत्तरकाले शारीरो ज्वरो मनस्यपि भवति॥ एवं मनसा युक्तादानं तर देहेपि
भवतीति ज्ञेयं॥ एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोधिष्ठानत्वं तथापि यो देहाश्र
यमं शारीरदोषपाबल्यवता प्रारब्धवान् तत्र दोषचिकित्सयैव चिकित्स्यः एवं मन

सोपि मानसदोषचिकित्स्य इति द्वयोरपि तु शारीरमानसयोर्भेदो पद इति साधु न तु शा
रीरस्य ज्वरस्य संतापो लक्षणं व्यक्तं मानसस्य ज्वरस्य करसंतापो यतस्तस्य लक्षणं
भवति। आह॥ वैचित्त्यं सादयो मनसि संतापशब्देनोच्यते॥ तापशब्दस्य पीडावचन
त्वादित्यर्थः। मनस्तापप्रस्तावे देहेन्द्रियमनस्तापी यत्र इन्द्रियतापो ज्वरस्योक्तः ते
न व्याघातः इन्द्रियाणां चेष्टादिवैकृत्यमिति स्वभावान्यथात्वेन चार्थग्रहणाद्यनुमेयं
सौम्याग्नेयभेदयोः प्रतिलोमव्याख्यानक्रमेण विवरणं॥ वातपित्तात्मक इति वात
पित्तात्मक इति वातपित्तकारणः अत्र च केवलवातारब्धः। तथा कफारब्धश्च शीत
स्वभावकारणतया। सौम्येन तु ष्णाभिच्छातीय कथितमपि लभ्यते॥ तथा केवलपि
त्तारब्धोप्याग्नेयत्वादनुष्णाभिप्राय इति व्यक्तं तेन इदानीं शीतेन पित्तेन च उष्णेन इत

वातेन

सात्स्याद्दुःखेन गम्यो माग्नेयतां ब्रूते एवं व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे सदा वायुः संयोगमहि
म्ना विपरीतानुकारी हेतुः । ननु कफसंयुक्तो वायुः किं विपरीतमर्थं करोतीत्या
ह । तद्वत्संवातकफात्मके इति विशेषणोपादानमिच्छतीत्यर्थः ॥ व्यामिश्रलक्षणमिति
उक्तव्यामिश्रदोषलक्षण इति ज्वरस्येति शेषः । रूपैः त्रिकैः सान्निपातिकं स्यात् त्रिदो
षजो शीताभिप्रायतया सौम्याग्नेयतायोर्द्वयोरिति शेषः एतज्ज्वरः यथांगुलीद्वयाग्रे
तिरिक्तं व्यंगुलमेवं न शारीरमानससंमिश्रभावः पित्तं ननीयज्वर इच्छतीति कथं
नं ज्वरसमुत्पुरवेच्छया ज्वरे उपचारात् संयंवातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतासुपप
दयितुं वायोर्योगवाहितामाह ॥ योगवाहीत्यादि योगात् योगिनं गुणं वहतीति यो
गवाह परमसमर्थः संयोगादिति उष्णेन शीतेन वचनसंयोगात् उभयार्थं दर्शिते

यथासंख्यं च इह उष्णशीतार्थकारी एतदेव विभजते दाहकृदित्यादि पित्तेनेति वक्त
व्ये यत्तेजसेति करोति तेन वायोर्नाप्यातेपादिनायुक्तो वायुर्दाहं करोतीति लोकप्र
सिद्धमर्थं दृष्टांतार्थं समर्थयति । शीतकारित्वे वायोः शीतत्वेनैव यत्प्रसिद्धं तत्र सोम
नपकफपानीयादियोगाद्विशेषणं संवर्णीतिदे यथा अंतर्दाहं इत्यादिना अंतर्वेगं ब
हिर्वेगं विवरणोः प्राकृत इत्यादिना प्रकरणेन प्राकृतवैकृते विवरणं तत्रेह काल स्व
भाव प्रकुपितो दोषः प्रवर्तिं गच्छन्नात् जातीयान् रोगोद्भूतो ज्वरः प्राकृतलक्षणो
यद्वक्ष्यति कालप्रकृतिसमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर इति एवमपि वर्षाकाले प्रकृ
ति भूतेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादिति तन्निषेधायाह सुखसाध्यस्त्वसंतशारदु
द्भव इति तु शब्दोवधारणे तेन यएव सुखसाध्या वसंतशारदुद्भवः प्राकृतः पर

वहप्रावृतशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ वर्षकालभववानिकस्तत्रसुखसाध्य इति तेन ना
सौ प्रावृत उच्यते प्रावृते वैकृत संज्ञा व्यवहारो हि यथा चैकर्मे सुखसाध्यश्च बोध
प्रयोजनकोन द्यदिवस्य पिकालेन प्रावृत्त वं स्यात ॥ तदा किं प्रावृतव्यवहारे पाय
तश्च वसंतशारदुद्देवाय प्रावृतौ लेनलणे रेवोष्णामियादिना गंथेन विवरणं प्रपं
चेन करिष्यति न वार्तिक ॥ अत्रार्थे जतूकर्णो सौम्यानेग [illegible] शीणके मौलीपाः
त्रयोदशो दिवसे वसंत शारदोः प्रावृषो ऽन्यत्नैवे स्त इति यद्यपि वसंतजः पूर्व
मुक्तस्तथापि प्रतिलोमव्याख्या ॥ उष्णा इत्यादिना शारदुद्दवे निर्दिशति उष्णा
पित्तचुपरि वर्षा स्वशारदि कुप्यतीति निर्दिश्ये गी इति हेमंत उष्णा मित्यादि
नानिर्दिशस्य ति ॥ वर्षास्वित्यादिना वर्षासु [illegible] नसु गणीस्वम्लविपाके संस्त्री [illegible]

समौषधीनां तदा प्रतिद्रव्याभिहितविपाकस्याव्यवस्था स्यात् तस्य च कालवशे
नवदर्शितात्मैवं यथा निर्दिष्टपाके नयन्मधुरे द्रव्ये तदा आवस्थिकोपे न पाके न अम्लं
भवतीत्युक्तं परं तु पश्च मानस्य विदग्धस्याम्लभावत इत्यादिना [illegible] हापि का
लमहिम्ना अम्लविपाकेत्वमपि भाविष्यति नैष्ठिकस्य स्वभावसिद्धश्च पाको भविष्य
ति ॥ एवं हेमंते यन्मधुरपाकित्वमौषधानां तत्रापि व्याख्येयं ॥ अन्ये तु वर्षासु नकिमो
यादि द्वाहेनिमित्तमौषधीनामम्लपाकित्वमिति ब्रुवते ॥ उक्तं च ॥ विदह्यं तं तथा
सर्वमेवाचपायो द्यस्य विदह्यतनत इति एवमपि तै हैमंते न मधुरपाकित्वे हेतुर्नेति ए
वं तस्मात् कालमहिम्नैव पाकांतरमथौषधीनां च साधु अश्विति ॥ पित्ताख्या श्रुकारिवा
ख्यो घं जनयति ॥ अनुबल इति अनुबंधरूपः कफो भवति ॥ एवं ज्वरस्य तं घनीयतो

माह ॥ प्रवृत्तैवेत्यादि विसर्गरूपस्य कालस्य प्रवृत्त्या सौम्यादिरूपया उन्नरानाद्ध्रयंन
भवति ॥ विसर्गो हि सौम्यः स्निग्धो बलवंत पुरुषाश्चैतेन तेनो सन्नो ज्वर आ
माशयसमुपन्नत्वेन लंघनाहो मलंघनीय एवं किंवा प्रवृत्तैव विसर्गाच्चेति प
रः तदा प्रशस्यादि इति ज्वरकारणेन कफपित्तरूपेणालंघनहेतुना तथा विसर्गाद्
कालात् लंघनेभयं नास्ति उक्तं हि कफपित्तद्रवैर्थान्सहेत लंघनं महादिति
हेमंते चितः कफो वसंते कुप्यतीति युक्तमेवयत् दोषचयादिक्रमे शिशिरे
नास्येव तस्यापि वातः पित्तं भवेदनुत्तिश्रानुबलं अनुबंधरूपं भवति ॥ तथा
वसंते तादो दुर्बलं वात पित्तं आदानमध्ये तु मध्यं अंते तु प्रबलं भवति एवं सर
द्यपि कफो भवति न दोषान्विशेषान्बुध्वा चिकित्सान्कृत्येति दर्शयन्नाह

आदाविसादि शरद्वसंतेषामध्ये वांतेवज्वरस्य दोषबलाबलं बुध्येति यो ज्वर
कालप्रवृत्ति मुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृत इति प्राकृतज्वरस्याधिकापरिभाषा काल
स्वभावसंबद्धं दोषमुद्दिश्यति कारणोन लक्ष्मीत्वयनन्वेवं सति वर्षाकालप्रवृत्ति
नो वातो ज्वर प्रवृत्तः स्यादित्साह प्रायेणानिलजो दुःख इति अनिलजो ज्वरः वात
प्रवृत्ति समानो पि दुःखो भवति विरुद्धोपक्रमत्वात् यतो ज्वरस्यामाशयोत्थत्वेन लं
घनादि पथ्यं तच्च वातस्यान पथ्यमिति विरुद्धोपक्रमत्वे स बाधुःखहेन च न प्राकृतत्वं वा
तस्येयतः प्रवृत्तिर्वे पियं सुखसाध्यः सेव प्राकृत उच्यत इति भावः एवं तावत
सर्वेवातजो वैकृतः तथा वसंतस्यारब्धति रिक्तकालभावः कफजस्तथापि पित्त
कोपि वैकृत एवेति दर्शयन्नाह ॥ कालेष्वन्येषु वैकृतः कफजः पित्तजोपीति शेषः

अथैवं तस्य ज्वरस्य हेतुमिहदेतवइसा । दिअन्ये तु ब्रुवते वर्षाकाले वातजोऽपि प्राकृ-
तः किं न येन छुः वसंतशारदुद्भवस्तु प्राकृतः सुखसाध्यो भवतीति विशेषस्तथ
च वाग्भटेन प्राकृतश्चानिलोद्भव इति स्मृतं ॥ बलस्थित्यादीनां साध्यासाध्यज्वर
विवरणं ॥ ज्वरोपद्रवां यद्यपि साक्षात् न पठितः । तथापि सामान्योपद्रवयुक्तोल
क्षणयुक्तो रोग इह द्रष्टव्यः । यदुक्तं उपद्रवस्तु खलु रोगयनो पीतरकालजो नाम
एव तंत्रोलतने च हिक्काश्वासकासतृष्णाछर्द्यतीसारमूर्छाभेदपिपासारोचका
रक्षु निद्रतावेति दोषोपद्रवाज्वरमुपद्रवेत्ति युक्तः बलिभिर्बहुभिश्च हेतुभिर्जा
तो बहुलक्षण एव भविष्यति तत्किं बहुलक्षणं इति पदेन उच्यते ॥ पुरुषस्याग्नि
बलादि विशेषणादोषहेतवो यथोक्तदोषगुणा वापि न बहुलक्षणं रोगं कुर्वंति

तथा संप्राप्ति विशेषाभावाच्च न बहुलक्षणा भवंति ॥ यदुक्तं एकद्वौ त्रीन् बहून् वापि
देहधात्वादियोगतादर्शयेंति विकारांस्तु कुपिताः पवनादय इति । शीघ्रच्छिंसुसन्न
मात्र एव ससाहाद्वेसादिसप्ताहाद्वातोत्तरः सप्रलापप्रमस्तीक्ष्णो हंति । एवं गुण
एव पैत्तिको दशाहात् ॥ तथैवं गुण एव कफजो द्वादशाहात् हंति । शीघ्रतरशी
घ्रविकारकानिवाद्वात पित्तकफानामिति वर्णयंति वा शब्दश्च विकल्पार्थः ।
तेन सप्ताहाद्विष्वपि । अन्योपि परेण च हननं लक्षते । अन्ये तु सप्ताहात्स
प्रलापो दशाहात्सत्तामो द्वादशाहात् श्वासो हंतीति व्याख्यानयंति । गंभीरं
तैर्विगः किंवा गंभीरध्वानदूषकः दैर्घ्यरात्रिको दीर्घकालानुबंधी किंवा दीर्घा
रात्रीमरणरूपां करोतीति तिक्ष्णवः । दीर्घनामिकः स्नातो भिरियादिनो सं

ततादिभेदमाह ॥ गुरुरितिवा: दशाहः मित्यादि दशाहादीन्यप्यसुदुः
सहो भवतीति विशेषः । शीघ्रमिति दशाहादेय एव प्रभृतेन रकोलोपेक्षया शीघ्र
त्राव्दसाव्यः दशाहादिविकल्पश्च यथोत्त्रमं पित्तकफानिलोत्तरसन्निपातान
ध्यतान सततज्वरस्य ज्ञेयः ॥ यदुक्तमन्यत्रापि पित्तकफानिलवृद्ध्या स्वाद्दि
नसप्तदशाहसमाहान्नं हंति विमुंचति वाशु ज्वरोष्मा धातुमलपाकान् तथा दश
द्वादशसमाहौः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः वृद्ध्यो ष्मपाद्यानु मल्लान् हंतुविमुंचति वा
ज्वर इति ॥ हननमोचनविकल्पेस्तु रसादीनामप्यशुद्ध्याशुध्याव वक्तव्यः कुत्स्याहेव
मयं दुःखसहशीघ्रकारीत्व संततमाभवतीत्याह । काले इत्यादि कालेवर्षादिः । दूष्यं
रसादिप्रकृतिर्देहप्रकृतिः श्लेष्मप्रकृत्यादिकानतु कालादितुल्य दोषस्य केवला

त्रिदेवसंभवन्तियथा वसंते: श्लेष्मप्रकृतिमदादिसिद्धूष्यकफो दोषः । एवं शरदि पि
त्तमपिज्ञेयं इतरेषांतु त्रिदोषादीनां कालादितुल्यत्वेदुःप्रापे अनत्समत्क्षस संतत
कथं भवतु संततश्च द्वादशाश्रयत्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्यः ॥ उच्यते तुल्य इत्यभि
धायायुक्तिप्रतीतकूइतिकरोति । तेन कालाद्यनुगुपात्तामेवकालादितुल्यतां स्फो
टयति कालादीनां वा समानामपिबलवतादोषेणापरिगृहीतानां प्रतिपाथ कर
णासमर्थत्वेनात्र गुणित भवति । यथा बलवता राज्ञो हृदयेन प्रतिकूला अपिक्षु
द्रराजानः अनुगुणा एव भवंति किं त्रिदोषानध्यपवास्तन्यते संततः तस्य च वा
च्यतरे दोषं प्रतिकालादीनां तुल्यत्वं संभवत्येव तस्मात्ज्ञेयः । सुदुःसहइत्यतो
नंतरं यथा धातुमित्यादि पठंति ॥ इमश्च प्रायः प्रायपतत्प्रमोरियं ते पठिता

नत्वधातूनाश्रय इत्यादिना संततकादिलक्षणं पठंति अन्ये तु सदुःसह इति पठित्वा
संततान्ये दुःष्करलक्षणं पठंति तदनु यथाधातुमित्यादिग्रंथेन ततः पुनरकार्यं ति
रमतेन मन्यद्दुष्कादिज्वरत्रयलक्षणं पठंति । तत्र प्रथमे पाठक्रमे यथाधातुमि
त्यादिना संततः स्यात् सप्ताहादिक्रमेणेत्यादि धातुमिति रसादिधातुसप्तकं रसदुष्टिमिथ
नत्वविशेषेण रसदुष्टिर्यथा यथेति येन प्रकारेण पुनस्तत्र्यहादिना सुखपदि
सकालेनियमादिति सर्वनिवधातादीन् सर्व एव दोषाश्चानुपपद्यते । सप्तमुद्धा
वित्यादि संततः यदा सर्वे रसादयः सर्वथा विशुध्या भवंति तदा प्रशाम्यति सप्ता
हादिषु यदा रसादयः सर्वे सर्वथा वा विशुध्या भवंति तदा हंतीत्यर्थः ॥ अथ यदा
स्तोकोशुद्धिः सदाको विद्यसाह ॥ यदा हि स्यादिनाति शुद्धा भवंति सर्व एव नाति

विशुद्धा भवंतीत्यर्थः नवो शुध्येत्ति सर्वशः इति रसादिषु मध्ये केचित् चिन शुध्यंति
केचित्विशुद्धा निवर्त्तंत इत्यर्थः ॥ द्वादशे ति सप्तधातवः त्रयो दोषाः मलं पुनी
षं च दोषाणां चेह शुद्धिः प्रवर्तिता मनेन तया द्वादशाश्रयत्वेन संततस्यैव दोषा
रब्धत्वं यदुच्यते तन्निरस्तमेवाज्ञेयं ॥ विसर्गमिति पारिसार्गं विसर्गस्वरूपमा
ह अव्यक्तलक्षणमिति अव्यक्तलक्षणं यस्य तमव्यक्तलक्षणं विसर्गं [illegible] तेन त
दापि ज्वरो लीनोस्य्वेव परं लक्षणानि तस्य व्यक्तानि न भवंतीति दर्शयंति तद
नु त्रयादशादिना दारुण्य दीर्घकालमनुवर्त्तते ॥ अथ यदा हुलीभोपशामा भवति
पुनः इत्युक्तः एभिर्विशिष्ट द्वादशाश्रयित्वाद्दशाहादिव्यापकत्वादिभिर्धर्मैः
संततो भिन्न एव वातादिज्वराः यः कालानियमेन द्वित्रिदिनेषु व्यवच्छेदेनानुस

ज्ञेयः यस्तु तेनांतनैतथा संततएवान्यः स्वल्पदुर्बलकारणः एकदोषो द्विदो
षो वा स्वल्पोपद्रवलक्षणः ॥ अतुल्यदूषप्रवृत्तियादि नाग्रंथेनोच्यते ॥ संततमा
दन्य एवेति । तेनान्तरेप्यन्यन्नाद्वप्रयोगान् प्रतिपादितमिति न विरोधः ॥ संतत
कं विवृणोति । रसधात्वाश्रयइत्यादि प्रायोग्रहणात् संततकोपरक्तव्यति शि
रामांसादिधातुमपि आश्रयतइति दर्शयति । स प्रत्यनीक इति कालादिषु
मध्ये न्यतमो प्रत्यनीकः कालवृद्धिक्षयाः सकेबोचितकाले वृद्धिक्षयोचिते
कालक्षयश्च वृद्धिश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयास्मोतनानुगुणो काले ज्वरो भव
ति दोषानुगुणव्यतिरिक्ते च काले क्षयो भवति दूष्याणां मध्ये अन्यतमोऽज्व
र प्रसौ स स्वाम पिदोष संक्षापित महिम्ना हि कालप्रधाना विह नियमो ज्ञेयः

मेदोवहानांइत्यत्र मेदोवहानाडीनां धातुवै मरो दुष्टत्वात् नन्वतं हि तेषां श्रोतसां को
पातस्थानस्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्चदोषाः प्रकोपमापद्यंत इति मांस श्रोतसां स्य
नुस्थनेइत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठंति । तत्रापि श्रोतो दुष्यधातु वु
द्धिरव गंतव्या । ये तु तृतीयकचतुर्थकयोर्दूष्य प्रतिपादकं ग्रंथं न पठंति । तेषां मे
तर प्रत्ययात् दूष्यावरोधः तृतीयकचतुर्थकेतं तयैव तृतीयचतुर्थदिनभावित्वं ते
गं ज्वराणां विदोषो सादे हत्थांनमाह । स्वकाले यदि अधिशेत इत्यादि अधिसेत इत्याधि
ष्ठायति स्थितिधातुमिति संततकादि दूष्यसेन पठितेर क्तादिधातुं काल इति स्वको
ले यदि स्वकाले ज्वरं करोति दोषस्तदा तृतीयकचातुर्थकयोः किमिति विश्रामदिने

पिदोषान् पूर्वाह्णादिकालेन करोतीत्याह। स्वरुद्धिं चेत्यादि केवलं कालमात्रमपेक्षते किं
तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयकादिकरूपो दोषः सा च वृद्धिः तृतीयके त्र्यहे चतुर्थके
चतुरहे ऽनैव भवतीति भावः। प्रत्यनीकस्य कालप्रकर्षाद्दोषविरुद्धस्य बलक्षयः
तेन दोषवृध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति। तदा ज्वरयतीत्यर्थः॥ अथ सत
तकादौ यथा दोषो ज्वरवेगं जनयति यथा च प्रशमो भवति तदाह स्वे इत्यादि सतत
कादौ वेगं कृत्वा गतबला भवन्ति। गतबलाश्च पुनः स्वे स्वे नक्तादौ स्थाने स्थिता भव
न्ति। पुनस्त एव वृद्धाः स्वे काले ज्वरयंति। अत्र च तंत्रांतरे रक्तादिधातूनामुत्त
रोत्तरसूक्ष्मस्रोतस्तया तदाश्रयिज्वरावश्लेष्मिकं सततको जातः शेषदिनेषु

श्लेष्मप्रत्यनीकेषु अन्येद्युष्कादिरूपो जायते दोषदुष्टहेतुसेवातस्तज्ज्वरप्रवृत्ति
श्च न यति। तथा कृतु बलात् वा तोत्तरः संततको वर्षाकालेजः प्रत्येनिको शरदंश्च
प्यन्येद्युष्कादिरूपो भवति अहोरात्रे च बलाबलात् कालविशेषेणापि यथा वसंत
स्य मध्येषु अहोरात्रेषु बालकश्चातुर्थको जातो यः स च संतप्रस्य पश्चिमान्यहोरा
त्र्यापारूक्षादिप्यबलवान् तृतीयकादिरूपो भवति तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकः स
ततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रत्यनीकेषु अन्येद्युष्कादिज्वरवान् भवति मनो दौर्ब
ल्यादुभयादिनाच्चतुर्थकादिज्वरी तृतीयकादिज्वरवान्भवति। कर्मवेशात् ज्वर
परात् तो शुभकर्मणा दुःसहज्वरपरागसायोयः सुखभवति॥ पापकर्मणापि
तु दुःखभवज्वरोदयो भवतीति ज्ञेयं एतेपंचापि

ज्वराः केषांचिद्विषमज्वरत्वेन संमताः । तथा हि विषमत्वं विषमकालत्वेनाभवति । य
दुक्तमन्यत्र विषमो विषमारंभः । क्रियाकालोऽनुषंगवानिति संतते तु द्वादशाहवि
सर्गे सप्ताहपां त्रयोदशाहे पुनरनुबंधात् काले वैषम्यमस्ति तेन सोपि विषम इति
अन्ये तु संततं परित्यज्य संततकादिश्चातुरो विषमज्वरानिच्छंति । यतः संतते
कालवैषम्ये नाहरोनोस्ति । उक्तं च खरनादेन ज्वरः पंचमयोक्ता यो पूर्वं संततका
दयः यथारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरा इति । अन्ये तु तृतीयकचातुर्थका
वेव विषमाणां चिरेपाचो द्यादय इत्युक्तं । यदाह । दारवाहः सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्य
षु दूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत्यातिदेहेनवाशे
ष ह्रेयिवे प्रतिपद्यते । क्रमोयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरे । दोषाद

कविशेषपा तृतीयकप्रभावमाह । कफपित्तादित्यादि पृष्ठमेतीति पृष्ठात् पृष्ठमाहीय
शः । किं वा पृष्ठादित्यल्यब्लोपे पंचमी तेन पृष्ठमधिष्ठायेत्यर्थः ॥ अजंघाभ्यां पूर्वाभि
तिजंघयोः प्रथमं पीडां करोति अन्ये च सुपथानपैत्तिकश्चातुर्थकः पित्तं गंधसौवर्ण
भवसेवानभिधानादिति मंतव्यं गहासीतेतु पित्त अहं ज्वरप्रसादावंते च यो मुंचति स च
तुर्थविपर्ययेन चतुर्थविहपां गृहीत एवेति दर्शयन्नाह । विषम इत्यादि त्रिविधो धा
तुरिति वातादिविधातुस्थ इति वातादिधातुस्थ इति अस्थिमज्जगतः । अयं च वि
षमज्वर एव चि । सामान्येनोक्तं ॥ तथापि चतुर्थस्य ज्वरस्वरूप विषमज्वर एवेति मंतव्यं
अत्र तन्नोत्तरं अस्थिमज्जोभयगतश्चतुर्थकविपर्यये त्रिमध्ये धाद्व्यहे ज्वरयति
आदावंते च मुंचति स चतुर्थकविपर्ययेन संयुक्तः । पंचविधज्वराणां समानं धा

[illegible]

मिमाह । प्रायस इत्यादि प्रायो बाहुल्यात् सततकादीनां द्वन्द्वादिजन्मत्वमपि सूचय
ति ॥ ननु यदि सन्निपातारब्धत्वमेषां तद्यदेतदुच्यते चतुर्थकः श्लेष्मिकत्वादिति
तत्कथमित्याह ॥ सन्निपाते तु यो भूयानित्यादि । संप्रति सततज्वर एव यथा सत
तकादिरूपो भवति ॥ तथा सततकादयः संततादिरूपा यथा भवन्ति तदाह । एव
ह्योनात्रेत्यादि । एवादीनां बलात् तथा एवोद्यबलात् ज्वरे संततसततादिज्वरोद्ग
कुलं प्रतिपद्यते । अर्थवशादिति प्राकृतेन क्रमविपर्यातः । तत्र केतु बलात् वर्षादित
श्चतुर्थकः शरदं प्राप्य बलवान् तृतीयकादिर्भवति । तथोक्तं दिनद्वयं ज्वरेणावि
ति च वर्तेत । एतच्चागंतुरनुबंधो हि प्रायशो विषमज्वर इति ग्रंथेन तृतीयकचतु

र्थयोरेव विषमज्वरत्वं प्राकृतानुबंधश्च वक्तव्यः ॥ नन्वेकपेऽपि तृतीयकचतुर्थक
विपर्ययानुक्तामिहितः ॥ विषमज्वरा स्मृत्याः अयं त्रिदोषजोऽस्य दधिकादोषतः ख्या
ख्याइति । संप्रति अष्टविधज्वरा एतावन्तः ख्यानाह ॥ हेतुभिरित्यादि । हेतवोऽपि
ज्वरविशेषणसमर्थकत्वेनात्र तिरूपा भवेयुः घृतिस्वाहेतुकथनमपि यत्नकृतेन तदष्ट
विधं पूर्वमिति निदाने समासेऽसमासे परिदिष्टस्येत्यादिना ये निदाने द्वांद्विकसान्निपातिका
स्तेवः समानोक्ताः । तेषामिह विस्तरेण लक्षणं प्रवक्ष्यति । ये पुनरनेके दोषजन्या
वातज्वरादयस्तेऽनन्तैव प्रपञ्चेनोक्ताः इति । येह पुनर्वक्तव्याः । क्रमो येन च क्रमेण स्थि
तमिच्छासाने मन्यते । किं वा भ्रमोऽभ्रांति शीतकः शीतता स्वैमिथं स्तिमित व

स्नावगुंठितमिव संतापो मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । स्तंभ इति । स्वेदस्या
प्रवर्त्तनं सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमित्यत्रोर्ध्वशब्देनाधिकार्थबाधिना प्रकृतिसमस
मवायानब्धसन्निपातज्वरात् यानि विकृतिविषमसमवायारब्धे ज्वरे संयोगस
हिम्नानवति । वयं तु ब्रूमो यदूर्ध्वशब्देन विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरलक्ष
पा मिथ्यानमिह प्रतिज्ञायते तदा यत् प्रत्येकदोषलक्षणमेलकेनोपपन्नं लक्षणं
क्षपदाहः क्षणशीतमित्यादि तदिहानोपहितं स्यात् । सामान्येन यायत्र प्रायः प्रा
दुर्भावानि तानि विकृतिविकृतिविषमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिसमस
मवायारब्धानि च लक्षणान्युच्यंते । अतस्तूर्ध्वमिति पदस्य वातः पश्चेण यथैः

निभग्नेति कुठिले परिदग्धे च परिदग्धा लोठनमित स्तनौयनं । भालुकीये वद्रष्टी
दष्टनिका यां कंडूमांसं हिताः कफपित्तात् क्षपिकोसाद विनाशः । कोठ इति नि
गद्यते तज्ञैः सन्निपातस्यासाध्यता कृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह । दोष इत्यादि । अत्र दो
षशब्दे विविधोपपसामर्थ्यमुनीषे वर्त्तते । नष्टे अग्नाविति इतरज्वरापेक्षया प्य
ध्येक नष्टे अग्नाविसर्थः । सर्वाणि च संपूर्णानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः । निदा
न इत्यादिना ग्रंथेन ज्वरनिदाने तत्र यथोक्तानां लिंगानामित्यादिना प्रागुक्तोप्य
र्थः । पुनः प्रकरणायातत्वादुच्यंत इति न पौनरुक्त्यं । तथा चोक्तौ स्वलक्षणामिति
तयाद्वंद्वरूपयोर्द्वंद्वलक्षणे तथा सन्निपातिनः यासन्निपातलक्षणमुक्तमित्यर्थः ।
न्त्रागंतुश्चतुर्विधं विभजन्नाह । आगंतुरित्यादि कषायासार इति व्याता अंतिः ।

न्निकील इति ख्यातः। हते अभिहते प्रायो रक्तमिति। अयमर्थः रक्तं दूषयत्येव मांसादिवा
त्यं दूषयितेत्यर्थः। यद्यपि निदाने पित्ताभिघातजेन वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठि
तेनेत्युक्तं। तथापीह रक्तस्य साक्षाद्दुष्टिः तथा मांसादीनां च परम्पराद्दुष्टिः सूच्यत
इति विशेषः। अभिषंगज्वरेषु दोषविशेषमाह। कामेत्यादि। ननु निदाने भिषंग
जे पुनर्वातपित्तस्यानुबध्यत इत्युक्तं। तत् किमिह। अत्राभिषंगजस्य त्रिदोषा
नुबंध उच्यते। न तत्र कामाद्यभिषंगजो यः प्रायो भवेति। तदभिप्रायेणोक्तं। वात
पित्ताद्यमनुबध्नाति इति कामादिकेषु कश्चिद्वातः कश्चित्पित्तमिति। वातपित्तानु
बंधो विशेषः। भूतसामान्यलक्षणं। इति देहव्यादियोन्मादे। अत उक्ता
स्तेषां मध्ये आवेशाकृतत्वात्तस्य लक्षणं तेन समं त्रिदोषलक्षणो। निभृत ज्व

रे भवेति। अत्र काश्मीराः विषवृक्षानिलस्पर्शनादि ग्रंथं विषमज्वराभिधा
ये के पठंति। तेन विषजोऽप्यभिषंगज एव प्रविशंति येतु न पठंति उन्मते तु अभि
षंजेन एव विओषधिगंधजस्याप्यविरोधः। अन्ये तु विषजं विषजनितपित्तज्व
रत्वेन दोषज एव क्षिपंति। अभिचारः हिंसार्थं विमंत्रहोमादिः। अभिशापोऽभिशा
पनमेव। सिद्धा मंत्रौषधितपःसमाधिसिद्धाः। सन्निपातज्वरस्योक्तमित्यादि ग्रंथ
मत्र काश्मीराः पठंति। तच्च दृढबलाप्रसिद्धं। आगंतोर्निजात् भेदकं धर्ममाह नैवं
मित्यादि। केवला इति निजदोषरहिताः निजैरिति निजदोषलक्षणैः हेतोषधिः अभि
ध्याश्चेति। निजात् ज्वरसाधारणं संप्राप्तिमतेब्रूते। संप्राप्तिः चापि हि सर्वज्वराणा
मात्वेति एव जेन नात्मत्वमस्याभिधाने। किं वा क्रमप्राप्तेस्तामज्वरलक्षणमेवतस्येव अ

रुच्यादीनां सामज्वरलक्षणानामुपादेयपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते स्वस्थाइत्यु
ग्मभूतोः सन्निपतिता इति त्रयोपि मिलिता पत्तिमित्तिपन्ति हेतुनेया जाठराग्निं ब्रूते ।
स्थानादिति ग्राहण्याः ग्रहणी जाठराग्निस्थानं । सेनेति दोषोष्मणा तेनेति जाठरोष्म
ष्मणा देहोष्म इति सकले देहे चायिनः प्राकृतोष्मः । वातश्लेष्मणोस्तु यद्यपि पित्तवदूष्मा
नास्ति तथापि तयोर्भूतिजन्यके उष्मायास्ति स इह ग्राह्यः । कृतं ह्यं हि ग्रहण्यध्याये भौ
माप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः इति । किंवा सेनेति दिव्यरूपज्वरादिव्या
नप्रभावकृतं दोषाणामूष्माणं ग्राहयति । किंवा ज्वरसामान्यसंप्राप्ते पित्तोष्माणं
निदर्शयति । सर्वत्र हि ज्वरे पित्तमवश्यं भवति । यदुक्तं उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो ना
स्त्यूष्मणा विनेति केवलमिति द्रव्यं स्वेदं नाधिगच्छतीत्यर्थः । प्राय इति योज्यं बहि

ज्वरे स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । वा इति पुरुषः स्वविसर्ग इति निसानुसन्नः दोषाणा
मिति मले संबंधानां दोषाणां इहो ग्राह्यं न विट्ज्ञानेति पुरीषं पक्वे तु च ग्लानिरिति न
क्षुत्क्षामता इत्यादि निरामज्वरलक्षणं अत्रैव क्षुदादयो दोषपाकान्तर्भवं ते विनाप्य
ध्याहो निरामदोषारब्धलक्षणं भवति । अध्याहृत्य क्षुदादीन् विना दोषपाके स्यसापि
भेषजदानयोग्यं ज्वरस्य व्याधेर्निरामतां ब्रूते । अत एव पाचनेनामनीयं वा कषायं
पाययेच्छुत्तमिति विकल्पद्वयेन यद्यध्याहृत्य क्षुदादि दोषपाके सामानुदयः स्तदा
दोषपाकार्थं पाचनं देयं । अथ क्षुदादि समुदयो जातः तदा शमनीयं । सर्वथा निरा
मताज्वरस्य एतामेव सर्वथा निरामतामुपदिशति । स्वरनादेनां च । यत्तु नच निः
समस्तैवेह निरामज्वरलक्षणं । चिरादपि ह्यपच्यते सन्निपातज्वरे मलाः । स्वस्थ

साम्यनिवृत्तिश्चक्षामतादिलक्षणं। तस्मादेतदयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेदिति॥
अस्याहादवकिदोषपाकजनितक्षुदादिदर्शितानिरामतासु श्रूयते नाश्याहादनकिंभेष
जदानं दर्शयितात्प्रतिपादितं॥ यदुक्तं॥ ज्वरे पि च देयं स्यात् भेषजं दोषपाकतः इ
ति। तस्मात् क्षुदादयो ज्वरघ्ने च न्यस्तं समस्तं च तल्लक्षणं यथा तन्न्यायात् हेयं सौषधं
च क्रियाक्रमं मिलनेन पथ्यौषधमादावुक्तं तथा तस्य क्रियाक्रमविशेषपातयाज प्राधा
न्यमिति तत्स्थानवज्वर इत्यादिना क्रियाक्रमं ब्रूते॥ क्रियायाः चिकित्सायाः क्रमः परिपा
टी तत्राप्यहितस्तत्रैव प्रथमं निषेधः अन्नशब्देन गुर्वन्नं निषिध्यते॥ हानीतेहि नव
ज्वरे न्यायामादिषु प्रसेके दोषकथने गुर्वन्नभोजनाच्चापि विविधे भो दोषकोपमंमिश्रुतं
कषायांश्चेति जातो बहुवचनं तेन कषायं वर्जयेदित्यर्थः। उक्तं चात्र जतूकर्णेन कषा

य रसगुरुस्यास्निग्धं स्नानाभ्यंगान्नवज्वरे वर्जयेत्। ज्वर इत्यादि लंघनशब्देन
हानशानं विवक्षितं चतुष्प्रकारसंशुध्यादि तेषामिहावस्थाविशेषेण विनियोगात्
लंघनमेवेति नियमोपवादविषयं संस्कारसमुच्चीयमानो वधारणो ज्ञेयः नरसंचनाना
यणामेव चोभौ सुतं सुतौ तौ जनायाबभूषे सन्नते नादावस्याया वमनमपि भवति॥
वक्ष्यमाणां यत्तु लंघनं दहपीयेकफपित्ते ज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठितोकथं पा
चनैस्तानभिषजः स्तेषां प्रायपादावुपाचरेदिति। तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पा
चनं कर्त्तव्यमिति क्रमेन ज्वरादौ तेनेह लंघनाभिधान विरुध्यते॥ हानीतेतु पित्तश्ले
ष्माविशुध्यर्थं कुर्यादिमनमादित इति यदुक्तं॥ तत्र कफप्रधानानि स्यादि वक्ष्यमाणावस्था
यां ज्ञेयं॥ क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किं वा राजयक्ष्मज्वरं व्यक्तानि अनिलग्रह
णं किं वा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयजो पित्तानिलग्रहः॥ यदुक्तं वा यो धातुक्षयात्की

पामापस्याचनपोनं । यस्तु मागविनपोन वायुः कुप्यति । सत्तावरपाकस्यं धमिति या
प्रायेण सामो भवति । तत्र च लंघनं मात्रया कर्त्तव्यमेवं यदुक्तं । सामेज्वरेपि लंघनं कुर्या
द्वसंपत्त्यर्थं युक्त्या । ननु यथा कफ इति उरनिल ज्वर मुक्ता पि कामादि ज्वराभिधानं कामा
दि ज्वरेषु कार्त्तं तरेण वातसंबंधो भवति । तेन प्रथममपि वातसंबंधे कामादि ज्वराणां
मलंघनीयतापदर्शनार्थं लंघनफलमाह । लंघनेनेत्यादि । प्राणाविरोधिनेति बला
विरोधिना विनोधश्चात्क्षिक्षयु इहोच्यते ॥ आरोग्यं बलेन तत्व भवति । बलाधिष्ठा
नमारोग्यं मुक्तं । यदिया भोग्यं प्रयत्न मृषति । प्रवृत्तस्य लंघनस्य पाचनतां दर्शयिन्न
परान पि स्वेदादीन् पाचनामाह । लंघनमित्यादि कालेऽस्याहः तिक्तकोरसोत्र पा
नीयसंस्कारणज्ञेयः । स्वतंत्रे भेषजप्रयोगस्तु तरुणो निषिद्ध एव । उक्तं च भेष
जं ह्याम दोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरं इति ॥ अविपक्वानां दोषाणामिति तरुणा

तरुणो ज्वर इति यत्वकतो नितेनात्याहादूर्ध्वं तत्तरुणो ज्वरस्त्वपरेषु दोषेषु आधाय्ये
न कषायपानं पाचनमधिकृतं ॥ न लंघनादय इति दर्शयति । लंघनादिकाल ए
वानस्थादेयं जलमाह । तृष्यत इत्यादि । वातकफज्वर इति वातज्वरे कफज्वरे वा
तकफज्वरे चामेधा श्लेष्मकफज्वर पित्रशीतलं ज्ञेयं तिक्तकैः शृतं इति वक्ष्यमाणादि
भिः शृतं उभयमित्युक्तं तिक्तं शृतं शीतं चात्रिदोषकफपित्तयोस्तु यद्यपि हमानीयं
ने तथापि सामान्येन विमानस्थाने उक्तं । किं तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रय
च्छंतीया दिनात्सप्राण्या । दुष्णमेव जलं देयं ॥ वातपैत्तिके तु ज्वरे जस्यर्धदाहादिका
रके शीतलमेव देयमित्यपि विमान एवाथा छलपित्त इत्यादिना ग्रंथेन सूचितः इ
त्यादि । पानीयसाधकः षडंगप्रयोगः अत्र सुंठीअ तिक्ताचो मात्रा यदुष्कोरके

ज्वरहितत्वाद्धिहिता। शृतशीतं जलं दद्यादिति जलसंस्कारश्च वा न क्वाथपरि-
भाषया क्वाथकरणं। किंतु जलसंस्कारकपरिभाषया परिभाषा चेश्वतंत्रानुक्ता-
पि वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धा प्रमाणीभूतैव॥ सा च॥ यदप्सु शृतशीतासु षडंगादि
प्रयुज्यते॥ कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत्प्रास्थिकेंऽभसि। अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने
पेयादिसंविधाविति परिभाषाभ्यश्च व्यक्त एवाविशेषेणातर्पणान्तरेण ज्वरे छव-
स्था विधेयं वमनमाह॥ कफप्रधानानित्यादि कफप्रधानं येषां ते कफप्रधानं ये-
षां ते कफप्रधानाः उत्क्लिष्टानिति॥ दिनाचलितंर्ग्गमनोन्मुखान् आमाशयस्थि-
तानित्येनेन शाखां परित्यज्य आमाशयगमनं दर्शयति॥ दिनाचलितंर्ग्गमनोन्मुखा-
न् आमाशयस्थितानित्येनेन शाखां परित्यज्य आमाशयगमनं दर्शयति। ज्वरकरानि-

त्यनेन ज्वरकरान्दोषानेवंविधानेव न तु ज्वरे वमने हेतुत्त्व॥ नान्यथेति दर्शयति॥
काल इवेति यथोक्तायामवस्थायां वमनैरिति अनेन प्रत्यसाध्य यक्ष्याव हेतो वमने
द्रव्यप्रयोगं दर्शयति वमनाभियन्ने नाव मन्ना भिप्यादिषु वमनं निषेधयति। अत्र च
वमने स्वयमेवोपक्लिष्टत्वात् दोषस्यादोषोत्क्लेशप्रयोजनकौ स्नेहस्वेदौ नांगीक्रियेते॥
उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह। अनुपस्थितेत्यादि सर्वदेहानुगाइति रसरक्त-
शिराशाखादि अनुगताः अनम्याच स्वामहेनस्थानं त्रप्रबलाश्च धातुस्था इति धा-
तुषु श्रेयं तानुप्रवेशाव्यवस्थिताः। नसुखेन निर्ह्रियन्ते। असुनिर्हराः असू नुप्राणान्
निहरन्तीत्यसुनिर्हराः॥ अत्रार्थे फलानामित्यादिना दृष्टान्तमाह॥ आमानां फलानां य-
थास्वरसनिर्हरणं अयसा भवतीति यथा यथोक्ता अपि दोषा इत्यर्थः। सा स्यादिति जया

पवादः वमितं त्वे घितं मित्यर्थ इति । अन्नवस्थानशात् कदाचिद्वमितं कदाचिल्लंघि
तं । वमनानंतरं हि यदा सम्यग्विशुद्धिर्न स्यात् तदा तदहन्यपि लंघनमपि क्रियते । कालश्चात्र
दानयोग्यकाले यथास्वौषधसिद्धाभिरिति यथाविषयस्थं यवाग्वां यद्भेषजं पिप्पलीना
गरादि वक्तव्यं तत्सिद्धाभिः किंवा यस्मिंश्च ज्वरे यद्भेषजं पाचने च वक्तव्यं तत्सिद्धाभिरु
क्तं हि सुश्रुते । अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः शृतेति । मंडपूर्वाभिरिति मंडेन प्र
धानादिभिः तत्र प्रथमं पीता ननु पेया ॥ पाचः प्रयोज्यः । यवागू ज्वरमृदुभावादिति य
वज्वरस्य दोषापाकात् तीक्ष्णतानिवर्तते न सति ज्वरे मृदुभावे विषउहेयावत् । अ
येच षडहः पेयादानात्प्रभृति भवति नु आहोस्वित् ज्वरोत्पाददिनादिति पक्षद्वयं उक्तं न

त्र ज्वरितं षडहे स्वि तेइ यत्र निर्लोठयिष्यामः । स्वेदनापेयादौ भवंतीति दोषः ज्वरसा
म्य वेयवाग्नाम विषयं ज्वरितमाह ॥ ॥ क्रमेत् इत्यादि क्रमेण मध्यसमुद्धिता इति म
द्यकारणो ज्वरे निषेधः । तथा मदात्ययेपि व्याधौ । अन्यहेतुजोपि यो ज्वरः । तथास्त्री
षु तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः ॥ तथोर्ध्वरक्तपित्तिनो यो ज्वरः । तेषु ज्वरेषु पेया न
देया । इह मदात्ययादीनां पेयाहेतुजातोपि ज्वरः पेयानर्हः । पित्तकफाधिके इत्यनेन
पित्तकफयोरतिमात्रं संसर्गे सति पेयायादानं । तेन कफजे ज्वरे अल्पदोषे पेयादा
तव्या ॥ तथा हि । तत्रोतरे कफजे पिपुदाक्षीणे लंघनादिना तकफः शस्ता एव य
वाग्वस्तत्र पित्तेप्ययं क्रमः । तथात्रैव पैत्तिको वाथ शीतं मधुयुक्तं पिबेत् । यव
गूमित्यनेन पित्ते यवागूं वक्ष्यति ॥ यदुक्तं पासुधाने यथा हृदयस्य निकदेमा

तथा श्लेष्मपित्तसंसर्गे यवागूः श्लेष्मवर्धिनीति। हारीतेनोक्तं। तदनिष्टं कफपित्तविष
ये॥ अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूः प्रतिषिद्धमिच्छंति। यदि तु ऊर्ध्व
गे कफपित्ते चेति पाठस्तदा वातज्वरिणोपि ऊर्ध्वगं कफपित्तं वमनैर्नयाति। स्वयं
तदापि पेयानदेयेत्यर्थः। सुश्रुते तु कफपित्तपरीतो ग्रीष्मे रक्तपित्तिनः। तथा मद्य
पीतस्य न हिता यवागूरिति सुक्तं तेन ऊर्ध्वगे रक्तपित्त इति पाठो युक्तः। ऊर्ध्वगे न तर्पणं
पूर्वमिति वचसा यवागूं बाधयित्वा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव तथा
प्यूर्ध्वगेन रक्तपित्तिनो यो ज्वरः तत्रापि तर्पणादिक्रमविधानमेतत्॥ तर्पणं तोयपरि
प्लुतैः सक्तुभिः॥ ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाडिमादीनि। वचनं हि॥ द्राक्षादाडिमख
र्जूरपियालैः सपरूषकैः॥ तर्पणार्हेषु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनं॥

जीर्णस्तर्पणीयस्य तं जीर्णतर्पणं मुद्गयूषस्य जांगलरसस्य च विकल्पः॥ साम्यापेक्षो
बलापेक्षश्च ज्ञेयः। दुर्बला हि दुर्बलाग्निः प्रायो भवति॥ तस्य च मुद्गयूषो लघुत्वेन देयः॥
इतरस्य तु जांगलरसो हित इति। कषायपानविषयमाह॥ पाचनमित्यादि॥ पाचनमित्याम
दोषपाचनं॥ शमनमिति पक्वदोषोपशमनं एतच्च विकल्पद्वयं योज्यता यथाक्रमं सामदो
षविषयं॥ तथा पक्वदोषविषयं च ज्ञेयं॥ षडहेऽतीत इति ज्वरोमादादारभ्य षडहे अति
क्रांते अतः सप्तमेऽहनि लघुमात्रया स्वरूपे पाचयेत् तत्र प्रतिभोजितं ज्वरितं अष्टमेऽह
नि कषायं पाययेदित्यर्थः॥ एवं च पूर्वोक्तोष्टाहस्तननिरामताव्यवस्थया पाचनस्य शमनी
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति। ननु पेयाप्रयोगे यावत् ज्वरमृदुत्वं आद्वा तत् षडहं वा
विचक्षण इत्युक्तं। तत् श्रपयेयैव तावत् षडहो व्याप्यते पूर्वेण ज्वरादौ लंघनं युक्तं तेन

निर्दिष्टकालमपि लंघनेनक्षयंनीत इत्यादिग्रंथोक्तलंघितफलं यावता कालेन भवति ताव
त्कालं कर्तव्यं ॥ हानीति ननु कालोपि दर्शितो यथा । लंघनं लंघनीयानां कुर्याद्दोषानुरूपतः
त्रिरात्रमेकरात्रं वा षड्रात्रमथवा ज्वरे तेन ज्वरे लंघनदिने तथा । लंघनं षडहेन च समे ज्वरा
हादानभ्यवच्छ्यहानिक्रमो भवति । ततश्च ज्वराहादारभ्य ऊर्ध्वं पाचनशमनीकषायकथ
नवतु । तस्मात्पेयाप्रयोगात् षडहेनेति । पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेदिति यथा ज्ञेयमा
यः । यथा ज्वरे पेयाः कषायश्च सर्पिःक्षीरविरेचनं ॥ षडहे षडहे युंज्याद्वीक्ष्य दोषबलाब
लमिति ग्रंथेनापि पेयाप्रयोग षडहादूर्ध्वं कषाय षडह उक्तो ननु ज्वरोत्पादाहादिषडहा
दूर्ध्वं । अत्र क्रमः । यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहवा विचक्षणः इत्यनेनापि ज्वरोत्पाददिना
दारभ्य षडहपर्यंतं पेयाप्रयोग उच्यते ॥ पेयादिर्ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनीयार्थं प्रयु

ज्यते । यदुक्तं लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वः तिक्तको रसः । पाचनीन्यविपक्का
नां दोषाणां तरुणज्वर इति लंघनादिपाचनीय हृदोषाणामष्टाहादर्वागेव ऊर्ध्व
हादूर्ध्वं तु पाचनं कषायैरेव पाचनमुक्तं । तत्र लंघनीये वातज्वरे आदितः प्रभृति
पेया षडहमपि व्याप्नोति । एकद्वित्रिदिनलंघिते च ज्वरे पेया पंचचतुस्त्रिदिनप्र
योगा ज्वरदिनादारभ्य षडहपर्यंतं कर्तव्यं । यत्र तु दोषाणामतिसामतया
सन्निपातज्वरे बालंघनमेव षडहात्रं षडहातिक्रमेणापि क्रियते तत्र प्रादेशिक
विधौ नायं पेयाषडहात्र नियमः । औसर्गिकः प्रवर्तते । किं वा लिमात्र लंघन
प्रयोगे पेयानदोषपाचनार्थं क्रियते । इतरित्लंघनक्षपितस्याग्नेः संधुक्षणार्थं
तत्रातिसंधुक्षणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति । यज्ज्वरे पेयाः कषायाश्च

यादौ पेया. समानकाषायाणां लंघनादीनामुपलक्षणार्थत्वात्। एतच्चैवं पेया यत्र प्रतिषिद्धा
मद्योत्थे ज्वरादौ तत्र तर्पणादिक्रमेणापि षडहो ग्राह्यः॥ तेन प्रथमं षडहे तु सर्वतो लंघ
नादि पाचनं कर्त्तव्यमिति पेया षडहे देयेति वचनेनोच्यते। तथा हि सुश्रुतेन। लंघनांबु
यवागूभिर्यदा दोषा न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनै
र्हृद्यैः ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् इति। उक्तं कषायपानकालनियमं प्रोक्तं सप्तरात्रात्परं
त्विन्मन्यं तदयमौषधमित्यादि। ततश्च लंघनादि षडहे निर्णीते सप्तरात्राद्भेषज
दाने सुश्रुतेनाप्यप्रतिषेधानुमतमेव। तथा चरके लंघनस्वेदनमित्यादिनानन्तरणा
ज्वरे एव लंघनादि विहितं। तरुणतायां च ज्वरस्य सप्ताहमात्रं भवति। यदुक्तं सुश्रुतेनाभिहितं
ते। आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः। मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्त

रमिति। सप्ताहादूर्ध्वं अतरुणे ज्वरे उपगतिस्ताव लंघनपेयादिकं विहितमेव चर
कपाचि। तथा हारीतेनापि लंघनोष्णोदकमुस्तादिशृतजलपाने पेयाविधानाना
मनं तरमुक्तं। एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमे हनि॥ पिबेत्कषायसंयोगान् ज्वरघ्ना
न् सिद्ध्यसाधितान्। तथा खरनादेनापि लंघितं तस्मात् शीतेवाज्वरादिति॥ तत्र
सामसावतस्त्वाभिनादौ ज्वरमुपाचरेत्। यवागूभिर्यथादोषमित्यादिना तर्पणा
दिक्रमेणाभिधायोक्तं॥ इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः॥ ततः परं प
चनीयं शमनं वा ज्वरहितं। तत्रोत्तरे च यदेतत् सप्तमे ह्नि कषायपाने विधाने तद्द
शाहे न विहितकषायपानानन्तरत्वान्न विरोधीति मन्तव्यं। तस्माज्ज्वराहादार
भ्य षडहो हीनित लघ्वन्नप्रतिभोजितं यवागूभिरुपाचरेत् इति। तथा ज्वरे पेया
या

कषायाश्चेत्यादयः उत्सर्गविषयः तेनैषां क्वचिद्दानमपि भवतीति सूक्तमेव। संप्र
ति कषायशब्दसामान्येन नवज्वरकषायनिषिद्धकषायस्य महात्ययकारकस्य न
वज्वरप्रयोगे दोषमाह। स्तभ्यत इत्यादि। अविचलितधर्मापो भवति। न विप
च्यत इति चिरेणापि न सुखं पच्यते स्तैमित्यादिति। स्तंभनस्वभावात्। उक्तं
हि। कषायस्तंभनः शीत इत्यादि। अयमर्थो हारीतेप्युक्तः। न कषायं प्रशंसंति
नरा पीतरूपा ज्वरे। कषाययोगकलीभूता दोषा जंतून् दुस्तराः। एवं षडङ्गे
वनशितात्रिलये पंचरसकृतखपि स्वरसादिषु कषायशब्द उक्तः। तदिह
यदि कषायशब्देन सामान्येन मधुरादिरसानां स्वरसादीनां प्रतिषेधः स्या
त्। तदा षडंगपानीयस्य पंचविधकषायकल्पनायामवश्यं निवेशिनीयस्य

तथा यवागूसाधनार्थस्य पाठे न द्रव्यस्य निषेधः स्यात्॥ येन षडंगस्य तथा यवा
गूसाधनद्रव्यस्य च प्रयोगोऽवश्यं पंचविधकषायकल्पनायां मंतव्यो भविनीयः। भे
षजस्य च प्रयोगस्य पंचविधकल्पनार्थत्वे वा तत्राभावात्। अतः सर्वकल्पनाकषा
य प्रतिबोधोमास्यादित्याह द्वियादि। न तु कल्पनमुद्दिश्येति स्वरसकल्कस्तनशी
तफांटरूपकल्पनं रूचीनस्य यः कषायेकषायकषायैर्वामनकादिभिः स्वरसादि
रूपः कषायः स निषिध्यत इत्यर्थः। न चानेन कषायरसकल्पना निषेधेन मधुरा
दिरसस्वरसादीनां तरुणज्वरप्रयोगो भवति। स्वरसादिभेषजस्यापि गुणे
स्तरुणज्वरेऽकषायप्रतिषेधेन तिक्तद्रव्यस्य तु षडंगादिकल्पनाकषायस्य
विहितस्याविरोधः स्यात्। यतः न तु अविहितस्वरसादिविधानं क्रियते। स्वर

स्यादि गुरुभेषजस्य तरुणज्वरे निषेधवचनं भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरं। अन्ये तु ब्रुवते यतः षड्रात्रात परतः सप्तमे दिवसे कषायपानं विहितं। पाचनं शमनीयं वेत्यादिना ग्रंथेन तत्र सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो भवति। तरुणज्वरे कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यंत। मधुरादिद्रव्यरसलक्षणकषायस्य अप्रतिषेधः कषायकषायस्य तु सप्तमेऽह्नि प्रतिषेध इत्युपदर्शनार्थं। ननु कल्पनमित्यादि। द्रलंललक्ष्व(?) ज्वरादिषडहे सर्वकषायप्रतिषेध एव। सप्तमदिवसप्राप्ते तु तरुणकषायद्रव्यकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भवति। यवाग्वाज्वरकाले भोजनसाध्यमाह। यूषैरित्यादि। कफप्रबलत्वाबलग्लानिश्च तदा यूषैर्वेति प्राबल्ये तु दुर्बलेन चरसैरिति व्यवस्था। अम्लदानविकल्पोऽपि सात्म्यापेक्षयाऽन्यापेक्षया च

द्वेयः। वक्ष्यति हि मंदाग्नये सात्म्यात् यत्तु साम्लमपि कल्पयेदिति। अम्लं चात्र ज्वरघ्नं दाडिमाद्येव कार्यमिति द्विवित। मात्रालघु प्रकृतिलघु वनस्तु शाल्यादि। दशाहात्परतः प्रायः कर्त्तव्यमाह। अत इत्यादि कफे मंदे इति। मंदे कफे यदि कफो नास्त्येव दोषरूपस्तदा सर्पिर्देयमित्यर्थः। पवि पक्वेष्विति सर्वथा पक्वेषु सर्पिरिति वक्तव्ये अधिकपानग्रहणं पानानुवासनाभ्यंगादिना सर्पिष उपयोगमस्मिन्काले निषेधयति। अनुवासनाभ्यंगौ पश्चात्कालवक्तव्यौ। इयं च मंदकफत्व वातपित्तोत्तरत्वरूपावस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वकालमहिम्ना वसंतज्वरे भवति। यथा वृद्धे पुरुषे प्रबले वा लत्वं तरुणज्वरे सामज्वरे दोषलयात्तथा आमाशयसमुच्छेतथा च कफप्रबलत्वं भवति। दशाहादुत्तरं तु लंघनादिना कफक्षीणो भवति ज्वरज्वरसंतापेन च रूक्षेण चानुशोषपार्श्ववातपित्ते वर्धते। यत्तु पेयाकषायसर्पिःक्षीरविरेचनानां षडहे देयत्वेन प्रायिकं। तेन दशाहा

च

ऊर्ध्वं द्वितीयषडहएवावस्थाविशेषप्राप्त्या सर्पिर्दानं न विरोधि। उक्तं सर्पिःपाना-
पवादविषयमाह। निर्दशाहमित्यादि निरतीतदशाहो निर्दशाहः। अलंघितमिति। उप-
संजातलंघितलक्षणं। इयं चावस्था प्रबलसामतापथ्यत्वात् ज्वरस्य तथा असाध्य-
गुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयं। कषायैस्तं कफोत्तरं। अलंघितस्योपचारादिनियावद्दि-
युक्तादिनिच्छेदः। लंघिते तु जाते कफोत्तरेऽलंघितताचापयाति। तेन तदा सर्पिःपानम-
नुवर्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अत्रान्नं तु कफोत्तरत्वे लंघितेऽपि निर्दिशाहे ज्वरे मांसरसे-
न देयं किमर्थमिवमत्रान्नं कफविरुद्धं देयमित्याह। बलं हीत्यादि। बलेख्यच तदिति मां-
सरसेन अत्रान्नं बलकार्यकमित्यर्थः। दाहेत्यादिना क्षीरावस्थामाह। बद्धप्रच्युत-
दोषत्वे सत्र बद्धदोषत्वम प्रवर्त्तमानदोषत्वं प्रच्युतदोषत्वं तु स्तोकेन प्रवर्त्तमानदो-

षत्वे तत्र क्षीरं बद्धतावत्प्रवर्त्तकं भवति। तथा प्रच्युतेऽपि सति विबद्धदोषप्रवर्त्तकत-
योपकारकं भवति। अत एव क्षीरगुणेषु पुरीषग्राहित्वे पथ्यं तथातीसारे च पथ्यमित्यु-
क्तं। किं वा बद्धदोषे गोक्षीरं सरत्वाद्देयं प्रच्युते संग्राहित्वात् तदा तद्देयं आभिः क्रियाभिरे-
दिनप्रशमं याति ज्वरस्तदा रेचनैः शमयेत्। भाषायां विरेचनबहुव्यापत्तिकतया इत-
रकर्मसिद्धावेवेति कर्त्तव्यतां दर्शयति। विरेचनैरिति बहुवचनं योगविवरणावम-
न विरेचनयोगानेवाभिधास्यति। ज्वरेणाक्षीणस्य शोधनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस्य
शोधनमाह। ज्वरक्षीणस्येत्यादि पय एवेति पयःपाने पयस्त्वनुलोमकतया दोष-
हरं भवति। आनुलोमिकत्वं च विरेचनत्वेन व्यवह्रियत इति। विरेचनादयत्वे क्षीरमु-
क्तं। ज्वरे क्षीरस्य पूर्वोक्तविषये पौनःपुनपानं लब्धत्वात्। अवशिष्टं निरूहगुणमा-
ह। निरूह इत्यादि। विरेचनास्थापनयोर्दोषभेदेन च विषयमाह। पित्तमित्यादि

वमनस्य तु दोषभेदेन स्थानेन च विषयः कफप्रधानानित्यादिनैवोक्तः इति नेह पुनरु
च्यते। परं तु पूर्वमेव स्नेहविहितं वमनं स्वयमुत्क्लिष्टदोषज्ञेयं। एतच्च जीर्णज्वरे विहितं
वमनं स्नेहस्वेदाभ्यां दोषानुत्क्लेश्य कर्त्तव्यमिति विशेषः। पित्ताशय आमाशयाद्धो
भागे एव वमनमिति छेदः। अनुवासनविषयमाह। ज्वर इत्यादि प्रकरणागतायां
मपि पुराणज्वरायां पुराणा इति पदं मनसि पुराणतामाह। गौरव इत्यादिना शिरोवि
रेचनविषयमाह। शिरस इति। पूर्वोत्तरेण च पाठ्यं। इंद्रियाणां विबंधः स्व
विषयप्रवृत्तौ। इत्यंतः परिमार्जनमभिधाय बहिःपरिमार्जनमाह। अभ्यंग
इत्यादि प्रदेहः सामान्येन बहलोऽबहलो लेप इह गृह्यते। ये तु स्मृत्यर्थं वमनेन
बहले विशालेषिणां प्रदेहं प्राहयंति। तन्मते न दाहप्रशमन लेपोऽपि बहलः कर्त्त

व्यः स्यात्। स च तनुरेव कर्त्तव्यः। उक्तं हि श्लक्ष्णापि शोघनो लेपश्चंदनस्यापि दाह
हरदित्यादि। विभज्य शीतोष्णकृतानिति। शीताभिप्रायं उष्णाभिप्रायं च ज्वरं विभ
ज्य यथासंख्यं शीताश्च कृतानुष्णाश्च कृतान्। वक्ष्यति हि अभ्यंगाश्च प्रदेहाश्च परि
षेकाश्च कानयेत्। यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य दिग्धं ज्वरं। शीतोष्णो च द्रव्य
महिम्ना संस्कारेण च ज्ञेयो। हृद्यात्रदोषा इति धावंतं तन सायोगेन वृष्यात्राव स्थितं दे
षजन्याः। येषां चागंतुर्भिन्नरूपोऽत्र यः कारणं भवति ज्वराणां तेषु धूमादिना शमं
यांति। क्रमप्राप्त औषधप्रश्नस्योत्तरमाह। येषामित्यादि। पचनं ग्रास्यादयः शो
स्ताः शाल्यच्छिकैः सह लिके चित् पठंति पुनः शालय इति पदेन यवकादिनां निरा

सः क्रियते। केचित्तु रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः पठंति। तत्र यद्यपि रक्त
शाल्यंशो बीधान्यसमानीतं प्रशस्यत इत्युक्तमेव तथापि प्रमादात् पुराणग्रहणप्र
निषेधार्थं पुराणा इति पदं। लाजपेया इत्यादेकादशयवागूः प्रथमे श्लेष्मापि
इति हरिश्चंद्रः। किंच लाजपेया सुखजनामियिका तथा पिप्पलीनागरैः श्रता
मिति द्वितीया। एवं शेषाभिः सममेकादशपेयाः सनागरोस्थष्टविट् पिबेदिति
पाजनी सनागरामेव शीतां मधुयुतां पिबेत्॥ पैत्तिक इत्यपरा॥ सुंथ्यांसक्तमधु
रपाचित्वेन पाचनत्वेन च प्रयोगः॥ इह विदारिगंधाद्यं ह्रस्वं पंचमूलं। सयवा
मिति पदेन रक्ततंडुलकार्यां पिबेदिति। सविबंधामिसादिना धावनी श्रतामि

यं तेन एका यवागूः परिकर्तिका नाभावेदना॥ कलशी सिंहपुच्छी धावनी कंटकारी
यो अत्र च यवागूसाधनद्रव्य तांतु परिमाणे द्रव्ये वैद्यव्यवहारो पूजितप्रमा
णी कर्त्तव्या। अत्रो ग्निवेशसंहितायामधीयते॥ क्वाथ्यद्रव्यांजलिं क्षुण्णां श्च प
यिता जलाढके॥ पादशेषेण तेनास्य यवागूरुपकल्पयेत्॥ कर्षार्द्धमाकणानु
द्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलं। विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरामिति॥
अपरामिति क्वाथ्यसाध्यां यवागूं उक्ता यो भिन्नां कल्कसाध्यामित्यर्थः। एवं च क
ल्कपदेन यानत्र यवागूसाधनपरिभाषा साइहापि द्रव्यपलकल्केन यवागूसा
धनमुपदिशता मनुमतैव। तथा हि जीवसादि यवाग्वां अष्टभि द्रव्यैः कोलप्र
माणैः साधनमुक्तं। यत्तु तत्र — युक्ते साधकत्वे नदाशाग इत्यर्थं रक्षाम्लादानेन

तदष्टमासकप्रमाणं किंवा तदप्यष्टमाषकमानप्रमाणमस्तु। तथाप्यत्रार्थलि
याकल्कपोलसाधनपलोपदेशिकापरिभाषासानुमतैव भवति। अष्टमाषका-
धिकपलेकल्कसाधनोपदेशेन उक्तो हि जीवंयजाजीसठीपुष्कराह्वयं सकार-
वीदीप्यकं बिल्वमध्यं। सयावशूकैर्बदरप्रमाणो दृक्षाम्लयुक्तो घृततैलभृ-
ष्टः॥ अशीतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमंदाग्निहिता यवागूः यापंचको-
विधिनैव तेन सिद्धा भवेत्सापिहितार्थिनेति। तस्मादेतत् यवागूक्तमानलिं-
गदर्शनात् कल्कपलसाध्ययवागूरभिधायिका परिभाषा अनुमतैव। तदुक्त-
मन्यत्र सहचरिता कर्षादिकपाशुंठीमानदर्शिकानुमतैव क्वाथसाध्ययवा-
ग्वादिद्रव्यमाने तु बहुद्रव्यव्यवहारप्रजितेयं परिभाषा॥ यत्तु यदप्सु शृतशीता-

सु षडंगादिप्रयुज्यते। कर्षमात्रं ततोद्रव्यं साधयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि। अर्द्धशृतं प्रयो-
क्तव्यं पाने पेयादिसंविधाविति। आदिशब्देनात्र यूषरसादिग्रहणं॥ क्वाथद्र-
व्यां जलिक्षरूपं भित्यादिपरिभाषा यास्तथा उक्तपरिभाषायाश्चार्थव्यवस्था।
तथात्रैव यवागूसाधने तंदुलजलादिमानव्यवस्थाव्यभिचारश्चापामागतंदुली-
य एव निर्लोठितोनुसारणीयः॥ नित्यादिज्वरहितयूषद्रव्यसंग्रहयूषकरणामि-
ति यवागूसाधनवत्॥ स्वनामप्रसिद्धः। कुलकः कारवेल्लकः पापचेली च पाचकं-
रसः पुनर्नवा नवकपिंजलो गौरतित्तिरिः। लपाः रक्ताः सारः। उपचक्रकाः चकोराः॥
कालपृष्ठो हरिणविशेषः। हरिणस्ताम्रवर्णः। पृषतो बिंदुचित्रतो हरिणाः। रस-
करणोस्य दशास्त्रं पलानि द्वादशप्रस्थे घनेप्यतनुके तु षट्। मांसस्य चाढके कु-

यासितमच्छतरोत्तरः। यत्र तु रसस्य द्रव्यांतरेण साधनं तत्र यवागूगतसाधनं का
र्यं। मात्राविकल्पश्च इसेन तावन्मात्रया तेन च संस्कारस्तेन विकल्पेनानुलघु
त्वादयो दोषाः। येन मोरेणाग्निवर्धं उष्णांबुज्वरघ्नं न जनयेत्तीमिदमपि स्थिति।
यमेषु उष्णांबु। घर्मसादिश्लोकमनार्षं वदंति। तत्रानुपानावस्थायां उष्णपानी
यमद्यपेयाविहितत्वात्पूर्वं युक्तमेवैतदुपादानं। तथा च तंत्रांतरात् ज्वरी पिबेदनुष्णां
तु मद्यसात्म्यस्तु यो भवेत्॥ तस्मै दोषबलं दृष्ट्वा युक्त्या मद्यं विधीयते॥ गुरुण्या
सादिना गुरूष्णान्यत्र निषेधः॥ पूर्वं तु कषायनिषेधो यद्यपि सामान्येनोक्तः तथापी
हास्य प्रतिषेधस्तावादेवायं हितप्रतिषेधाश्च पुनः क्रियते॥ पाक्यमिति पूतं शीतक
षायस्तु द्रव्यं संक्षुण्णमुष्णोदके प्रक्षिप्य निशास्थितं। अत्र शीतकषायपरिभाषा।

द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात्॥ कषायो योभिनिर्याति स शीतः समुद
ष्टः। अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य मानं नोक्तं क्वाथ्यद्रव्यसमं द्रव्यं ग्राह्यं पानीयं तु यावं
तोमानः पेयः क्वाथो भवति तावन्मानं ग्राह्यं। न ह्यत्र पानीयक्वाथोस्ति। किं वा परिभा
षयैव जलं देयं षड्गुणं तैः श्वतु भिर्वा सितं शीतफांटयोः॥ [illegible]
लं प्रसारण्याया पलद्वयं॥ शीतकषायः स्वल्पवीर्यस्तथा शैत्यानुपायो गाढ्वन्न
ल्पदोषेदाहाभिभूते च देयः॥ ॥पर्पटं सुदुरालभां चेति॥ न तीयो योगो मंदाग्नेः
पित्तकफे क्रियते तेनातिसाराश्च तु योग वातकफे पाठादिश्च पित्ते क्रियाते तिक्तादिना च मे
लके सति पाठा सस कंजतृणं प्रसयात्। कफपित्ते तदिति। उक्तं हि तंत्रभ
निंबगुडूचीमुस्तरोध्राणां प्रयोगश्च इति। अत्र क्वाथे रसपो द्रव्यादिमा

तस्यानुक्तत्वान्न्यायतो मानव्यवस्था तत्रैव यद्यपि क्वाथसंविधानं विशेषेणोक्तं त-
थापि व्याधितरूपीयतः क्वाथकल्पसंविधानमुक्तं । द्रव्याणि कंडनाः छेदयित्वा भे-
ध्याऽनिचापुष्पोभेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभिसिंचेत् सादिना तत्रस्थेनौषधेषु
स्थाल्यामुपदध्यात् परिश्रुतं कषायमिति तेन तदेव सर्वं कषायकल्पसंविधानं ज्ञे-
यं । तत्र हि यद्यपि क्वाथ्यद्रव्यमानं तथा द्रवमानं स्थाप्यकषायमानं बहु तथानो-
क्तं तथापि यावद्द्रव्यं यावता जलेन पक्वं सत् रसं भवति तावति जले तावद्द्र-
व्यं देयमिति लक्ष्यते ॥ तथा यावता क्वाथशेषेण गतरसान्यौषधानि भवन्ति
तावत् क्वाथस्थाप्यमिति च लक्ष्यते ॥ ९ तच्चौषधानां गतरसत्वं द्रव्यमात्र
मस्थापेऽवभवतीति ह्र दृश्यते न चतुर्भागावशिष्टता सर्वक्वाथविशेष
वचनं विना कर्त्तव्या ॥ क्वाथोदानं तु द्रव्यापेक्षया भवति । अत्र मृदुनि द्रव्ये चतुर्गुणे-
न जलेन कठिने ऽष्टगुणेन कठिनतरे षोडशगुणेन पाके सलिलं च तु भागावशेषे गतर-
सत्वं भवतीति ये तदपि दृश्यते । स्नेहादिसाधककल्पनां क्वाथकल्पो यत्तु पेयक्वाथे ल्प
द्रव्यं बध्यते तत्र यथा द्रव्याल्पत्वं भवति तथा मृदुन्यपि द्रव्ये जलं दीयते । पलमात्रे
द्रव्ये तु स्तोकेन जलेन स्तोकद्रव्यस्य गतरसत्वाभावात् तेन कषायदानव्यपलपयं निक्वा-
थ्ये मृदुन्यपि षोडशगुणं जलं दीयते । पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यन्तं अष्टगुणं दीयते त-
देवमनिर्दिष्टद्रव्यजलेवाप्यशेषमानेनाप्यन्यायेन गतरसत्वादिकाभिधानात्
सर्वविषयद्रव्यादिपरिमाणमुक्तं । यदि हि द्रव्यादीनां नियतं प्रमाणं ब्रूयात् तत्
द्रव्यापेक्षया तथा स्नेहादिसाधनापेक्षया देयक्वाथापेक्षयाच यद्भिन्नं परिमा

यां तत्र गृहीतं स्यात्। यदर्थमिति दायिकाश्च तंत्रांतरपरिभाषाभिर्व्यंते। पालव्या
कषायस्य मात्रेयः॥ क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यात् स्वेदार्धं पादशेषितमिति। अन्यत्राप्यु
क्तं क्वाथद्रव्यपले वा सिद्धिरष्टगुणमिष्यत इति। तथा कषादौ तु पलं यावद्दद्यात्षो
डशिकं जलं॥ ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्॥ इति॥ सुश्रुतेच स्नेहादिक्वा
थपरिभाषाश्चतुर्गुणं भसा। भ्यासिंच्य चतुर्भागावशिष्टमवतारयेत्॥ इत्या
दिक पाठभेदाच्चतुर्गुणादायिकाश्रूयंते ततः कठिनादिद्रव्यभेदाः बोध्याः
॥ यदुक्तं॥ मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेष्टगुणं तथा कठिनात्कठिनतरे देयं षोडशि
कं जलमिति। एवं तंत्रांतरपरिभाषांगी कर्तव्या॥ अग्निवेशे हि श्रूयते द्रव्य
मापोथ्थितक्वाथ्यं दत्वा षोडशिकं जलं। पादशेषं च कर्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः।
चतुर्गुणेनांभसा वा द्वितीयः समुदाहृतः॥ इति। अत्र मध्यविषयाश्चपालम
पि पानीयस्य लभ्यंते। तेन युक्तं च। द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्रमात्रानचोदिता। पा
दांशादौषधात्तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणं॥ चतुर्भागावशिष्टं च कषायं कारयेद्भिष
गिति॥ एवमन्या अपि तंत्रांतरपरिभाषा विरोधेनानचा। अत्रैव यदेतद्ध्याधित
रूपीयं भिषगिति॥ एवमन्यापि तंत्रांतरपरिभाषाविरोधेनानया। अत्रैव यदेत
द्ध्याधितरूपीयकषायकारणमुद्दिष्टं तन्निरूहाधिकारे तद्विशिष्टार्थविषयमे
व। यथाविधिकषायकरणं। नान्यत्र। यथा बलौ तैले बलाच्यते गुडूच्याश्च पादं
राश्नाष्टभागिकं उदके सार्ते पक्वा इत्यादयुक्तमाने नक्वाथोंतरेयाति। किंतु तन्त्रै
व नियते। मैवं विषयविशेषोद्देशविहितो पि विधिर्विषयांतरे पि रूढवैद्यव्य

वहारानुमत्या तथा तंत्रांतरपरिभाषासंवादेन न विषयत्वं तत्र हेतुः समानत्वेनैव व्यव
स्थाप्यते । यथा च इक्ष्वाकुकल्पोक्तं पावकल्याणकं तु मत्स्योपयोगितं तैलं तु ग्रीयते । इत्या
दि लेहपाकलक्षणं विशेषविशेषोक्तविषयं तन्न मपि साधारणं भवति । अत्र पी
यपेक्षार्थमात्रापि आतुरतया नोक्ता तत्स्यापुरुषाद्यपेक्षया नानात्वात् । सामान्येन
च यदुक्तं दोषप्रमाणानुरूपो हि भैषज्यप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो
भवति ॥ तेन यावन्मात्रमौषधं बलाद्यनुपघातकेन भवति व्यस्य पुरुषस्य च ता
वन्मात्रं औषधं तस्य देयमित्युक्तं स्यात् ॥ उक्तं चान्यत्र मात्रायामव्यवस्थानं व्या
धिं कोष्ठं बलं वयः । व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेदिति ॥ तत्राहरो
तनामध्यपुरुषप्रायेण मात्रा भवति । सा तत्र कर्षः स्वचितैव । पलं कास्ये स्वी
तस्य अपरिचितासु स्वेपिवेत ॥ इत्येनेन तथा पर्यालोचपि पलं तथैवास्य हस्व्यं तो
तां त दोषहरं पिबेत ॥ इत्यादिना सुश्रुतेप्युक्तं । व्याध्यादिषु तु मध्येषु क्वाथस्यांज
लिरिष्यते । पलं च क्वाथे षोडशपलस्य पादशेषितायां च तुः पलरूपोंजलिर्भव
ति ॥ दारकोप्याह ॥ जघन्या द्विपला प्रोक्ता मात्रा मध्या चतुःपला ॥ उत्तमाष्टपला प्रो
क्ता क्वाथस्नेहौषधेन तु । अन्यत्राप्युक्तं । उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु चेति ॥ एताश्चाद्यं परार्थबिल्वाद्यादिमाने
व्यवह्रियमाणा एव परिभाषाः । अन्यद्विसयादेयदेतच्चानुरूपावादिनाजलमुक्ते ॥ त
त्र किंस्तत्वं गुण्यं सर्वत्र गृहीतव्यं ॥ उक्तं हि । सुखे द्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवा
द्रयोः । मैव स्मानि स्वपक्विवदैवी घृतद्रव्य द्वाविंशत् पलपरिमाणो द्रवप्रस्थ सिद्धे
पीयं त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः इति करोति । तेन तंत्रांतरप

रिभाषा तु कुडवादावेव माने द्वैगुण्यं भवति। एवं तत्र पूर्वमाने तु द्रवाद्रयोर्द्वैगुण्य-
मास्तीति दर्शयति। येन पूर्वपरिभाषया द्वैगुण्ये लब्धे यत् पुनर्द्वात्रिंशत्पल-
प्रस्थकीर्तनं तत् पुनः परिभाषान्तरो व्यभिचारसूचितबोधितद्वैगुण्यदार्ढ्यं तेन ष-
त्तिकादौ तत्परिभाषाव्यभिचारस्तंत्रांतरप्रामाण्यात्॥ उन्नीयते॥ तथा
चात्रयः द्विगुणं कुडवादौ तु शुष्कान्माने द्रवस्य तु॥ आर्द्रस्य चाल्पवीर्यत्वाद्द्वे-
यमन्यत्र तत्समम् इति। तथा जतूकर्णेप्युक्तं आर्द्रद्रवाणां द्विगुणाः कुडवादय
इति अन्यत्राप्युक्तं॥ रत्तिकादिषु मानेषु यावन्नो कुडवो भवेत्। शुष्कद्रवार्द्रयोश्चै-
व तुल्यं मानं प्रकीर्तितं॥ एवं च कुडवादिमानयोग्यस्यापि द्रव्यस्य पलोल्लेख-
मानं दृश्यते॥ तत्रापि न द्वैगुण्यं तेन रास्नासहस्रनिर्यूहे तैले शाणं विपाचये-
दित्यादिषु पलोल्लेखेन जलगतस्य मानेन द्वैगुण्यं भवति क्वचिच्च पलोल्लेखमानविधा-
नेपि तेत्रां तत्र दर्शनात्। कुडवादिविवक्षया त्वत्र पलोल्लेखागतेपि द्रवे द्वैगुण्यं भवति।
तथा क्षतक्षीणचिकित्सिते मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थकाथ इत्यादिना पः प्रयो-
ग उक्तः स जतूकर्णे द्राक्षाया मधुकाद्विकाथ इत्यादिना ग्रंथेन पठितः तेन ज-
तूकर्णे मधुकस्याथर्षस्या लेखपाठात् प्रस्तद्वैगुण्यमेव द्रवे भवति। तत्र प्रस-
याचेहापि मधुकाष्टपलोल्लेखविहितकोप्यं कुडवद्वयविवक्षया एतद्वैगुण्य-
मेव जलेदेयं एवमन्यदप्यनुसरणीयं। अन्ये तु कुडवादावित्यत्र कुपासं वि-
हान [illegible] कुडवादौ हि पात्कुडवाद्द्वैगुण्यमस्तीति ब्रुवते। तत्र श्वसुश्रुतेस्ने हकुड-
वस्याध्येकपलं ककुभमिति॥ यदुक्तं। तत्र कुडवस्ने-

ह चतुष्कं त्वे पले भेषजपलं भवतीति स्नेहप्रस्थः स्नेहस्थे ष्ट पलं कल्कदानव्य
वहारस्तु प्रसन्नः यदि तु कुडवेनाष्टौ पलानि स्नेहस्य गृह्यन्ते। तदा प्रस्थे चतुः पलक
ल्कदानव्यवहारस्तु प्रसन्नः यदि तु कुडवेनाष्टौ पलानि स्नेहस्य गृह्यन्ते तदा प्रस्थे च
तुःपल कल्कदाने अव्यवहार सिद्धं स्यात्। एतन्नाभिसाधु यतस्तत्रैव स्नेहे कुड
वे साध्ये क्वाथद्रव्यप्रस्तो निधेयः इत्युक्तं। तत्र यदि कुडवेन स्नेह पलचतुष्टयं गृ
ह्यते। तदा चतुःपले स्नेहे षोडशपल क्वाथ्य ग्रहं स्यान्नच तथा व्यवहार निक्वा
थ्य षोडशपलं हि अष्ट पलस्नेह एव गृह्यते। तस्मात् साधकमेतत् कुडवा द्वै
गुण्यं कुडवे युक्तं यतो गस्य हरीतक्यां मधुनः कुडव यदि होक्तं। तत्रांतरे मधुनः
[illegible] यते तथा तत्रांतरे प्रा पाः चतुः पलैः पक्वादि

स्रावे भसिरोषिते कुडवे कुडवात् सर्पिषी क्षीरधात्रीरसात् पचेत् इति श्रूयते। त
त्र यदि चतुः पलैः कुडवः स्यात् तदा चरकोक्त त्रायमाणा घृते न विरोधः स्यात्। उक्तं
हि गजले दशगुणो साध्ये त्रायमाणे चतुष्पलमित्यादि। यावद्रसस्यामलकानां च
क्षीरस्य च घृतस्य च। पलानि पृथगष्टौ दत्वा सम्यग्विपाचयेत्। अन्यत्राप्युक्तं आ
२ र्द्रद्रव्ये द्वैगुण्य वद्रव्य पले रत्याजिते वच। शुष्कद्रव्ये चतुष्कपा कुडवः समुदाहृत इति।
तस्मात् कुडव द्वैगुण्यं साधु। आर्द्र द्वैगुण्यं तु येषां द्रव्याणां शुष्काणामुपयोगस्त
स्तेषामार्द्रप्रयोगे द्वैगुण्यं भवति। ये तु नित्यमार्द्रा एवोपयुज्यन्ते। न तेषां द्वैगुण्यं।
वासा कुटज कूष्माण्ड शतपुत्री सहचराः नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणीक्र
वेदिति। एतत् सर्वं पियक्वाथे प्रसंगेनोक्तं। स्नेहपाक विधिं तनीय। स्नेहपाके तु स्ने

हासाद्वैकः कल्कोदयः तथा हि वक्ष्यति । तैलान्नरो जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र
नेरितं । तत्र स्याद् औषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमिति । चतुर्गुणं च स्नेहो
द्रवश्चापि न द्वैगुण्यात् । कल्कादष्टगुणो भवति । अत्राप्युक्तं ॥ क्वाथाच्चतुर्गुणं वापि
द्रवं स्याच्चतुर्गुणं स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कश्च स्नेहपादिक इति । यत्तु अष्टप
लेष्वेव स्नेहकल्कस्य पलमानं वैतदायामसिद्धमपि न व्यवस्थितं ॥ उक्तं हि ॥ स्ने
हपात्रे यस्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत्तत्र कल्कपले द्विति । तथा सुश्रुतेपि स्नेहकुडवे क
ल्कपलमुक्तं ॥ तदेतद् द्रव्यकल्कसाध्ये स्नेहस्य स्वरसेनातिगुरुपासाध्यस्नेहे
व्यवस्थापनीयं द्रवस्य हि ससारत्वान्निःसारत्वाभ्यां कल्कस्याल्पत्वभूयस्त्वे
हष्टे यदुक्तं सौनकवचनं मनु वदता वाग्भटेन स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धांबुनिःक्वा
थे स्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य व्याख्या यदंशो चतुर्थषष्ठमष्टममिति । भवतु
लमिति प्रपेचेन सर्वथाव्यवहारानुगतमेवत्रास्य प्रमाणीकर्तव्यं । पञ्चपञ्चा
नित्यं ज्वरमिति । यथा संख्यं सं तत्तादि षुकलिंगादयो ज्ञेयः । अन्ये तु पञ्चसु पञ्चे
व योगिकानाहुः वत्सकारंच यमित्यादि बलामित्यनेनैके त्रिमन्यायागत्रयं केचिदके
मेव योगं वदंति ॥ निश्चांतितमिति धीनकषायं ॥ जातीत्यादौ पातीजातीपल्लवः
सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षेपपाठेन क्वाथ्यद्रव्यापेक्षया पेयादिकं तदेवम
न्यत्रापि प्रक्षेपको द्रव्य । अत्र कषायकल्पनागतं तान् सन्निपातज्वरचिकित्सा
वसरप्यपल्लै धपसन्निपातहरो साध्यादि ज्वरहत्यादिकौ प्रयोगौ पठंति । भे
षजाध्याये भेषजचतुष्केपि हि अधीयंते । अस्मिन्नर्थो इति [illegible] अध्याय

शब्दो वृत्तिरेवमात्रेणात्र षड्विरेचनशताश्रितीये ये ये ज्वरघ्नत्वाद्यु महाकषा
यौ प्रयोक्तौ तयोश्च प्रत्येकद्रव्यरूपा। कषाया बहवो भवंतीति कषाय इति बहुवचन
साधुयवाग्वीश्चापमार्गी तंडुलीये प्रोक्ताः सर्पिः प्रयोगानभिधातु सर्पिषो विषय
माह॥ ज्वरादित्यादि वमने चित्यनेनेहावस्था विधेया। वमनप्रयोगान्न सर्पिःब
दहभाविनो दर्शयति॥ लंघनेनेव वचनेन यदुक्तं तेन समानकालाः स्वेदादयो गच्छे
ते। रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगस्यापि समनानुबंधात् कफो नत्याय यत्र
रूक्षत्वे न भवति॥ तत्र सर्पिर्निर्दातव्यमिति दर्शयति अत्र कषायैरिति॥ आसमा
स निर्देशेन व्यस्तैरपि। कषायादिप्रयोगे रूक्षस्य सर्पिःपानं कर्तव्यमिति दर्शय
ति॥ नेत्र बिन्दो पेपासवर्जित्वेषु कषायानंतरं सर्पिरिष्यते तत्र। कथमुपपन्नं भ

वतीत्याह। रूक्षत इत्यादि तत्र तेजःशब्दो यद्यपि पित्तानिलस्नेहाग्निषु वर्तते अंतरं
ग्नीष्मो वर्तते॥ तथापीह तेजःशब्देनोष्माभिधीयते॥ तेन रूक्षस्वरूप उष्मास
वत्री ज्वरकर इत्युक्तं भवति॥ स चोष्मा आमाशयमभिक्षिप्य स्याग्नेः तथा देह
वः तथा ज्वरप्रभावत्वतश्च ज्वरस्तूपोज्ञेयः यदुक्तं। स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा दे
होष्मणो बलं॥ संतापमधिकं बाह्ये जनयंतीत्यादि अयं च तुष्मा सूक्ष्म विचारेय
द्यपि पित्तस्य भवति॥ यदुक्तं॥ उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विनापि
तं च सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णमित्यादिना ग्रंथेन स्निग्धमुक्तं तथाप्येवं स्थानात्
पित्तं निरामं सत् निःस्नेहं भवति। स्नेहश्च पित्तगुणो द्रवयोग निमित्तको न सां
सिद्धिकं। तेन स्नेहोपगमः। पित्तस्य मुद्धतत एवावस्थायां। तेन निःस्नेहस्य

६९

66

पित्तस्योष्मा रूक्ष एव भवति इयं च व्याध्यवस्था व्याधिप्रभावादेव जीर्णक्रियायां भव
ति। यथा मदात्यये अंते वातपित्तलं।। यदुक्तं।। पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः।।
क्षारपायिनां प्युक्तं।। ज्वरोष्मापानुक्षिते धातुबुबलवान्मारुतो ज्वरानुबंधं।। भम ज्व
कामन्यतमं कुर्यादित्यत्र रूक्षेण ज्वरेणानेन साज्वरकासेसंबंधाद्रक्षितस्य ज्वरिणो
पायोनुबंधो धातुरनिल स्यात्। सच स्नेहवध्य इति सर्पिष्कृतस्नेहगुणवध्य इत्यर्थः
नुमितिविशेषपानवायो द्वयिपामिकतानुतो तलश्वधारपामकस्यवायोः प्रकोपो मह
पय इति सूचयति। अनुपश्चाद्बलं भवति। यस्य सानुबलः एतेन सर्वमिषु [illegible] या
दिना द्वादशाहेन च कालेनामकफांशपविक्षये सति ज्वरोष्मा रूक्षो भवतीति [illegible]

वाच्च वायुरपि वृध्धो भवति।। अत्र ज्वरोष्मापि पित्त धर्मा सर्पिस्तावत् [illegible] रूक्ष
तं भवतीति प्रसिद्धतानोक्तं स्नेहांशेनैव तु सर्पिर्यथा पित्तोष्माणं ज्वरकं [illegible]
रूपं तथा वातं च स्नेहांशेन शमयति। न रूक्षं तेज इत्यादिना श्लोकेनोक्तं भवति [illegible]
तेजः शब्देनेह पित्तमेव ग्राहयंति पित्तं हि द्विविधं सद्रवं निद्रवं च यत [illegible]
हं चतु लंघनादिनाक्षपितांप्यंशागन्नि हीनं त रूक्षं भवति। यदि ह रूक्षं तेज [illegible]
नेगृह्यंते।। तदाय स्याद नुबलो धातु नियमेनानुबंध्य रूपकफं ग्राहयंति।। [illegible]
कफः रूक्षपित्तं वातं च स्नेहसाध्यो भवतीत्यर्थः स्नेहशब्देन च प्रकरणात् [illegible]
च्यते। सर्पिषः कफज्वरे हरस्यः संस्कारो भवति। येऽद्भुतघृतं तुल्यगुणं [illegible]
नाजयेत्कफं। किंच। अनेन ऊर्द्धं कफमदेइत्यादिना त्रिष्वपि दोषेषु सर्पिः प्रा [illegible]

तु मत्तः । तदिता पित्तय एव दोषाः यथोक्तव्याख्यया सर्प्पिर्विषयाः प्रतिपादिता एवं
तीति । अस्माकं तु पूर्व एव व्याख्याने स्वरसः । अन्ये तु रूक्षे तेजो ज्वरकरमिति पठंति
न द्रक्ष इति कषायादिभिः रूक्षीकृतशरीर इति ज्ञेयं ॥ ज्ञेयं च पूर्ववत् ॥ अयं च पाठः पु
वटीकाचकेंति भासिदत्तस्वामिदासआषाढवर्मप्रभृतिभिर्व्याख्यातत्वान्न प्रति
क्षपप्पीयः स्वरणादेनापि समानोयं पाठः । उक्तं हि ॥ तत्र कषायपानाद्वमनाल्लंघन
लघुभोजनात् रूक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्प्पिःपानमुद्दीक्षते रूक्षे तेजोधिके देहइय
दिनासंप्रति सर्प्पिषि प्राह ॥ कषायाद्यादिय एते ज्वरघ्ना उक्ताः । ते सर्प्पिषा सह
योजिता इति सर्प्पिःसाधनत्वेन प्रयुक्ताः प्रयोज्या यथोक्तं । कषायद्रव्यैः स्वविष
य एव सर्प्पिः संसाधयित्वा प्रयोज्यानीति वाक्यार्थः ॥ अन्ये तु कषायापां सर्प्पि

त्वामिश्रितानामनेन वचसा प्रयोगमिच्छंति तन्न स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिद इ
ति ग्रंथे नोक्तत्वात् पिप्पल्यादौ घृते पिप्पल्यादीनां विशेषानुक्ते कषायत्वे । के
कल्कं चैके ब्रुवते ॥ अन्ये तु कल्कमेवेच्छंति । द्रवकार्यं तु द्रव्यस्यानुक्तत्वात्तोये
नैव कर्त्तव्यं द्रवकार्ये चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतमिति वचनात् । ननु यत्र
फलेन द्रव्यश्रुतिर्द्रवं च न श्रुतं तत्र जलं कर्त्तव्यं । यथा त्र्यूषणत्रिफलाक्वा
थ कर्त्तव्यो यदुक्तं सुश्रुते क्वाथकल्काभ्यां विधिर्दृष्टो गणात्समासात् । प्रमोच्यते इति
वा सुश्रुतोक्तपरिभाषा हीयं गणाभिप्राये व गणात्समासात् समाख्येदिति व
चनात् न च पिप्पल्यादयो गणत्वेनोक्ताः गणोपि यत्राधिकरणेन श्रुतस्तु
त्रैव क्वाथकल्ककरणं यदुक्तमन्यत्र यत्राधिकरणे

तोक्ते गर्भिण्यां स्नेहसंविधौ तत्रैव वक्तव्ये नियूहाविष्यते स्नेहवेदिनेति। किंच साम
न्येन द्रवाद्यस्नेहसामान्येनिद्रव्यस्नेहसाधनेऽभिधानेपि यदि केचित्कषायः स्या
त् तदा बलाबलेतौ बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेदिति न कुर्यात्।
कल्ककषाययोरुपादानं सामान्यसाधनवचनेनैव लब्धं तात्। तस्मात्कल्कमात्रे पौ
व पिप्पल्यादि द्रव्यं जलं च चतुर्गुणं देयमेवमन्यत्रापि बोद्धव्यं। अत्र च पक्तव्यघृतस्य
प्रमाणानिर्देशाद्व्यवस्थितमानमेव सर्पिरिच्छातः पक्तव्यं। यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्दे
शो कृतोति॥ तत्र तावन्मात्रे पौ कस्नेहेन प्रायोयोगो पद्यमोक्तव्यतीति ज्ञेयं॥ तथाहि।
वातव्याध्यादौ भूयः स्नेहसाध्ये भूयसीमेव स्नेहमात्रा वक्ष्यति॥ तथा प्रपौण्डरीकाद्ये
न स्य योगिने याल्पं कुडवमानं स्नेहं वक्ष्यति। कुष्ठोक्त तिक्तकषट्पलादौ तु अल्प
ल्पत्वात् घृतपाके संविधानं तथैव पक्वस्य घृतस्य कार्यकर्तृकत्वं भवतीति भेषजप्र
भावदर्शी महर्षि बोधयति। तत्र यदि कुष्ठस्य दीर्घयोगतया भूयः सतिक्त षट्पलेन प्र
योजनं तदा पुनः पुनः षट्पलमानं पक्तव्यं घृतं यथा कुर्वीत स उपाय इति वचनात्।
एवं पानीयकल्पनायाम् स्यहनीतक्यादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यं तस्मा
मयाहृदि कमाचार्यस्य च चिन्मानाभिधानमनभिधानं च क्वचिदिति॥ तामलकीस्वभ्या
मलकी रिति ख्याता हलीमकः कामलाभेदः। स न्नियच्छतीति संमतोति। वा गात्राघ्र य
तो काथस्य परिमाणं यद्यप्यनुक्तं। तथापि द्विगुण एव क्वाथो ग्राह्यः। यतः स्नेहपाके चतुर्
गुणमेव द्रवं स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमिति वचनेन जलशब्दस्य द्रवोपलक्षणतयोक्तं
अत्र च द्वाभ्यामपि चानुगुण्यमिति परिभाषया यद्यपि क्षीरं कषायं च द्विगुण एव लब्
ध्यते। तथापि त्रिविधा विषिस्य बुद्धिहितत्तयास्पष्टार्थं क्षीरं द्वैगुण्याभि

ध्यानमिति ब्रुवते ॥ तत्र क्षीरस्य हि मानानुक्तौ क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वा विपादस्थं स्याच्चतुर्गुणं
स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कश्च स्नेहपादिक इति वचनात् । क्षीरस्य द्रव्यांत रसानिर्यूहे
सति स्नेहसममेव स्यात् । ततश्च कषायभागत्रयं क्षीरश्चैव भाग इति द्वाभ्या-
मपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषा सूचिता स्यात् । तस्मात् कर्त्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यव-
चनं । अन्ये तु द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रव्यं चा-
तुर्गुण्यमिच्छंति । ततश्चेह कषायस्य चतुर्गुण्यं क्षीरस्य द्विगुणं भवति ॥ त-
त्र केनापि चातुर्गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं त्रिभिरपि चतुर्गुणं चतुर्भिः
सममिति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमताभिधानेन स्नेहाच्चतुर्गुण्यं सेवद्रव्या-
स्तत्र यतो द्वाभ्यां त्रिभिरपि चतुर्गुणं कर्त्तव्यं यथा स्नेहाच्चतुर्गुणं स्यात् ॥

तथा

तच्च मिलितैर्वचातुर्गुण्यं भवति । प्रत्येकं च चतुर्गुणा द्रवपरिभाषानुपंच प्रभृति
द्रवसानिर्यूहे तु विशेषवचनाद्बाध्यते ॥ वचनं हि ॥ पंच प्रभृति यत्र स्युः द्रवाणि स्ने-
हसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणमिति । बलाद्येपि क्वाथपय-
सोः पूर्वोक्तक्वाथक्षीरस्नेहचर्यात् प्रत्येकं त्रिगुणत्वं ज्ञेयं । संप्रति क्रमसूत्रितवम-
नविरेचनयोगानाह ॥ त्वचितिभ्यादिना बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशो-
धनं निषिद्धमिति स्फोरयति । काल इति यथोक्ते वमनविरेचनयोग्ये वा अवस्थायां
कल्प इति कल्पस्थाने ॥ मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे कलिंगयुक्तं पित्तश्लेष्मणि मधुकयु-
क्तं तदाह प्रायः क्षौद्रया पाने मधुरीकृतमंबु क्षौद्राम्बु लवणाभिति लवणीकृतमंबु ल-
वणाम्बु प्रस्कंदनमिति विरेचनं । आस्थाप्य प्रयोज्यं किंवा आस्थाप्येति पाठक्रमा-

गनक्षीरप्रयोगानाह॥ कामादिसादि॥ अत्र पंचमूल्यादिद्रवस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च
मानानुक्तौ वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धया परिभाषया मानकल्पनं॥ यदुक्तं॥ द्रव्यादष्टगुणं
क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणं। क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिरिति। एतन्न द्रव्या
दपले क्षीरपलमष्टचतुष्टयं पानीयपलानि षोडश दत्वा क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः। एवं प्र
कानां मानव्यवस्था। ननु यत्र माषपलितीयमेवं पयस्यां जीवंति बिदारी कंटकानिका
तमाषात श्वदंष्ट्रां क्षीनिकां गोधूमान शालिषष्टिकान पयसादींदिवेपकोकाकिकि
नानुकूकोल्मिते विवर्जयेत॥ क्षीरशेषमित्यादिना क्षीरद्रव्यादिमानमुक्तं॥ तत्तत्रैव विष
यत्वेयं तंत्रांतरपरिभाषागृहीतत्वादस्य मानस्य प्रदेशांतरे योगोक्ते हि मानं तदेव प्र
देशांतरेपि मानलिंगं भवति॥ यसभाषानुगतं भवति। यत्तु परिभाषां तन्नबाधि
तेतत्स्वविषय एव बाधतिष्ठते॥ यथात्रुच्छनुच्छरसानस्य चतुःपलं क्षीरोदको

गुणापचेत। क्षीरशेषं पाययेदिति। एवमन्यदपि तंत्रांतरपरिभाषाविरुद्धमानकथने
तत्रैव प्रयोगो व्यवस्थितं ज्ञेयं॥ परिकर्तुः परिकर्तुनाकारागुदालिवेदनेरुग्नागचपि
त्यादौ क्षीरक्षौद्रस्य पाकानाहैवे नोत्तरकाले द्रव्यांतरतुल्यमानस्यैव प्रक्षेपो ज्ञेयः
तथ्यां चीतं चेति। विकल्प इच्छाविशेषः वातः किंवा प्रबले वाते। उक्तं पित्ते वति
बले शीतं निरूहं नियौज्वरहणानिति वचनेन ज्वरहरद्रव्यनिरूहानुवासनकल्पि
तोदर्शयिति॥ पटोलाद्यनिरूहे पयस्यादेर्दिवेश्वतामित्यनेन क्षीरतुल्यस्य जल
स्यग्रहणं। अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वात् ज्ञेयं॥ अन्यच्च क्वाथकल्क
स्नेहादिमानव्यवस्था सिद्धिस्थाने वक्तव्यैव बाध्या॥ गुडूच्यादौ साधयेद्रस
मिति। क्वाथं कुर्यादिति। इषत्सलवपामिति। इषत क्षौद्रसर्पिषायुक्तमिति योज्यं॥

तीवं याप अनुवासनयमके क्षीरं स्नेह समजले तु त्रिगुणमिति स्नेहावानुगुण्यं
द्रवस्य कार्यं मिदं नेश्र घृतस्नेह इत्यत्रानेतन्नोक्तः सर्पिस्तैलवसामज्जयमके स्याहा
योज्यः। एवं सिद्धस्नेह इत्यत्रापि ज्ञेयं॥ यदुक्तमित्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यमा
भैषज्याध्याय इत्युपमार्गतंदुलीय यच्च भावनिवं तैलमित्यनु तैलं। अभ्यंगा
सादिनात्रमागतं बहिःपरिमार्जनमाहा॥ पृथ्वा शिलाबाधिमित्यशल्कं। श्रीखंडा
विभज्येति शीतसमुद्धे तथा समुच्चं चेज्वरं विभज्यते शीतसमुच्चे तथाभ्यंगा
दयः तथा वशीनाः कर्तव्याः अत्र च प्रतिलोमव्याख्याया शीताभिप्रायेणः अ
भ्यंगादिना हास्यहस्तेत्यादिना सहस्तशब्दो निपुलवचनः तेनानेकया धौतं सर्पि
रित्यर्थः। सूचितं चंदनाद्यं ब्रूते। अथ्यादि अथशब्दोधिकार्थं चंदनाद्येन दृष्ये
संस्कृतं तैलमपि चंदनाद्यमुच्यते। चंदनं बहुचंदनं॥

भद्रश्रियं श्वेतचंदनं। कालानुसार्यं शीतलो नलिनं पद्मभेदः विपत्रपं स्मापाते॥
चेतसः सुगंधिमूलं बानीनस्ताभेदोऽन्यसुगंधिमूलं। अश्वकर्णः शालभेदः। अरि
ष्टकः पक्वतोनिंबः स्यंदनो नेमिवृक्षः वातपोथः पलाश्यतिलसो र्चविचंदनं कदंबोवि
टखदिरः कपीतनो गंधपुट इति ख्यातः। वटनिः प्ररोहो वटः न्यग्रोधस्य प्ररोहे वा
नवटः धोतिबमतीकं गुणिकासंवर्तको बिभीतकः। श्रातपवर्षि श्वेतदूर्वा श्वेतकुंभीका
ट पाटला महाश्रावणी अलंबुसा स्थूलफला शीतपाकी गुंडदूर्वा दिनपाकी नल
भेंडी कालकाकोली नव्या प्रोक्ता न द्विचपाश्च न्यं केतकी यथालोभमित्यनेन पुःख
प्रापभेषजपरित्यागेनापि चंदनादिपाके दर्शयति। द्विगुणं पयोस्मिन्। क्वाथेन द्वि
गुण पयसा क्वाथेन अत्र कल्कमानानिर्देशोपि स्नेहापाकादिरस्यं। कल्कस्य कल्कश्च

स्नेहपाकादिक इति वचनात्। सपद्य इति शीघ्रं। अत्र यद्यपि तैलमुष्णं च घृतं चंदनं शी
तं दाहप्रशमने प्रशस्तं तथापि सूक्ष्ममार्गैर्बुधिभिः साधितया व्यवायितया तथा स्यंद
नेंद्रियाधिकत्वात् हरतया तैलमेवाभ्यंगः प्रसृताधिचंदनादीनां स्नेहनघृतं अन्यैर्घृताव
पि तैलं संस्कारवाहित्वमिति। स्वाते तैलमिहोक्तमिति ब्रुवते। न तु चंदनाद्यमिति संज्ञा
करूपेनाभिः प्रदेशांतरे व्यवहारं इति चेत् न। विनापि संज्ञाकरूपां प्रदेशांतरे योगिकसं
ज्ञा व्यवहारो दृष्टो यथा षट्पलं पाययेत्। सर्पिस्तथा वासाच्चित्रकं धान्यकं वापि वेदितं
व्यूषणमेव च यादौ तथा स्वतापमपि संज्ञायां व्यवहारो न दृश्यते यथा रक्तं तु पारं बि
कं सर्पिरिति। तथा षडंग यथा कादि संज्ञां रक्तानंतताभिः प्रदेशांतरे व्यवहारन्
स्वतः मैवं परूषकादि संज्ञया यद्यपि शास्त्रे व्यवहारो नास्ति। तथापि द्विधानां वै

द्यानां तया संज्ञया व्यवहारो भविष्यति। एतदर्थं संज्ञाकरणं। संज्ञानां च प्रयोग
कथन समये अकरूपोपि योगसिद्धा संज्ञा भवेयेवा षडंगादिकाः। तेन प्रदेशांतरे
पि यौगिके संज्ञा व्यवहारो भवति। क्वचित् किंचिचान्यथोपादेय तथा विद्यमानप्रसि
द्धा व प्रयोगसमय एव संज्ञा क्रियत इति। न काचित् क्षतिः। एवमन्यत्रापि संज्ञाकरूपो ज्ञा
तव्य यं। अश्लक्ष्णापिष्टैरिति वचनेन श्लक्ष्णापिष्टलेपस्य दाहवर्द्धकत्वं सूचयति। यदु
श्लक्ष्णापिष्टघनो लेपश्चंदनस्यापि दाहकृत्। तं गतस्योष्मणो रोधात् शीतस्त्वन्य
था गुणोचितिः। संस्पर्शानि स्पर्शौ दितिवचनात्। चिरंधावयेदिति स्वायिभि चिरं धारापो
हितेषाम प्युष्मा नाश्यात्। वायवश्चंद्रपादा इति शीताः। अत्र वायुनामुष्मा हरत्वेना
शीता इति विशेषणं न चंद्रपादानां तेषां सर्वदा शीतत्वात्। किं वा चंद्रपादा अपि अयु
ष्मा कालेन जनीमुखरेव तु ष्मा संपकति उष्मा अपि भवंति। तन्निरासार्थं शीता

इति ॥ आगुरुवद्विक्षेमकश्योनकः ॥ चोहिषो वामकपूर इति ख्यातः ॥ शिग्रुः शोभाञ्जनकभेदः
मूलकपर्णी गुग्गुलुः तिलपर्णी तल्लेतर इति ख्याताः ॥ पीलुपर्णी मोचरसः पूर्वेनन्यको
डीरः ॥ शामश्वभेदः ॥ सहिजलजस्थलजमेदादिविधः ॥ अनुजाः पुत्रंजगख्याताः ॥ ए
केशिकाः अन्ये बद्धा सुमुखादयः ॥ गणासिभेदाः रहोः रक्षन्नूहाः ॥ तोहां जलिकानिको
शीलपर्णी वृक्षकलेबुका ॥ नाकुली चविका गंधनाकुली रास्नाभेदः ॥ औध्यद्राशिकृशि
श्वा अन्येषां चेयनेन तो गुग्गिषुजातीया यत्कोवा द्रव्याणि आहयति सौवीरक तुषोदके
त्यत्र कल्पे वक्ष्यमाणे सौवीरसुरासुरामोदकौ जांगलैः के वर्तस्स स्नेहदधिद्रवैः पा
त्रमाचके अत्र कषायादीनि नवद्रवाणि तानि च स्नेहसमानि प्रत्येकं कल्प्यानि यदुक्तं
पंचप्रसृति यत्रस्युः द्रव्याणि स्नेहसंविधौ तत्र स्नेहसमान्याहुरिति स्वेदस्य स्वेदाध्या

येत्र यो विधस्त्येनोक्तं तत ॥ पुनस्त्र योदशाविधवचनं सर्वेषामेव कफवातार्थं किं वाधिवा
नाग्निस्वेदनिषेधार्थं । योदशाविधस्वेदोत्तमग्निरपि कृत्य विशेषणेत्रहितत्त्वात् पुनस्त्य
तोलब्धशायन मिति । कुटीपरिकरतया प्रतिपादितं । शयनं एव माच्छादनमपि एतच्च शय
नाच्छादनं पृथगप्यत्र हितमिति पृथक् पाठं दर्शयति घनाद्दृति बहुलास्वेदनाभिः कुष्ठा
नि कुकुटमद्दिषा कुलद्यादीनि संसर्गबिलयोजनादियंतानं तत्रोक्ते रखोक्ताभिप्रायं च्च
रकतो वातकफसंसर्गी शब्देन गृह्यते । तेन वातकफसंसर्गे यदि वातो बलवान् तेन गुरु
रुणास्निग्धभूयिष्ठमनुपानं यदा तु कफो बलवान् तदा लघुरूक्षप्रायं विज्ञेयमि
त्यर्थः ॥ अयं च वातकफजो ज्वरे विशेषेण वा यो योगिवाहितया श्रीतो भवतीति लिखता
इष्टोक्तः तेन केवलकफजः केवलवातजो पित्री नाभिप्रायो ज्ञेयः ॥ अयं च वातकफ

जोज्वरे विशेषेण वायोर्योगवाहितया श्लेष्मणो वृद्धिनिरूढा इहोक्तः तेन केवलकफजे
केवलवातजेऽपि श्लेष्माभिप्रायो ज्ञेयः। एवं प्रतिवातजादीनां ज्वराणां पूर्वनिषिद्धे लंघने
मन्दत्वविशेषचिकित्सामाह। वातज इत्यादि। आमन्नैत्तिकवायसर्पिः पाटलादिभिः
शमनैः संप्रति वातजादीनामप्यवस्थायां लंघनं तथा कफजादीनामपि स्वरूपेणैव सा
मान्येन लाघवकृतं लंघनमाह। सामान्य इत्यादि। साम इत्यनेनापि। वातिकस्यापि सा
मान्यलंघनीयत्वं न केवलं निरामपित्तजस्य सामपित्तस्येत्युक्ते। अन्यत्र सामेन
ते पित्ते लंघनमिति। कफजेऽनु निरामे पित्ते लंघनं कफजे पृथग्गुणोक्तं कफपित्तजे शब्देन कफ
युक्तपित्तस्यैव लंघनीयत्वं न केवलं निरामपित्तजस्य सामपित्तस्य आमक्षयार्थं लंघ
नं विधेयमेव। यदु[illegible]मन्यत्र सामपित्ते लंघनं कुर्यादामपक्त्यामिति। यदुक्तं क

फपित्ते त्रवेधाद्दसहेने लंघनं महदिति। तदपि साम एव न सद्रवपित्तापेक्षया श्ले
पाद्रवी चोतु लंघनेन कर्तव्यमेव। लंघनीयोक्त वचनेन लंघनं बृंहणीयोक्त द्र
विधमपि लंघनं अवस्था निषिद्धवमनादि सर्वथा निषिद्धव्यायामादिवहितं च
प्राप्तं। पूर्वं यद्वमनादि युक्तं तत्र संसृष्टज्वरेषु दोषेषु कफाधिकेन संप्रति द्वन्द्वे के
कदोषजे वमनश्लेष्मादीनां वमनादीनि प्राह। इतिनश्लेनरुक्त्यां। संसर्ग सन्निपा
तचिकित्सां तत्रमाह। संसृष्टेष्वित्यादि। तत्रतमैः समैरिति संसर्ग द्विक एको त्क
पोऽनुत्कृपातनैः सन्निपाते च वृद्धतरवृद्धतमदोषारब्धे चात्रिदोषजे यथा द्वौ
दोषावुपैदेया। येन त्रिषु तम इति यदुक्तं। तत्र त्रिषु मध्ये एकस्य प्रकर्षविधानपे
भवति यदा तु त्रिषु द्वौ प्रकृष्टौ विवक्षितौ तदा एकमपहृत्य पक्षस्य द्वयोस्तत्र

यस्यैव विषयः समेस्तु समदोषानुबन्धः समं सग्गाः सन्निपातश्च ज्ञेयं। दोषक्र
मापेक्षीति। अनेन सकलं दोषगतवृद्धिवृद्धितरत्वादिविशेषैश्चिकित्सितोपयु
तोऽपेक्षणीयमुक्तं। क्रमापेक्षी अनेन चक्षुर्मितचिकित्सितोक्तं। लंघनादि
मपेक्षा हस्यते। यथोक्तैरौषधैश्चिकित्सितैर्घनादिभिर्व्यञ्जनपथ्यैः ननु चात्र त्रिदोष
ज्वरे। चिकित्सा नोपपद्यते। यतो न त्रिदोषशमनं प्रायो द्रव्यं भवति। यद्धि वातस्य
पथ्यं तेन श्लेष्मण्यपथ्यं यत् पित्ते पथ्यं तन्न च प्रायः श्लेष्मण्यपथ्यं यद्वा तिक्तं
कषायं कफपित्तहरं तद्वातकरं यच्च मधुरं। वातपित्तहरं तत्तु कफकरं यत्तु त्रिदो
षहरमामलक्यादि तत्र स्वावं प्रतिनियतरोगविषयं चलाघवं ज्वरस्यैकैकस्य
न्निपातश्चायं महात्ययः। तत्कथमस्य चिकित्सा कर्त्तव्येत्याह। वर्द्धनेनेत्यादि

पंचविंशतिप्रकारोऽत्र सन्निपात उच्यते स्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युः हीनमध्याधि
कैश्च षट् इत्यादिना तत्र स्वमते क्षीणसन्निपातेषु द्वादशसु ज्वरापेक्षकत्वेनास्तिक्षी
पादिदोषाः स्वलिंगहानिमात्रविकाराणामाधिक्ये ज्वराधिक्ये सुसमर्थाः त्रिदोषेषु त्रयो
दशसु त्रिदोषहरद्रव्यस्यौकाल्याभावादप्याहितदोषापेक्षया इयं चिकित्सोच्यते
यं तत्राभावात् तत्र वर्द्धनेनैकदोषस्येत्यनेन एकदोषस्य वर्द्धनेनापि यथार्थः। एक
शब्देन च वृद्धोऽत्र दोषोऽपेक्षितो न वृद्धतरो नापि वृद्धतमः तयोर्हि सन्निवृद्धयोर्वर्द्ध
नेनातिमात्रवृद्ध्या अत्याहितमेव स्यात् वर्द्धनेनैकदोषस्येति वृद्धतरवृद्धतमदो
षद्वयक्षयवैरेकदोषवर्द्धनेन यथा वृद्धे कफे वृद्धतरयोश्च वातपित्तयोश्च वा
तपित्तयोर्मधुरं तद्धि वृद्धतरवातपित्तापहं तु तया कफं क्षीणं वर्द्धयेदपि ज्वरं

बलवद्दोषहंतृतयाहरन्ति । तथा वृद्धे कफे वृद्धतरे च वाते वृद्धतमे च पित्ते मधुरप्र
योगो द्वेषः एवमुदाहरणानां तथापि ज्ञेयानि । अतश्च वृद्धेनैकैकदोषस्य येन न कश्च्य
त्ल्बणानां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकित्सोक्ता क्षयणेनैकदो
षस्यैव नेन च क्षीणाद्व्यसंवर्द्धकमपि यन्महायवृद्धतमदोषक्षयकं भवति । तन्न
।भेषजं कर्त्तव्यं वृद्धतमोऽस्य प्रतिवर्तनः स्याद्धो हेति तत्प्रक्रियायां च क्षीणयोर्वृद्धि
लपासयासात्र मेपा प्रलिकेर्त्तव्येतिभावः । अनेनैकोल्बणास्त्रयः सन्निपाताश्चि
कित्सितात्र अस्मिन्नर्थेतिम्नांततं न्यनेकदोषसंवृद्धिरेकवृद्धिजयोपि वा सन्निपाते
तु कर्त्तव्ये वा सन्निपातवशेन तु परिशिष्टसमसन्निपातचिकित्सामाह ॥ कफ
स्थानानुपूर्व्या वेति वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पवाची कफस्य स्थाने कफस्थाने

आमाशयोर्द्धभाग इत्यर्थः । आनुपूर्व्यं चानुक्रमः तेन कफस्थानानुपूर्व्या जयेदि
ति । कफस्थानं प्रथमं जयेत् । स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्यापि ग्रहणे कफं जये
त्तत्साक्षान्नोक्तः तत्स्थानस्यैव माशयस्य ज्वरारंभकदोषेण दुष्टस्य चिकित्सो
पदर्शनार्थं । उक्तं हि ज्वरो द्यामाशयसमुत्थ इत्यादि । एवं च समा अपि दोषा ज्वरा
रंभकाः स्युः । आमाशयं विशेषेण दूषयित्वा ज्वरं कुर्वंति तस्मात्स्थानानुपूर्व्ये
व ज्वरे प्रथमा चिकित्सा कर्त्तव्या । स्थानिदोषापेक्षया हि स्थानमेव प्रथमं चिकित्स्यं । यदुक्तं
स्थानं जयेद्धि पूर्वमिति । तस्य कफस्य स्थानं तु लंघनपाचनादिक्रिया ज्वरे प्रथम
प्रतिपादितं क्रियत एव एतच्च यद्यपि सर्वज्वरसाधारणं चिकित्सितं । तथापि
सन्निपाते बलवत्त्वात्तेन चिकित्सा पूर्वज्वरचिकित्साप्रशक्तिनिरासार्थं समसन्नि

पालः प्रोच्यते ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते समस्त एव वातपूर्वं चिकित्स्यते। उक्तं हि॥ वा
तस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफं मिश्रो दिकफस्थानानुपूर्व्या चिकित्स्यं
नक्षीयमाणो। यो दोषस्तत्र बलवान् भवति॥ तत्र वर्द्धितेनैव दोषस्यास्य क्षयपोषणे नोच्छितं
स्य वा चिकित्सा कार्या एतदेव भेदेनोक्तं। सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहं। प
श्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ इति। अन्ये तु कफस्थानं आमाशय
नुपस्थानं यस्य सः कफस्थानं पित्तमिति मध्यपदलोपादुष्ट्रमुखवत् बहुव्रीहिं व
दंति तत्रश्च पित्तानुपूर्व्या जयेदित्यर्थः। तदर्थानुवादं च सुश्रुते वचनं पठंति
शमयेत् पित्तमेवादि ज्वरेषु समवायिषु दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः
इति। तत्र एवं हि विस्पष्टार्थं पित्तानुपूर्वेण एवमेव पठंति। सुश्रुतवचनं च जीर्ण

त्रिदोषज्वराभिप्रायेण ज्ञेयं एतच्च प्रथमोऽन्यत्र सन्निपातज्वरचिकित्सिते कफ
स्थानानुपूर्वा ज्ञेयं। ये तु कफश्च स्थानं चेति द्वंद्वं कुर्वंति। तेषां मतेन कफस्यामाश
यस्य च ज्वरस्थानस्य पूर्वं जयः कर्त्तव्य इत्यर्थः। स च षष्ठीतत्पुरुषेपि स्थानस्या
माशयस्य स्थानिकफापेक्षया क्रियमाणचिकित्सया पि लभ्यत एवेति। नार्थवि
रोधः॥ इयं च एकदोषवृद्ध्यादिरूपा सन्निपातचिकित्सा यद्यप्यविरुद्धा। सू
यदुक्तं। प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत्॥ नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो
न कोपयेत्॥ तथापि सन्निपातचिकित्सायामयं तथा संभवे सति। अन्यदोषवृ
द्ध्युपालयात्क्रियत इति ज्ञेयं। अन्ये वृद्धिछेदन इत्यस्मात् वर्द्धनेनेति साधयंति
वर्द्धनशब्देन च मूलछेदकारकं संशोधनमुच्यते॥ एके ग्रहणेन युगपद्वा

लादीनां च स्मादिशोधनं कर्त्तव्यं ॥ किं ते वै केनेति दर्शयति । क्षयपेनोछितस्य
सनेन संशोधनाविषये संशमनमुच्यते ॥ दोषस्यानुव्याख्या पूर्ववत् ॥ अनेन श्लो
केनत्रयोदशविधसन्निपाताद्धि ज्वरचिकित्सितोक्तं भवति ॥ क्षीणवृद्धदोषवि
कल्पवशात् षड्विधसन्निपातेनु यो ज्वरस्तत्र स्वमानक्षीणस्य दोषान्तरेण कल्पमेव ते
ननकेवले तत्र वृद्धस्य दोषद्वयस्य एकस्य वा वृद्धस्य ज्वरानांभकत्वस्य चिकित्सा का
र्या किंतु स्वमानक्षीणवृद्धमानमपि तत्र कर्त्तव्यं भवतीति तस्मात् क्षीणद्वादशसन्नि
पातस्य ज्वरानानेभकत्वमेव सन्निपातप्रस्तावादेंतजं त्रिशोथीयोक्तशोथमनूच्य
चिकित्सामाह ॥ सन्निपाते त्यादि कश्चिदेवाप्रच्यत इत्यनेन दारुणत्वमस्य दर्शयति ।
संतिष्ठेवं विधा नो ह्यसाध्या दारुण सम्मताः ॥ ये हन्युरनु पक्तां तो मिथ्याचारेण वा ।

पुनः । किं वा साध्य एवायं प्रायो रोगो भवति कश्चित्तु कृच्छ्रसाध्य इति ॥ ननु त्रिशोथी
य ज्वरांते दुर्जयो तया शोपस्यस्यापजायत इत्यनेनानुकर्त्तव्यमस्योक्त इह तु कश्चि
देव प्रमुच्यत इत्युक्तं ॥ तत्कथं न विरोधः मैवं तथाहि ॥ तत्रापि दुर्जयो भवति अनंता
पवेयथोत्रविरोधः ॥ व्याख्यानुसारी चात्र यद्यपि । शाखारक्तादयो धातव इत्युक्तं ॥ तथा
पी हरत्तदूषको विशेषेण ज्वरा ज्ञेयः ॥ रक्ताश्रय एव रोगोत्तमोक्षेनिशोषणस्य समर्थ
त्वात् । रक्तमोक्षं च स्थानेबाहुमध्यं च ज्ञेयं । यदुक्तमन्यत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्व
रो यस्य न शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्यासृङ् मुंचेद्बाहोः क्रमात् शिरा । इति शीतोष्णा
दिसेवावचनात् सकलदोषानुरूपचिकित्सा तत्र मेसाति रक्तदुष्ट्यैव प्रायो ज्वरानुबंधो
भवतीति दर्शयति । विकारान्तरानुबंधज ज्वरचिकित्सामाह ॥ विसर्पिणेत्यादि कप

कफपित्तौ तन्द्रस्तत्र कफोत्तरश्च पित्तोत्तरश्चेति। एतेनैव श्लेष्मोत्तरकफपित्तोत्तरत्वं ज्ञेयं॥ वि-
वा कफपित्तयोः पृथक्मिलितयोः प्रत्येकमिलितयोः चोन्मुखं ज्ञेयं। तेनानूर्ध्वगे पित्ते देय-
मेव सर्पिर्दौर्बल्यादिसाध्ये देहग्रहणे वमनादिषु व्याप्तिनरसादिषु धातुशब्दं प्रवर्त्तयति
रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः। ग्रहणं पुष्टिजननं भुक्तानुबन्धिनो स्तृतीयक चतुर्थ-
यो चिकित्सामाह॥ कर्म्मेत्यादि कर्म्मसाधारणमिति॥ भुक्तानुबन्धे दोषे च साध्यो चिकित्सा
दैवव्यपाश्रया बलिमङ्गलादिरूपानुक्तिस्त्यपाश्रया तद्दोषानुरूपकषायमानादिरूपा वि-
षमज्वरशब्देन हि तृतीयकचतुर्थको वा अभिमतौ चतुर्थकेन च चतुर्थविपर्ययोऽपि ग्राह्य-
ते तिलतैलेन तु पानेन भैषज्ये श्वेति विज्ञेयं॥ कषायोऽप्यामित्युक्ता कषायः दोषादीनि-
ति दोषकालादेशप्रकृत्यादीनां दोषाद्यपेक्षया योगे बलं तत्र कार्य्यमित्यर्थः
षद्बलमिति मुख्यमवक्ष्यमाणानां नीलिनीनीलिकानीलयुक्ता वानीलिन्यादिश्च विवे-

चनयोगोच्चरागमनदिने विरेकाकार्य इत्युक्तोतिप्रभावात् महतिमात्रपरिणामनीय
अन्यत्र तु षट्पलीं महतीमात्रोक्त अन्यत्र च अन्यद्वापि बहुग्राही तृतीयकचतुर्थ-
काविसानाय यावदनागते चिकित्सोक्ते बलकालौ विजानन्ते न्यं तेन वेगादिना तु प्राण-
व चिकित्सोक्ता यासाइहनदहरत्तवमनादिव्यतिनिकाशेया वमनादयस्ते हप्रको-
पदिने त्रीयमापाप्रकुपितस्य दोषस्य कोष्ठमागतस्य सम्यक् संच्छवहाभवेतिंस्त-
क्रियते साहंप्रभृतिमद्यं वा पुनरुल्लिखेदिति योजना। तथापित्तासात्म्यं मद्यं न दद्यात्स्व-
पेदिति॥ योजना॥ यापना मुस्तादिकाल्कस्तयोऽनक्ष्यमापा रूक्षदंसोचूडालः रूक्ष-
स्य यत्रापि सन्वादिति सबन्धः॥ मेध्यानामिति मेदुनानां किंवा पवित्राणां व्याघ्री
सत्रल्लिंगमेव प्रयोजके वचनादुन्मीयते॥ सिंहव्याघ्र एवेति वदंसाहव्यन्ति-

ती

गक्षणागतिष्विति पाठात् लक्षणमात्रेष्वंजनेस्यादित्यत आह। नेत्रांजनइतिम
नोविकारइति उन्मादेपस्मारेवधात्राणादिति छेदः। अगदानांचसेवनादितिय
जनादैवव्यपाश्रयाच्चिकित्सामाह॥ सोममितिसहउमयेति। सोमंसानुचरमि
ति। नंद्यादिगुणयुक्तं। समास्तगणमिति। समास्तसमूहं प्रयत्नतः। पवित्रस
हस्रमध्वानमिति। सहस्रमूर्द्धेत्यादिवेदप्रतिपादितंनामसहस्रंपोय्यादिमह
भारतोक्तेननामसहस्रपोय्यादिमहाभारतोक्तेननामसहस्रेपाईश्वरंपेतिय
ज्ञेनाख्यापेत्यादिनाआगंतुज्वरचिकित्सामाह। नश्यातीति॥ प्रशाम्यतीत्यर्थः
सानाहइति अभियातज्वरएवसानाहः॥ क्षतानामिति उरःक्षतिनांक्षतचिकि
त्सयाव्रणचिकित्सयाच ज्ञानिनांज्वरोपैतीत्यर्थः॥ अयंचोपद्रवरूपोज्वरपुन

पद्रवसमूलव्याधिचिकित्सयेनशाम्यतीतिभावः। नयोः प्रशमेनेति कामादिज्वरे
वातानुबंधादुपपन्नंसदाचरोरिति। शोभनैर्वाक्यैः कामादीनांप्रतिद्वंद्वेनचिकित्सा
माह॥ कामादित्यादि॥ ज्वरकालचिंताजोपिज्वरः कामादितत्मानसोपचाराद्भवति
इतितत्रचिकित्सामाह॥ ज्वरस्येत्यादिसंप्रति औषधमभिधायविमुंचतस्त्विति
प्रस्वस्योत्तनंज्वरइत्यादिलंघयतइति। पुज्यति। स्रोतांसिश्व॥ रवतीति। स्रोतांगोभव
ति। उष्मावासदोषशब्दमिति। सदोषाशब्दंच। एतानिचलक्षणानिसन्निपातज्वर
पयभवंतीतिज्ञेयं॥ नान्यत्रेउद्दर्शनादेव अतएवबहुदोषस्यबलिनइत्यादिग्रंथं
केचित्पठंत्येवात्र एतानिलक्षणानिज्वरमोक्षणकालेक्षीणेनापिदोषेणक्रीयंतेयथा
निर्वातस्यप्रदीपेनउवलोकोमहानक्रीयतेतंप्रतिप्रयोगान्ज्वरलक्षणप्रस्वस्योत्तरं
विगतइत्यादिप्रवृत्तिसहेनेतिसउजः सहेनज्वनावसत्थोनंभंचयावकालंयन

इति प्रश्नस्य द्वयस्योत्तरं सज्वर इति ज्वरस्त्र शाम्यति । तथा प्रश्नो जो जायते । न चेत्स्ने
न नयन इति प्रश्नस्य ज्वरमुक्तानेन्यहेतु प्रश्नरूपस्योत्तरं ज्ञेयं । व्यवायमिति चेत्यर्थे
चेत्सुत्र व्यवायं च सापि पुनर्व्यायामसंचेष्टादौ व्यवायपाठेन व्यवायस्यायथार्थनिषेधो
च्यते ॥ अन्ये तु प्रमादपाठमेवायमित्याहुः । स्नानमूर्जस्वरमपि प्रभावात्तज्ज्वरं प्रस
नयति । यदुक्तमन्यत्र स्नानमाशु ज्वरं कुर्यात् ज्वरमुक्तदेहस्य देहिनः । तस्मान्मु
क्तज्वरः स्नानं विषवत्परिवर्जयेदिति ॥ अनंतनंअसंजातबलो यः स्त्रियादि । ग्रंथ
काश्मीराः पठंति । ते च प्रवृत्त्यादिस्तत्रेप्यस्यामागुणे प्रश्नग्रंथं पठंति उक्तानुक्त
चिकित्सापरिग्रहरूपार्थमाह ॥ जस्यामित्यादि ज्वरचिकित्सायामुक्तं कारयितुमा
ह ॥ रोगराडित्यादि यथात्र समभिव्याध्यायार्थसंग्रहः श्लोकाः १ कृतानां हितकाम्य
या इयं नेन सर्वभूतहितेय चिकित्सेति दर्शयति ॥ ६१

॥ इति श्रीचक्रदत्तकृतायुर्वेददीपिकायां चरककृतायटीकायां ज्वरचिकित्साध्यायः
॥ समाप्तः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ओं यस्तेनौ ज्वरसंतापयन्ससौ ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तोसत्ते
ज्वराच्चिकित्सितमनु रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते । पंचगंगोदसौ विशेषः । वक्तव्यं य
तपरमिति । उक्तरक्तपित्तहेतुलक्षणानि चिकित्सितमित्यर्थः । निदाने यद्यपि
रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येव । तथापीह चिकित्साप्रवृत्तत्या । प्रकृत
वशात् हेतवः संक्षेपात् लक्षणानि च प्रायः प्रादुर्भावानि पुनः कथ्यते । घर्मः आतपः ।
अन्नाविदाहः स्वरूपविदाही वेणुकरीरादि भक्षणान् भवति ॥ तथा पित्तेनापि अन्न
विदहति तस्सो दुष्टत्वाद विदाहितो जननेनापि भवति यदुक्तमन्यत्र श्लोकः तस्य तु बाहे पित्तं प
क्तौ वायस्य तिष्ठति । विदाहीनुक्तमन्यथा वातस्याप्यन्नं विदह्यत इति तैर्हेतुभिरित्य
दिना संप्राप्तिमाह । रक्तं प्रपद्यते रक्तं गच्छतीत्यर्थः

यद्यपि पित्तं च स्वेदा रक्तयोः स्थितमपि रुधिरस्यामाशयं च पित्तस्थानमिति वचनेन स्वभा-
वादेव रक्तं याति। तथापि रक्तपित्तसंप्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयरूपाद्रक्तगमनं पित्त-
स्याहतेयं रक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमहिम्ना भवति। तयोर्नित्यादिति हेतुः रक्तः प्र-
पन्नस्य पित्तस्य वर्द्धने ज्ञेयः। तेन यस्माद्रक्तयोनि पित्तं। तेन रक्तं प्राप्य वर्द्धत इत्यर्थः
॥ उक्तं हि। असृग्दृं पित्तकफमिलितदिति लिवर्त्तुं प्रदूषयत। द्रवो धातुरिति द्रवरूपो रा-
धातोर्धातोरिति रसमांसादेः स्विद्यतः प्रसिच्यत इति। क्षरतीति लेनेति पित्तोष्मा स्विद्य-
मानधातुभ्यः च्युतेन धातुरूपेण धातुना युक्तं सत् पित्तं भ्रयोति तन्नीरद्धि गच्छती-
ति योजना। रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तमाह। संयोगादित्यादि। रक्तस्य संयोगात्तथा रक्त-
स्य दूषणात् तथा रक्तस्य गंधवर्णयोः पित्तेन सामान्यात् पित्तं रक्तं पित्तमुच्यते। इतिना
न्यार्थः रक्तपित्तस्य स्थानमाह। प्लीहानं च य-

दिवर्त्तत इति। ऊर्द्धमधश्चायाति वर्द्धत इति वा पाठः। कस्माद्यकृत्प्लीहानेवेत्
दुद्भवतीत्याह। ते ओजसीत्यादि। तस्माद्रक्तस्यापि यकृत्प्लीहानामेव स्थानं तेन रक्त-
त संयोगादिति निष्पन्नस्य रक्तपित्तस्यापि तदेव स्थानमिति भावः। तस्य दे-
ष संबंध विशेषणलिंगान्याह। सांद्रमित्यादि कषायवदाभायस्य तत्कषायां
तं पाटलमित्यर्थः। कृष्णस्य वस्त्रादेः संसारगंधकादिभिः मसूपी रक्तस्य
या वर्णाः। समेचकः। न तु पित्तमेव रक्तं पित्तमित्युक्तं। तत्कथं पैत्तिकेऽभवत्तु
च्यते सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव रक्तं पित्तनिवर्त्तकं यथा सर्वगुल्मेषु वायुः
यथा सर्वज्वरेषु पित्तमाशयनकं। तदेव तु यदा उल्बणेन रूपेण स्वलक्षणाक्र-
निपात्युक्तं रक्तपित्तकत्वं भवति॥ तदा सामान्यसंप्राप्ति पित्तमुख्यस्य श्लेष्मा-

पौवदादिस्वलक्षणाकारिणा व्यपदिश्यते। श्लैष्मिकं रक्तपित्तमिति। यथा
श्लैष्मिके गुल्मे सामान्यसंप्राप्त्यागते वातेपि सत्य श्लेष्मणैव व्यपदेशो भवति
यथा वा कफज्वरे सर्वज्वरानपायी कारणमनादृत्य विशेषलक्षणकारिणा श्ले
ष्मणो व्यपदेशो भवति। एवं वातिकोपि रक्तपित्ते व्याख्येयं। यत्तु कफवातविर
हितेन केवलेनैव पित्तेन बलवता जनितं रक्तपित्तं पैत्तिकं रक्तपित्तलक्षणायुक्तं
भवति। तत् पैत्तिकमित्युच्यते। लक्षणेन हि दोषव्यपदेशो भवति। तेन यद्दोष
जनितलक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति। तत्तज्जनितमिति। व्यपदिश्यते। श्लै
ष्मिकादि रक्तपित्तापेक्षया पैत्तिके रक्तपित्ते ऽप्युल्बणं। पित्तं भवति। यतस्त
त्रैव पित्तं स्वलक्षणानि करोति। नान्यत्र॥ एवं व्यवस्थिते यदुच्यते केवल

पैत्तिकस्य मार्गो नास्ति। यतः वातानुबंधमधोयाति कफानुबंधं चोर्द्ध्वमिति प्रति
पादितं। तदपि न यतः पैत्तिकस्यापि ऊर्द्ध्वगमनमधोगमनं वा भवत्येव परं पैत्तिकं यदू
र्द्ध्वं याति तन्मार्गमहिम्ना कफसंयुक्तं भवति। यच्चाधो याति तद्वातस्थानसंबंधाद्वाता
नुगतं भवति। मार्गसंबंधानुगतश्च दोषः स्वलक्षणाकारकत्वात्नानुबंध्यः। तेन
सो। पैत्तिके रक्तपित्ते सत्यपि एकदोषानुगं साध्यमित्यादि। वचनेषु न गृह्यते। यतः
स्वतंत्रो व्यक्तलिंगश्च दोषोऽनुबंध्यः तद्विपरीतस्त्वनुबंधः। तेन यथोक्तलक्षणका
रिणा दोषेणानुबंध्येन वातिकादिव्यपदेशो रक्तपित्तेषु न मार्गसंबंधानुगतेन
च लक्षणाकारिणा अनुबंध्यरूपेणेति अन्ये तु प्रदेशांतरचितेन पित्तेन यदोत्तर
कालं रक्तपित्तस्य संबंधो भवत्येव। तदा पैत्तिकं रक्तपित्तं भवतीति ब्रुवते।
संप्रति साध्यासाध्यविभागमाह। एकोत्यादि एकदोषानुगमिति उ त्तैकदो

वल्लक्षणमुक्तं। एवं द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षणयुक्तं॥ एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयं॥ ननु
मार्गसंबंधानुगतमपि दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषं त्रिदोषं वा गणनीयं॥ तथा हि सति के
वले रक्तपित्तं न स्यात् देनेति तथा संप्राप्तिसंप्राप्तदोषं च गृहीत्वा मार्गसंबंधानुगते
न वायुना कफेन वा योगात् द्विदोषजत्वमेव सर्वदा स्यात्। न एकदोषकृतत्वं तस्माद् ए
कदोषानुगं साध्यमिति यदुक्तं तन्न स्यात्॥ तन्माद्वयोक्तेमसाध्यं मंदाग्नेरतिवेग
वदिति। पृथग्गेनासाध्यता लक्षणाव्याधिभिः॥ क्षीणदेहस्य याप्यादि च पृथग्योगवगति
रूर्तं साध्यादिभेदं द्वयंनुगतिभेदमेवाह गतिरूर्द्ध्वमित्यादि गतिप्रकारांतरम
पि। असाध्यस्याह॥ द्विद्रेप्य इत्यादि। यच्चोभयाभ्यामित्यादिना दृष्यामतीन्वेसं
तेवासाध्यता लक्षणमपरं। अत्र च मार्गद्वयाभिधानेन न योगपद्येन मार्गप्रवृत्ति
र्विवक्षिता। किंतु प्रत्येकं मार्गद्वयप्रवृत्तस्यासाध्यत्वेन पूर्वमेवोक्तत्वात्। पाप

गतेनेति शाचगंधेनैकापक्वत्वमजातीति कृष्णद्दिभिर्याति यथोक्तैर्निनिदानै
तैरुक्तत्राह। अवद्रवाः खलु दौर्बल्यादयोच्चकादयः स्वरभेदादाता उन्मादादिद्रववादि
भिर्युक्तं क्षीणस्य कासिने सिध्यतीति ज्ञेयं। ये द्विदोषानुगमित्यादिना नानुबंधरूप
दोषद्वययोगात् याप्यत्वमुच्यते। यत्तु पूर्वं द्विदोषं याप्यमुच्यते इत्युक्तं॥ तदनुबंधरूप
षद्वयजन्माभिप्रायेण। तिनयोनरक्त्यं मार्गीन्याग्रंचरेस्विति ऊर्द्ध्वगमेव मन्मुखं प
पिसज्ज्यं नासायाप्तीत्यादिरूपज्ञेयं॥ ऊर्द्ध्वगस्य तु। अधोगमने अधोगत्वादेव याप्यं
भवति। अधोगं तु मार्गं तितमगच्छदपि स्वत एव याप्यं तस्मात्तु ऊर्द्ध्वाधोमार्गापि
निवर्त्तते। विवक्षितः एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणमाह॥ एकमार्गमिति
सामान्यवचने ऊर्द्ध्वमार्गमेव लभ्यते अधोगम्य एकमार्गस्यापि याप्यं येनात्र

२८

८५

हपां सुखे काल इति हेमंते शिशिरे

॥ हिक्काश्वासानंतरं समानचिकित्सितत्वात् तथा हिक्काश्वासकासानां परस्परमनुबंधित्वाच्च कासचिकित्सितमुच्यते । अत्र चात्र यस्याभिधानादेव शिष्यप्रश्नोनुमीयते नापृष्टो गुरुर्वो वदतीति न्यायात् क्षय इति धातुक्षयः । तेन नाज्यपक्षस्य संबंधानां क्षीणधातुपुरुषभवानां तथा ज्वरातिकाराध्यस्य च धातुक्षयजस्य क्षयशब्देन ग्रहणं भवति । क्षतजं न क्षतजः । क्षतपूर्वकं यक्ष्म भवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च कासस्य ग्रहणं भवति ॥ पंचैव इति संख्यया सकलकासावरोधा मतैव यथोक्तव्याख्यानेन दर्शयति क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदाः क्षतजोपि च कामः पुनर्विप्रशोक्षयदा भवति । तथाज्यो सन्नेरत्रपित्तं पुनर्ज्वरकर्तं भवति ॥ उक्तं हि ॥

ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तात् कृत इति । भाविकासंज्ञानार्थं पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं दिश्रुकैतिव पूर्णो गल उअस्य यस्य तस्य भावः । श्रूकपूर्णगलास्य तेभोज्यानामवगोशारत्ति । श्रशक्तिव त्रिभ्य बहवपा संप्राप्तिमाह । अध इत्यादि । तदानभा वम्पत्र इति उर्द्ध गति स्वभावमापन्नः रवानीति स्रोतोसि निभुज्येसा क्षिप्यतन स्तंभेयनन्ने त्रादीन्ये व वकसनादिति यथोक्तमतिसतातत ॥ तथा उरः प्रभृति स्थान नाच कास इति अन्वयसंज्ञा व्यतेकसइ इति सातनपो निसयं धातोतोरसंप्रयोगः ॥ एवं सामान्योक्तस्य भेदहेतु माह । प्रोतिघातेसादि । प्रतीघात आवरणं सच कफादि सनेहस इति सवेगस्य वेदनारूपपीडा दिकास शब्दः । कासशब्दः संज्ञा वा तयो वैशाष्यं विशिष्टं भिन्न ममिति ।

पाववतरूपक्षेत्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे प्राह। प्रताम्यत इति तमसी
व प्रविशतः। स्तननं शब्दकरणं। उर्ध्वधास्येत्यादिना लिङ्गद्वेतया प्रकुपितवातस्य क
डुसादिना पित्तकासस्य हेतुलिङ्गः प्राहः। अग्निसूर्यज इति अग्निसूर्यभवः
उरोधूमायन इति। वक्त्रो धूमोद्गमनमिव। पित्तजे व्याप्य श्लेष्मनिष्ठीव
नं योधेरूरः प्रभृति रूपस्थान। रेलवेन श्लेष्मपित्तसंसर्गजनये ति
सेयं। गुर्वभिष्यन्दीत्यादिना श्लेष्ममाह। अतिव्यवायेत्यादिना क्षतमाह। क्षतेन
हीते ति क्षतेप्राप्यवर्थः। अयं च कासस्ताह सयक्ष्मा रूपस्य को सेयः। वि
षमेसात्यादिना क्षयजमाह। अत्र च विषमासात्म्यभोज्येन तथा व्यवाये
नालथावेगनिग्रहेण विषमा[illegible]नजक्षयवेगसंधारणाजानोयक्ष्म

णां लक्षणाभ्रलकासहेतुत्रयं रथगुत्तेभवति। तत्र कष्टसन्नद्वस्त्यादिव्या
धिप्रभावाद्भवति। मिश्रित्वतनिति मिजदोषलिङ्गो ज्वरो भवतीति। मेत्यादि
भिन्नवर्चस्त्वं उरःनिमित्ततो भवति। तथा स्वरभेदोपि उरनिमित्ततो भवति। दे
हनाशीन इत्यस्याध्य इत्यर्थः। पादगुणाविति वैद्यादिपाद्ध्रुतुष्टयगुणान्वये
त कदाचित् सिध्यभिधाननयाप्य उक्तः इति भिन्नविषयः संख्याताद्यक्ते
क्षयजकासभेदं जाप्यलयादर्शयन्नाह। स्वबलिनापामित्यादि। स्वबलिनापामि
गुलापिंजनाकास इति वचनेन स्वबलिनापां यो जन्तुपादेहक्षयकाविकाया रूतः स
याप्यः यस्तु दोषरूलस्त साध्य एव भवतीति दर्शयति। अन्ये तु जनाकासदोष
रूदोत्त भविनीयं ति त्रीन पूर्वानिति दोषजान् साध्यानिति साध्यसेनोकान् या
याप्यानिति बहुवचनं व्यत्ययसपेक्षया किंवा क्षयजक्षत

कासाग्निमाये पा बहुवचनं कूष्टस्कन्धे सादिना विकिलामाहासुख्वउद्दिदेहाय
स्यतं क्षुब्धोर्द्धं शुष्ककासगृहीतवा सपित्तं तु र्द्दं मत्रिकैर्ध्वोर्द्धयित सुक्षोर्द्धं मे
न सकफं स्नेहबिरेचनैर्यसेत् ॥ ॥ कंटकारीसादौ च सङ्गलिका थच्चतुर्थिकामि
ति ॥ पलं न्यूष वाद्यद्वे पाठे इत्यनेन स्वल्पपात्रं द्वितीयो पाठं प्राह यं ति स्वगुसं
शोकाशिवांदोषो पापियादौ वक्ष्यमाणा नि अज मांसानि काथ्या नि द्रोण एव
शाता भितीयात्तानि घृतमात्र ये ति चूर्णमालोच्चितपा वस्त्रगो त्ति तमिति वस्त्र
पूतं कर्षटकमिति । कर्कटिसंगीचित्रकेसादौ श्रेयसामिति हस्ति पिप्पली ति
स्व्यथ्य द्वितुलाकषाय इत्यत्र तुलाद्वंद्रो द्रोणखलवणाक्रीयमापालान्द्रोणा कृ
लेन काथः कर्त्तव्यः दशमूली सादौ हरीतकी शतमिति हरीतकी गुडकल्केनेय
वैः स्विन्नैमितिय नायदा स्विन्नाभवेति । तदा तं कषायं पूतं गृहीत्वा हरीतकी श
तं च तदेव गृहीत्वा गुडतुलां च दत्वा पुनः पाकं कर्त्तव्यः यवानां तत्र ते चतुर्भागाविशे
ष एवं कषायो भवतीति चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कषायं कुर्वीत । घृततैलगुडवे
चात्राष्टपलमानेव गुडवेपि द्रवद्वैगुण्यस्य प्रतिपादितन्यायत्वात् । तत्रांतरेवा
त्रैकयोगेन मधुनश्च पलाष्टकमित्युक्तं तुल्यमानेपि चात्र घृतमधुनोर्द्रव्यां तत्र
योगास्य विद्यमानत्वात् न विरुद्धतं द्रव्यां तत्र योगो हि सति मधुघृतयोस्तुल्यमा
नतापि न विरुद्धा भवेति । अत्र च हरीतकी मुक्त्वा खिन्नां घृततैल प्रथमं मानाकू
तद्धरीयंति । अयं च द्व्यधिकतः क्वाथादि प्रक्षेपः अवतारसमये च पिप्पलीचू

पप्रक्षेपः शीतीभूते च मधुदानं अयं च द्राक्षावैद्यानाच्य समाहुर्लिह्यादिति एतत्प्र
स्तवे हे लिह्यात् अत्रैव धात्र्ययनस्यायनात् खादेन्निसं किंवा देवनरलिह्यात्
तथा खादेच्च देवत्र्ययेतनाभयादयसंबद्धं लेह्यभागं लिह्यात् तत् खदभयादयं
रवात् दीदियथा भवति। अगस्त्यविहितमित्यनेनास्य महाजनसंप्रदायागतत्वेनान्व
र्थसिद्धिरुच्यते। बदरसारमिति बदरस्य सारं स्वसैंधवमिति ईषत् सैंधवेनान्वि
तं लवणमिति यावत्। अत्र मदिरां पिबेदित्यनुवर्तते। शिरस इत्यादिना धूमस्यो
पयोगस्थापदर्शनपूर्वकं धूममाह। पीडन इत्यादि श्लेष्मगौरवादिना शिरसः पीडने
दर्शो गुल्मो निमित्तमित्यादिना सन्त्रस्थानोक्त धूमपानविशिष्ट नलिकादिविधान
मिह कासे विधीयते। अयं च धूमस्तथा वमनार्थस्य धूमसो यद्यपि तेषां तन्त्रे

पृथगेवोक्तो तथापि पंचधूमाः स्नेहनप्रायोगिकवैरेचनिकाः कासघ्नोवा
मनीयश्चेति सुश्रुते प्रोक्तास्तथापीह कासहरवामनीयवैरेचनकारके तथा
वैरेचनीय एवावरोधो ज्ञेयः। परं तु वैरेचनीयत्वेऽपि कासहरस्यायं नलिकामाना
दिभेदकृत इति विशेषो ज्ञेयः। छिद्र इति उपनिनलिकामानं छिद्रयुक्ते विद्यामि
ति वक्त्रं सुखवति। वेतिवचनेन प्रान्मुक्तनासापनेनिषेधयति मनः शिलैलादौ
अलं हरितालं इंगुदः पुत्रजीवकः अस्य च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं। तीक्ष्णेना
नेन धूमेन त्रिसमाणोजः क्षतजादि विषये पवि हानार्थं सन्निपातभवश्च का
सो यद्यप्यत्र नोक्तः। तथापि प्रवृत्तिस्समसन्निपातकृतः कासोऽत्र भवत्येव विशे
ष वचनादुन्नीयते॥ किंवा सान्निपातिकः क्षयः कासे च क्षतिहि सन्निपाते भ

वोप्येषक्षयः कासः स्वरदारः । सन्निपातहितत्वस्मात्कायमित्रच्छिन्नेत्सितामिति ।
प्रपौंडरीकेत्यादौ यो गुडो गुडोत्तमावर्त्तिमिति मात्राशितीयोक्तविधानेन वर्त्तिर्द्वि
त्वा क्षौमस्य चेलः क्षौमचेलः । वेत्राले घनं वंशनलिकासव्यमुशीरं आलेहरिता
लेगोहिषागंधत्रणम् । पूर्वकल्पश्यंत्रोक्तधूमविधिनां गानेयनेन कोयोगः ।
आमगुसानिति सुकर्शिंबीफलानां पंचकोलगुडान्वितामिति । प्रक्षिप्तं पंचकोल
गुडो समतिलामिति समतिलतंदुलेन साधितां अभिषैमिति । मस्याषाभिषैः
सतांदुलैः सिद्धां नायसी काकमाची वमनेसर्पिषिति वमने द्रव्ययुक्तेन सर्पि
षा न मनं कर्त्तव्यं । यद्यात्कफलकल्कैरित्यत्र फलपिन्न एव कासावगानिः साय्य
मापास्य कफस्य तनुतायां घनतायां च ॥ अथ ज्ञाचिकित्सामाह पैत्तिकइत्या

दि । लित्तकैसुलीनं रक्ततामिति संबंधः । क्रम इति पेयादिक्रमः । पक्वमिति पेयात्रमाद्व
द्वैशस्य न इत्यत्र उपचार इति शेषः । नीलीसारे नीलिनीफलसारं । अमृतफलमा
मलकं शावरादिके वलके वलपैत्तेस कफे पैत्ते समस्ते म निवः सघृतस्तु शावरादि
पैत्त एवानिलेऽनुबंधरूपे ज्ञेयः । मृद्वीकाद्ये शातं त्रिंशत पिप्पलीश्चव्यं तिपमिहा
त गोक्षीरवस्येति । क्षीनमात्राशनस्य वसस्य पिप्पल्यामलाकमित्यादौ घनतामं
पत्रं काकोलीसादौ प्रसकं सुग्मै पितिसंबेध्यते । शालादिपंचमूलीरूपा पंचमूले
अभिक्षकादयत्तनापथिकावातपित्तहा । वाताम भी ष्यकाक्षोडमुकूलकनिको
चका । इति ग्रंथोक्ताश्च बाधाज्ञेयाः । जीवकाद्याश्च जीवनीयाः । शणोनेकाश्वावरा
दामांच क्षतक्षयोक्त सर्पिर्द्धिडमानानुसारे पात्रमात्रं । तेसं शावरेत्यादौ न समि

ति। कल्कस्येव च संवर्त्तिनमित्यादिना वपकासचिकित्सामाह। पिप्पलीक्षाभि
कैमिति पिप्पलीक्षीरसंस्कृतै धान्वाबैलैमिति धन्ववासि बिलेश्यलैवैरसैरित्यर्थः
कालेषु चास्य चात्रिष्विति भोजनादिमध्यावसानेषु मधु हितं युतमित्यत्र मासिकं
हिंगु सिंधुत्थेत्यादिवचनानुसारेण हितं मधुनी प्रक्षेप्यं तेनैव विधिनेति उष्णोद
केन हिंगुसैंधवोपिबेदित्यर्थः॥ स्वरस्यासितस्येति रक्तमावपासिस्य चतुरो मधुलेहा
नित्यत्रार्द्धश्लोकोक्ताल्लेहा ज्ञेयाः दशमूलाढक इति दशमूलस्य क्वाथस्याढकमान
वे तेन क्वाथक्वाथ्यसमो मत इति वचनात् क्वाथोप्याढकमानो भवति। कंटकारीध्रते
बलादौ। कल्कद्रव्यमिति सा कुडवामानेनैव कोषातकीघोषकः। तमककासोपद्रव
रूपः कफांबुवधोस्येति कफानुबंधः पवनः तस्मिन् कफानुबंधपवने पित्तानुबंध

योपि सम्यगपि वा तत्र कफयोरनुबंधत्वं पित्तस्य तु प्राधान्यं अत एव पित्तनाशनी क्रि
योक्ता तत्र आर्द्रे इति। तनुकफे कासमान्यादिकमित्यादिना क्षतजकासचिकित्सामा
ह पिप्पलीत्यादिके लेहे यवादयस्तैलांताऽप्रत्येकं प्रस्तमानाः वृत्तिरिति चिकि
त्सा संसर्गान्विति वातपित्तादिसंसर्गविशेषणामिति चिकित्सितविशेषा वात
पित्तो हितेत्यादिना वक्ष्यमाणो ज्ञेयः॥ नातपित्तावृत इत्यादिना क्षतकास एवाव
स्थिकीं चिकित्सामाह। जीवनीयसर्प्पिर्विति त्वक्ष्यमाणो महतीमात्रामित्य
होमात्र पानिपानमनीयो। प्रायोऽप्यनग्रमाणां निवृत्ते क्षतदोष इति क्षतव्रण प्रशां
ते क्षौमे चत्वके वर्त्तिते मिति। यथोक्तौषधेन क्षौमलेपाद्वर्त्ती क्वतैः पिबेत् क्षौ
ममित्यत्रा क्षौमं भावयित्वा धूमं पिबेदित्यर्थः॥ त्रितित्रि प्रति भोजनमिति। त्रिते

निरस्यानुपानं क्षौमधूमं पिबेदिति क्षौमेंदग्ध्वा धूमं पिबेत्॥ ७ अयोगुडैरिति लो-
हगुडकैः ॥ अन्नं क्षीरं प्रख्याख्या यावानन्तरियामिश्रनेन उक्तेन लक्षणो पिक्षयजे
कादिचिकित्सिकां सिद्धिं दर्शयति ॥ ॥ श्यामा नक आरग्वधः ॥ कपकवर्त्यश्वगंधा
स्यं तालफलरसस्य घृतमण्डः घृतस्यापि प्रस्थानां भागः ॥ ७ श्वासादि सा-
दौकूपमिति छेदः ॥ गुडूच्चैलैरिति गुडूच्याः लोभिद्विपंचाम्रलीयादौ क्षनले-
वपानां चतुर्युक्त्या दानवर्चेन न स्तोकमात्रे दानं लवणीकृतपात्र्ययोजनार्थं द-
र्शयति ॥ गुडूच्यादौ श्रयसीनारस्नालनं समभिति क्राथं समं क्षीरसिद्धे
ति ॥ क्षीरोसिन्नैय यवक्षाररसाधितं घृतं यवक्षारघृतं ॥ तैनाविधिने-
ति व्योषतैलगुडान्वितं वितन्यकेध्यनीयकं मुनिखंडकैः व्यापादितले-

कर्षयित्र कल्कं भिन्नकस्येति संबंधः ॥ ७ कामिवेति कर्षं पत्रकल्के स्यादिनोक्त-
नुकाभिका पांडीरः ॥ ग्रामठः गौनामलकः ७ आम्रामलकस्याम्ल इति दाडिमादि-
योगादम्लः व्ययासादिति क्रियापरिवर्तनम् ॥ क्षयकासस्य सन्निपातोद्भवमिश्रा-
दिना सान्निपातिकत्वमभिधाय दोषोद्रेकैः विशेषेनुबध्यरूपणाय चिकित्सां विशेष
सूत्रमाह दोषानुबंधयोगाच्च कुर्याद्दोषबलमिति पठंति ॥ ७ अन्नबुध्य सध्याहार्यं
तेन दोषानुबंधयोगात् त्रागबलाबलं बुद्ध्वा कुर्याद्भिषग्जितमिति संबंधः ॥ कासी
प्यनिवातपित्तकफक्षतक्षयजेषु विस्तरोत्तं कासभेषजं संग्र[illegible] ॥ कालि ॥ भोज्य
मिश्रादि संख्येनायध्यायार्थसंग्रहस्सुगममिति ॥ ५ ॥ ॥ इति कासचिकि-
त्सितं समाप्तं ॥ ॥ ग्रहणीचिकित्सितं पांडुरोगचिकित्सितं च तदुत्तरं ॥ १

अग्निबलहानिजन्यसामान्यात् स्वरूपाद् दोषचिकित्सितमनु अतिसारचिकित्सि
तमुच्यते। उपोद्घातो जातैः पाण्डुरोगादिभिर्व्यवधानं स्यात्। संप्रति तु यथोक्तापो
द्घातायात् पाण्डुरोगादीन् विधाय प्रकृतमेवातीसारचिकित्सितमुच्यते। प्रायुक्त्या आ
दिकाल इति स्वल्पयुगे समानतनीयावभूववपितिमंत्रेणाभिमंत्र्येव पतिरज्याबभुवुः
नत्वंभाय प्रक्रीयते। स्म इति आलंभाय मारणीयन प्रक्रीयते। न संस्क्रीयत इत्य
र्थः। न वत्सस्य वातान्यादिमनु पुत्रेषु एकमेवमनुपुत्रमुदाहार्यपि यद्यादिशब्दः क्रीयि
तागनदा तेषां केचिदन्यत्र समुदायेन पाठात्स्त्र्यपपूर्वं स्यात्तेन साक्षात्स्थानार्थ
कल्पियेन पठिताः। अपठिताश्वादिशब्देन प्रकारवाचिना इति। प्रासङ्गानार्थं
पुनापोषुन्नेया प्रसूतामघनुज्ञानादिति पश्नूनामेव प्रेतपाया प्रेतपाचयेषां वि

शिष्टाद्रष्टोत्पादार्थमिव उच्यते। यागमेषु स्वस्थसाय वध्यघातकयोरश्वयोरपिम
हसुण्यमुसयल इति। किंवा पश्नूनामेवादनुज्ञानादिति वेद पश्नूनां वध्यत्वेनाभ्यनु
ज्ञानात् प्रोक्षणमिति विधिपूर्वकं मारणं यूपबंधो राजनविशेषः। दीर्घसत्रे पोतिदी
र्घकाले निवसेन्निर्व्यथिता इति। अदृष्टपूर्वं गवां वधं दृष्ट्वा दुःखिनो भूता उपाद्रुतो
नामिति। अभिमंत्र्य हतानां। उक्तं हि॥ उपाद्रुतः॥ पशूनां सायोऽभिमहेनः क्रतौ
अनेच प्रागुक्तप्रदर्शनि-श्येयादिना वातातिसारादीनां पृथङ्मितलक्षणे क्रते
वातनस्येयनेनवात प्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसारभवसुपदर्शिते
अथसादिना वातातिसारादीनां जननसामर्थ्यमितिशयादृश्यते। तेनान्यप्रव
तेन पिवातोनपादयः काचपामतिसारस्य भवेदिति ज्ञेयं। एवं पित्तश्लेष्माल

शब्दयोनपिता। सर्यव्याख्येयं प्रमिताशनमतीनकालाशनवेगान्नदावत्त्यिन
इति उदीमावर्त्तयितो वेगानित्यर्थः। पुरीषाशयमुपरोपि पकाशयं नीसातान्यमि
तिमूत्रस्वेदाभ्यां तस्य रूपाणीत्यादि आमवातातीसारलक्षणमाह। ओममित्या
मामसरालं विप्लुतमिति प्रसेरणाशीले अवसादिनि। रूमोपतितेनीलेभवति। पक्वेचे
सादिना पक्ववातातीसारमाह विनिष्ठतन्निति शब्दं लेवतिमाफुत्रनुग्रंथिकमिति
तेविग्रथितपुरीषातीसारवस्था प्राप्तंनानातिसारे पिनातानुग्रथितवर्च्चस्त्वम
॥ब्रवसात॥ दुष्माणामुपहसेति। यद्यपि पित्तमुष्णमप्रत्समानतयावतीति
सुज्यते। तथापि द्रवत्वादुद्भूतो दूष्माणमग्निरूपहतीत्यर्थः। पुरीषाशयंमूत्र
मिति पुरीषाशयं गतं पित्तं वध्रोणुद श्लेष्मणस्येत्यादिना श्लेष्मातीसारमाह। सपूरु
कस्येति। अतिमात्राशनस्य श्लेष्माणोप्युपघातेहेतुमाह। सौम्यस्वभावादिति। सौम्यो
ग्नेर्विरुद्धत्वादुपघातकमोतीतियुक्तमेवेतिभावः। पुरीषाशयमुपदृस्येति पुरीषाशयमा
हंतिहिंसार्थत्वात् अयगयथेता किंवा पुरीषाशयशब्देनस्का मिनउपचारात् पुरीषव
हंतिहिंसार्थत्वात् अयगयथेता किं वा पुरीषाशय शब्देन स्कानिन उपचारात् पुरीषमु
मेवोच्यते। यथा मंचाः क्रोशंतीमिति विटस्वेदयादिनोक्तामुपद्रवातमुनिवर्ण्यइतिसु
मेवोच्यते। यथा मंचाः क्रोशंतीमिति। विट्स्वेद इत्यादिनोक्तामुपद्रवानमुनिवर्ण्य इतिसु
निश्चेष्टः॥ ॥इतिअतिसारचिकित्सा॥ च्छर्दिचिकित्सितंतत्ऽितं॥ ॥गस्यदुःसवी
दितिज्ञेयं॥ तस्मात् शमनेबृंहणे एनशास्तेन कर्षणं अतएव शमनेबृंहणो नापि हो पे
संहत्वं कृतिष्यति। किं वा नावस्यं शमने पाथइति बृंहणारूपे शमने त्रीयमाणोनाव
स्त्रप्रपायो भवति। एवमपि अल्पः शक्यसंभवति। कर्शनं तु त्रीयमाणो अपापो

१४ शो॥ अशान्यश्च भवतीति योऽयं न्यायोपपादितं बृंहणं वाज्ञायः कार्श्यितयापसं
हर॥ तस्मादित्यादि अत्र च शमने अशुद्धविषये बृंहणं च शुध्यविषये । केचिदाहुः श
मनस्यैव तु बृंहणं केचिदुदाहरन्ति ॥ दुर्जयमित्यादिको ध्यायार्थसंग्रहो व्यक्तः ॥
॥ इति हि कौश्वासचिकित्सितं ॥ ॥ पूर्वाध्यायान्ते ढ दैवेगविघातावातरक्तं दुष्टो
ससपां विसर्प्पकामुपसनेः ॥ ढ इतीतत्वं विसर्प्पस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ ढद्धश्चन्त्ते
दूषकैस्तैर्विविधैर्लोपितौ ये ढ दिवेगे प्रतिघातादिना यावत्तु ज्ञाने कालस्वभावाच्च शो
पित्तं मन्दुष्यतीयनेनोक्तं केवलस इत्यादि प्रश्नासमुपादेशो पदर्शनि पतं शोभने
हिदेशानुगवस्समानसाद्धिष्ये ढ व्यानिसंकुसुमसम्पन्ने नेति निर्यं पुष्पर
दनेवमद्भिर्मधुनानतानिति ढ जे विकिरद्भिर्जितामानमिति जितं त्रियंप्रासांवि

अनुष्ठानंयुदास्तोत्र हवितालानिति हविर्मानकं बहुपठितानो सार्द्रकोष्ठीसां कूचिका
तत्र कूचिका च किलाटेन क्षीरपिंडामंदकस्येति मंदक्षीरजातस्य शौंडाकिंवा घा
मिति शौंडाविप्रकाना पोशौंडाकी च संधानविशेषः ॥ अजीर्णेशनमजीर्णाशनं कि
वा अजीर्णस्यापरिपा तस्याशनं तथापि दग्धपूर्वादि मात्रेत्व शनमध्याशनं एवमजी
पाध्याशनं व्यामिश्रैस्तलैः साध्यासाध्यविभागज्ञानाज्ञानार्थं शाखाश्रयि वाच्यात
बहिरित्यादि यथोक्तं त्रिमितिबहिश्रिताद् ताश्रितः ततश्चोभयाश्रितो गुरस्थियर्थः
अंतराश्रित इति अंतः शरीरबहिर्वितिः । शाखायां विसर्प्पतिश्रंतराश्रयादिवि
सर्प्पलक्षणमाह । मर्मोपघातादि यत्र मर्मेद् हृदयं विच्छेदनादिति क्षोभवानल्पवत्से
क्षणौ नेति वक्ष्यमाणा विसर्प्पलक्षणौः पच्यस्वरसर्पिषि निर्बांतराश्रयबहिरा

श्रयविसर्पत्विक्षतानिसर्वाणिनृक्षेयादीनांपृथक्हेतुलक्षणैरितिग्राहयषमितिथ्या
न्यप्रधानंयवंयथोक्तमेवयमकइतिघृततैलेदधिदाडिमसाराभ्यांसंस्कृतंदधिदाडि
मसाम्लिकंशालीनांयद्यपिबद्धायवचेस्त्विमुक्तंतथापीहशब्दयूषरसविशेषयुक्तानां
संयोगयुक्त्यावर्च्चःक्षयहितंतदन्नायमाह।शालपर्ण्याश्च्यावर्च्चः।क्षयरुजापइतिले
नायातप्रविद्धंतमितिमुक्तांतनाधिनसाधिरसाधिवरतेनद्रवेणसंधीयाद्यात्पृथ
कुर्तितिपिबत्।वर्च्चःवृत्ताव्याध्ययमुखशोषादौबल्यादावर्त्तादियः।सूत्रितमम्लघृत
माह।चांगेरीसादि।अत्रचांगेरीनसकोलनसेदध्याद्रवत्वंनागरक्षारयोश्चकल्के
नेशारव्येसादावपिअम्लंघृतमितिमुक्तं।तेनात्रापिअम्लशब्देनमननंतदुक्तमेवद्रवंचां
गेरीस्वरसादिदयंचव्यादयश्चदशकल्काःउक्तश्चतंत्रान्तरेपंचकोलबिडाजा

जीधान्यादाडिमवेल्वकैः।पचेदम्लंघृतन्तद्वत्नागरक्षारसंयुतमितिदशमूलमु
यसिद्धमिसादौअनुवासनमिति।अनुवासनस्नेहस्नेहश्चानुवासनेप्रायोदशानांतैल
मेव।अन्यत्तुघृतस्यपक्वावस्थानेघृतमेवायुःशटीसादिनाप्यनुवासनस्नेहत्रयमु
च्यते।पिचुनासंप्रवेशयेदिति।पिचुनाआद्रादितेपीडयित्वाप्रवेशयेत्॥पिचुरुच्य
लवपिंडिकासौहियंतस्मिःआमान्वायमिति।आमकारकंलंघनपाचनाभ्यामुपस्व
रेदिसनेनयत्पूर्वमामातिसारेसामान्येविधौप्रोक्तं।तदिहनानुमन्येत॥पित्तहि
सर्वंतत्रैचप्रवर्तनैःक्रियमाणोविरोगयंस्यादितितत्तावच्छ्यवविरेचनमिहव
तव्यंतत्सामग्रीविशेषसंयत्तावलेधितस्यचेत्स्यादौरसप्यपरिशमुद्गमाषयू
कोभियूहशब्देनचषडंगविधानसिद्धंजलमुच्यते॥यवागूनादिसाधनेतस्ये

नाधिकात् । अनुबन्धे नस्येति पैत्तिकानां सानानुबन्धे इमामिति नु वक्ष्यमाणान्
पललेवचेवेति पललेवचं अमृणालमुशीरं समंगा खदिरी वनाह । क्रोते येनेन तिष्ठती
न निवर्त्तते । पलाशवदिति वक्ष्यमाणान् पललवचेवेति पललेवचं । अमृणालमुशीरं सम
गा खदिरी वनाह । क्रोते येनेन तिष्ठतीन निवर्त्तति । पलाशवदिति उक्तं पलाशपललमिति
विधानेन संसर्प्यामिति । पेयादिक्रमेणात मुष्पीयादौ वनीश्च तावनी अनुवासनं दद्या
दिति शेषः । पनिवेश्य सादिना पिच्छावस्तिमाह । यत्र पयसी यत्र पानीयमात्रे पोन
पयः स्तं ते यं स्तते पयसीति अस्य विशेषणं प्रस्थ इति च पाणि शाल्मले उदूषणे
आपोथ्य ततः आपोथितात् पिंडं मुष्टिसमं स्तते पयसि प्रस्थे द्वी यादिति योजनाम
त्रयेति वचनात् । तैलसर्पिषोन्त तावती मात्रा यावया स्नेहनमात्रं भवति । यथा

स्यात् । सर्वतः सर्प्पणादिति । तावदुक्तं । सर्वतः पविसर्प्पणादिति सप्तविधो दोषोभिरिति
दोषभेदात् सप्तविधो भवति । एतेन साध्यासाध्यभेदस्तद्विविध्यादप्यत्र संभवतीति द
र्शयति पृथगित्यादिना निर्दिष्टं सप्तविधत्वं विभजनेनेत्तमित्यादि एतत्सप्तविधत्वं कादि
शयति पृथगित्यादिना । तथापि विसर्पणशीलदोषैः विसर्प्पणात्कुष्ठानि तु भि
दोषदूष्यानव्यवं कुष्ठेपि यद्यप्यस्ति । कुष्ठचिकित्सित एव प्रपंचितः मनुसरणीयं । दोषास्त्रयोम
रात्रेये दोषैर्जायेत इत्यादि । कुष्ठचि
लाइत्यत्र दोषशब्देनैव वातादि प्राप्तो । मना इति पदं । अन्यथा दुष्याश्चीरमलिनीकरण
तं दोषाणां प्रतिपादयितुं । उक्तं चान्यत्र । शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मला धान
त्वात् धातवः इत्यत्र । कैश्च हेतुभिरिति प्रश्नस्यान्तरं लव
णाध्यात्वश्चस्युवतिपित्तकफास्त्रमपइतिजायते । कैश्च हेतुभिरिति प्रश्नस्यान्तरं लव
णाध्यातवश्चस्पुवतिपित्तकफास्त्रमिपइति । लवणवीयपितं तेना सैंधवामलकादीनां लवणाम्लानमपि
वोत्यादि । उष्णानामित्यादि उष्णवीर्यपितं

बाह्यश्चेति सर्वानुपलक्षयेदिति। पश्यामि सह सैवेत्यादिना अनुपक्रान्तापि गदाकेचि
त्साधयंति। व्यंगनीलिकाकच्छस्थानादयः केचिदनुपक्रान्ता अपि चिरेपाद्यंतियथामे
हगुल्मादयः अनेन नतु गृहीताः। शीघ्रमेव विनश्यंतीति वचनाद्विशेषमत्र चिकित्सायां द
र्शयति। संक्षिप्तः केनहेतुनेति कस्माद्धेतोर्वक्ष्यमाणविसर्पपि विसर्पः संज्ञया ख्या
तइत्यर्थः। कतिधा तु विततिवयध्यात् कानपाकः कथंवैलक्षणौ विति कथं ज्ञातः केल
क्षणौ तेयइत्यर्थः। विविधमित्यादि यथाक्रमं प्रश्नानां तत्र विविधं सर्पतीति अध
ऊर्द्ध्वं तिर्यक् तथा नामस्फोटशोफादिभिः प्रसरतीति सर्पशब्दस्तत्र परिशब्दार्थं व्या
कुर्वन्ति सर्वतः परितइति परिशब्दः सर्वतोर्थइत्यर्थः॥ किं वा परिसर्पणादिश
ब्देन सर्पणमात्रमुच्यते। सर्वतशब्देन तु परिशब्दार्थो व्याकृक्रियते। तेनयावदुत्कं

यष्टीमधुकल्कस्य पित्तानतीमात्रा यावसाधनो वस्तिर्भवति। पित्तातिसारीत्यादिना
पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषरतावस्थाभेदरक्तातीसारं दर्शयति। अयं च रक्तातीसा
रो यद्यपि पित्तातीसारोत्तरोत्तरकालभावितयेहोक्तस्तथापि पित्तातप्रकोपणत्वे दुस्सा
न प्रथममपि भवत्यनायं दृष्टत्वादिति ज्ञेयं तेनात्रासन्निक्रमाभिधानमतंद्रं यथापांडुरो
गीतु योत्यर्थमित्यादिना उक्तकामलोपायादियथोक्तक्रमं विनापि कामला भवति॥ एव
मपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात्। पैत्तिक एवावबोध्यः तेन षट्संख्यानुव्याहे
न्यते अतीसारस्य पृच्छप्रस्तावां। सिद्धोऽभ्यामपक्वरक्तपित्तवातकफातअतिसार
कानभिधायोक्तं। षट्त्वं प्रेषां द्वित्वं सम्प्रति त्रिंशत्तु भेदाभवन्ति। ते केवलैः सह षट्त्रिं
ख्यादिति तदप्यत्रैव षट्त्वेन्तर्भाविनीयो। तत्र सूक्ष्मभेदगणामयासारेदर्त इत्यादि

पां

नोथः ॥ उक्तं हि भेताहि भेद्यन्यथा पुरस्तात् भिन्नेन च पूर्वं तन्त्रागयपहंतीति । तत्र बा
गामित्यादौ व्यंजनार्थमिति भोज्योपकरणार्थं पयसा तेनेति आजेन पयसः साम ग
स्येदं मार्गं अजस्येदं माजं रुधिरं मिति योजना प्राश्ये स्यादौ । क्षीणो क्षिपेत्सर्पिपय
सा प्राश्येति संबंधः सर्पिरुत्लौ गोनतित्तिरिः क्षीरेणानुक्तं इति क्षीरमनु क्षीरमु
क्तं चात्र कपिंजलन सा ग्रा न स्थाने समाक्षिवं ततो यंजनं तेनानावयोयवागूमंडेन
पेयमिति संबंधः षड्विरेचने तिते नेते पदे । यथा लाभ निषेधार्थं त्वप्पमदित्यादौ
रुधिरं गोपिलं के चितेन्तु कुमः माकुः । सावसा पंचभागिक इस तत्र चार्धसायाः पंच
मेन भागेन त्वक्सातीलादाने उक्तं हि जन्तूकपोत्रवप्पालिलान्यावसापादिकं
न च्छाशी पयस्येति पलमित्यादौ नस मिति कार्थं नसाशी मांसरसेन भुंजानः शी

द्रसं सुनैमिषं ते न स्वेचये दिसत्तु वर्त्तते ॥ प्रक्षालनामिमिति प्रक्षालनार्थमिता
नापुटैलमधुकादीनां प्रतिसारये दिना चूर्णयेत् ॥ पिच्छावस्तिं यथोक्तमिति
अत्रैव पचिच्छे सादि ग्रंथोक्तसुदस्नेहं प्रयोजयेदिति । अत्र स्नेहभावितपि
तु प्रपायेन न तु दस्नेह प्रयोगमिच्छंति । अन्ये तु प्रस्तसादनु चात्र प्रयोगमाहुः
स्वेस्थान इति पक्वाशयकथादौ वस्तिमिति सामान्यवचनादनुवासनं निरूहे
श्वेति लेप ॥ रास्नावनीघृतमिति रास्नावनीमूलतुलाश्वगन्ध इत्यादिनावात
न चोक्तं रास्नावनीघृतं विज्ञानमिति नत्तेस विहित्यादिनोक्तं च तैलपाकमिति
मुदव तैलपाकं दीपनो गपा इति शालिपर्णी पृश्निपर्ण्यादिनोक्तं रूपघैमु
पचाचेदिसुक्तं । तेन रूपघात बिल्वकर्पटौ चेत्यादिना योगानाहाघानकी

द्विगुणमिति ॥ ८० ॥ कद्वव्यापेक्षया द्विगुणया धातक्या युक्तं । आजाजीमित्यादौ अ-
सिता मिश्रिति पिप्पलीं जलकल्पार्यैर्योगः पाठः । आजाजीत्यौषधं पलप्रबल धातक्य-
द्विगुणमित्युक्तं । कणा मधुयुता मिश्या त्र कणा पिप्पली प्रत्येकामिति पठंति केचि-
निसने त्वचं पविष्टिकलं दुलावयवा नाहयति वातप्रतिहत इति बद्धवाते उपसन्न
नै त्रिंतिर्य्यं जनैः पूर्वोक्तं सर्पिरिति तिबां गुरी कोल दध्यम्लयादिनोक्तं पिच्छाव-
स्तिं प्रयोजयेदिति ॥ यदुक्तं ॥ तत्र पिच्छावस्तेर्विशेषमाह । पिप्पलीत्यादि पूर्वो-
त मत्रैव पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं पिप्पल्यादिकल्कैः युक्तां सन्निधापायये दित्या-
दि योज्ये सन्निधापये दिति दापयेन । बिल्वतैलेनेति सिद्धोदश्यामलं बलारी

स्नेसादिना वक्ष्यमाण बिल्वतैलेन कवांलैरिति पिप्पली बिल्वकुष्ठा नीत्यातो द्वाव
च योजपीति अत्रोक्तैर्वचांतेः सप्रतिसर्वातीसारेषु पक्वारायव्यापकवेनाजीसार
स्यवापुनवस्येरद्धोभवति सर्वात्मुका पित्तयाचनयाजेतव्य इति दर्शयन्नाह ॥ स्वस्थ
नइसादि व पर संक्षयो दित्यनेन कफसंक्षये सति रूक्षशरीनतया पिवायुः कुप्यति श्लेष्म
ग्रो ॥ विलवद्धेतदुपस्तेहित रोचीचबाहु विवर्तितप्रसन्ना भवतीति पूर्वं ज्वराध्याय सान्नि
पातचिकित्सायां कफस्यान पूर्व्यवा इत्यनेन कफपित्तवातानां त्रसेपा चिकित्सा का
अतिसारेपि त्रिदोषजे कदाचित्स्यादियाशंक्याह विशिष्टं समाह व्यानस्य
द्विसादि अपेजत्रमो निरामसन्निपातेऽतिसार एवं द्वयः । सामेन प्रथमम मा
मस्यैव चिकित्सितं कर्तव्यं समत्रिदोषातीसार चिकित्सां त्र सममभिधाय विषम

त्रिदोषजातीसारचिकित्साक्रममाह। त्र्यूषणमेवेत्यादि। चाध्यायार्थसंग्रहः॥ ८४
॥ अतीसारचिकित्सितं समाप्तं॥ ॥८५॥ ग्रहणीसेमाग्निहृदयं प्रधानं अधो गुदं तु ध्रुवमु
खं तदधामाग्रातिप्रवृत्तिदोषमतीसारमभिधाय तु ध्यातिदोषप्रवृत्तिरूपाच्छर्दि
रुच्यते इति ऋच्छ्यध्यायसंबंधब्रह्मणा तत्र सा नस्य तपसश्च ज्यतिः। ब्रह्मतपोस्वली
ताभ्यो ज्वलनं रोगाधिकारे उपस्थौ दर्शीयं पृथक् वातादिषु च मिलितेति ततश्च पुरीष
मुपहत्यापक्वे चेति संबंधः। वृते प्रवृत संज्ञ इति रसे पिवेगं न च संसृतं बुध्यत इत्य
र्थः। अत्र च पित्तातीसारश्लेष्मातीसारे च। सामतालक्षणं यद्यपि नोक्तं तथापि स
मवाता तीसार सामसंबंध वस्तु त्रिजाततामपरं धिस्व प्रकारैर्लक्षणैर्यदित्यान
प्यामातीसारत्वरूपावस्था सेयैव तथाहि चिकित्सा वसने पित्तातिसारं पुनर्निदा

नोपरायावृत्तिभिन्नामान्वयं विदित्यादिवचनामपित्तातीसारे पित्तचिकित्सां वक्ष्यति
श्लेष्मातीसारे तु सामेनिरामेच रक्षो वमादिरूपाचिकित्सासमाने चेति तत्र पृथगामश्ले
ष्मातिसार चिकित्सेहोक्ता क्षा नपापिना पित्तबतीसारे णामेव। सामता पृथगुक्ता
वचने हि। वातातिसारः सामश्च। सश्लपेचिलसानुः। श्यावशोच्छब्दादु गंधिया।
विवद्धोंधाल्पमेवच। एवं पित्तकफे सामन्मतीसारं विनिर्दिशेदिति इहापि प्रसन्नया
गायां सिद्धौ सर्वदोषाणामेव एवं बंधादतीसारनपथ्यश्चेष्यति। अतीसारेयादिन
त्रिदोषजमाह। अत्र च शीतादीनां यथासंभवेनातादिकृत्तमन्येयं किंवा सर्वेषामेवा
त्रिदोषजमाह। अत्र च शीतादीनां यथासंभवेनातादि कृत्तत्रमन्नेयं किंवा सर्वेषामेवा
ग्न्युपघातवसात्रिदोषवन्नात्तुलं ज्ञेयं। उक्तं हि। समप्रकोपादोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रि
ता विति एतत् किंन्यूदव्यवहरणादिति पथ्यापथ्यसततू। अनुपचानादिति प्रतिके

र्प्राणामेवासम्यगुपचारनादित्यर्थः। सलिलाभिषेचनादि यत्रावगाहादिना वृष्याभिषे-
चनं सलिलस्योच्यते। अनिपानं तत्प्रागेवोक्तं। अनंतामग्निमिति वचनात् ग। यथोक्तहेतुनाम-
ग्निवधदायोगप्रायाग्निदोषवक्तुं दर्शयिति। अपि ये इत्यादिना विकृति विषमसमवायान-
द्य त्रिदोषजलक्षणमाह। नाभि प्रभृत्यन्नप्रदूषयं तद्दृतिनाभिप्रदुष्य यथा भवंति। तथाप्र-
दूषयंतीत्यर्थः। मांसधावनं प्रक्षालनोदकं समासव्ययासाधुं दुपवेश्यत इति समासो य-
थोक्तलक्षणानां मेलकव्ययादो मेलकस्योक्तादिति। कदाचित् ग्नितत्तत्र समुख इति ग्नितत्स-
मुखः लवैस्विति वक्ष्यमाणे वेगवारण्याभिष्वः तल्लक्षणं च निरस्थिपिक्षितं पिष्ट्वेत्यादिनो-
क्तं मसूरतमेच काव्यमिति चिंखवर्णं मक्षिकाक्रांतमिति मक्षिकाप्रियं मक्षिकाक्रांत
इति वा पाठः। तथा मक्षिकापरीतं इत्यर्थः। स्वस्वोक्तेत्यादिना मा उपद्रवमित्यनेन स्वचित-

नुपद्रवानाह। मुक्तंताउमिति मुक्तमुडः सहसोपरतविकारत्वं यद्यपि निष्ठसेवाधि-
तमरणामुक्तो। तथापी हातिसारं प्राप्य निश्चिलमत्रणमुक्तं। तथापी होतिसारं प्राप्य नि-
श्चिलमत्रयो तापकतयोच्यते। यथा प्रधानोपत्रमेपो इति दोषत्रयस्य प्रधानो भवति-
तस्यापत्रमेवेत्यर्थः। हेत्वादिपरीक्षा हेतु उत्तरपरीक्षोत्तरकालभाविनी विशिष्य-
चिकित्सैव लक्ष्यते। आगंतुरित्यादिना भयशोकजावतीसारावाह। आगंतु हेतुज-
नितभयशोकजौ मानसदोषभयशोकजनितौ। एतेन मानसत्वं आगंतुहेतुचाल-
योर्न विरोधि भवति। अनयोर्लक्षणमिति देशेनाह। तयोर्लक्षणमित्यादि कस्मा-
त् सुनवातातीसारलक्षणमनयोर्भवतीत्याह। मारुत इत्यादि यस्माद्भयशोकजनि-
तो लमारुतः कारणं भवति तस्माद्वातातीसारलक्षणं भवे [illegible]

युक्तमित्यर्थः। नचानयोर्वातजन्यत्वेन वातजलक्षणयुक्तत्वेन च वातजेनैव ग्रहणमस्ति
ति वाच्यं। तयोरनयोर्वातजाद्भिन्नापि चिकित्सा भविष्यति। हर्षणाश्वासनरूपा चिकि
त्साभेदार्थमेवन्यायोर्भेदोऽभिधीयते। किंच लक्षणभेदोऽप्यत्र वातजात् तथा ह्यत्र हि पनि
कुप्यतीत्यनेनोक्तं यतो भयशोकजेऽभूति। सारेत्री प्रकारान् वायुर्भवति। तिस्रो घ्रं कुप्य
तीति पदेनोच्यते। तेन निदानानंतरमेव कृतिति उपादरवात्र विशिष्टमपि लक्षणं सान्नि
पातातीसारेऽपि यो भयशोककारणत्वेनोक्तो हर्षेण तस्यान्निपातिपठितानि तैः शमनैरि
ति दोषनिर्हरणं विना दोषसाम्यकार्यैः। उक्तो हि मृदुत्वात् भावेन शोधयन्निय दोषान्
समानो दारयस्यापि। खमीकरोतीति चरकः स्वान्तत्त्वशमनमुच्यतइति। उत्संस्यु
इत्यादिना वैशेषिकवातजा चिकित्सोच्यते। हृदयेद्रवपणिस्तांत स्यैव हृदयश्शो

सैं[illegible]ववद्दिति सैंधव प्रक्षेप[illegible] चिन सैंधववत् सिद्धमिति योजयेति तोयेनचदाडिम
स्योतिदाडिमरस्येनव्योषेपमादौ दोषादीनां पेयघृतमात्रायां प्रक्षेप्यत्वे घृतस्यादिम
त्रपैषतिशेषः। कफाशयस्थमिति कफस्थानामाशयोद्गतागोरक्षं हरेदूर्ध्वमेवेति वम
नैव हरेत्। यदि वापि पेयमिति। मंदाग्निप्रतिपेयाज्ञेयानुभाषत्र सन्नयेवपिष्ट्वा ता
नस्यापरिपात्रास्तमुद्रानमस्य नानुस्विन्नमर्दितानुकुल्माषनाहुः खजः समंडोपा
वोदनः खर्जूरमांसानीति खर्जूरफलसस्यानि खर्जूरेत्यादौ लिख्यादिसत्रसितोप
लामोक्षिकापिप्पलीति नियनुवर्तमीयं स्रोतोजं स्रोतोंजनं कोलमज्जा कोलास्थिजं
अभवाख्येस्त्रापिम[illegible]ना लिह्यादिति संबध्यते। कोलास्थी सादवपि मधुना लिह्या
दि यनुवर्त्तते॥ मृदृष्टलोस प्रभवेजनस्वेतिमृन्मये लोष्टनिवापापत्र जवं जनमिस

र्थः ॥ समंगादृश्यमिति प्रिप्पलीमृद्वस हितमिति निशिरस्कृतमित्यादौ सौवीरं
धान्यमिति द्वितीयचरकोदकं वेति तृतीययोगः ॥ तथा गवेधुकादियोगद्वये पि
वीनकषायविशुद्धिज्ञेयः काञ्चनगैरिकामिति गैरिकं काञ्चनवर्णं दाक्षिणात्यदाक्षि
णात्य प्रसिद्धं सबालकं ह्रीबेरं लध्यावनमिति विधानसेव्यं पिबेद्धियसनेन तथा कांचन
गैरिकं चेदियननेन च द्वितीययोगे तत्संबध्यते ॥ द्राक्षोत्तमा उत्तमा द्राक्षा श्रेतद्रा
क्षा इत्यर्थः ॥ उत्तमश्चंदनं च य वल्लचंदनं समाक्षिकाणीति पश्चादुत्तयोग ॥ अत्र
द्रव्याण्यपि समाक्षिकाणि कर्तव्यानि पिंडीतके निति मदनेः ॥ करूर्यामामाशयस्य
पर्योधनार्थं कफामाशयशोधनार्थं । यद्यपि पिच्छायोगे मयनौ मधुनस्तु योग
तु कफकर्तौ तथा पियुरापातथा न कफकतावितिरवकफच्छर्यो द्विहितो

॥ उक्तं हि ॥ प्रायः श्लेष्मवमधुरमन्यत्र मन्यमधुरपुनापोच्च शालियवगोधूमादि
तिसागः कपित्थादिद्रव्यतनतामानः शिलाया चूर्णमितिचेश्च युक्तक्षौद्रेणायुक्तं फलेपूर
करसैः लिहं लितथा कपिच्छपिप्पलीनां चूर्णमिरिचश्च युक्तं ॥ क्षौद्रेणायुक्तं निहंश्चितिय
द्यां ॥ ये पेयादिना सान्निपातिकत्याचिकित्सोच्यते ॥ समस्येयकीरतनोयस्तु दोषाग्निबल
न्यपेक्षेति योगादीनां बले विचार्य्य यतबलवतप्रधानाच्चिकित्सा कर्त्तव्या ॥ नोयात्र छ
र्दिरेवमलोविघात इति मलोविघातजच्छर्यां लोकप्रसिद्धा अत्तपइतिलौकिकाथीनुग
तो आख्यायिको हासाः ॥ विहासाइति क्रीडा ॥ लोहाइतिव्यंजनरपालेपानोगादिनां लघु
पामसस्तुक्तं ॥ गंधवपरिसेरूपेतानीति प्रशस्तगंधादियुक्तानि गंधमित्यादिना अ
स्यायिकच्छर्दिप्रशमार्थं समस्तास्य दानमप्यन्यपर्यवायं विधत्ते ॥ प्रशमे हि नेस्याइति

गंधादीनां प्रियाणामुपयोगेन कुर्यात्। प्रशमे सति तज्ञो हि नो गद इति गंधादीनां
मसात्म्यजनितो रोगः सुखरवजेलुमिति सुखोपायरवजेतु। नवति। मूलव्याधे
र्विहास्य सम्यस्य जितत्वात्। इत्यपि पाठः सुखमेवजेलुमिति॥ तत्पाठे सुखयथा भव
ति। तथा जेतुं पारयतीति इति शेषः। अतिप्रवृत्ता ख्यादि। अतिप्रवृत्ता सु छर्दि
षु विरेचनस्यापि योगे यत्न। रम्मविहितं संशोधनव्यापत्तिसिद्धौ तदिह विधे
यमित्यर्थः॥ छर्दिप्रसंगादिति छर्दनुबंधात्। उपस्थाले च्छर्दयेः। पवनस्य च
ऽवहणो धातुनां लेहा इति … यो लेहः। हेतुमित्यादिके संग्र हेतु पद्रव्या
दि रूपायमुच्यते॥ पचो मोक्षः। उपद्ममुद्धादि। तेजानां इति पचापरेजः। लयो
त्लिंगं चिकित्सां चेस्यत्र हेलोपि व्याधिशमक तया लिंगेनैवग्रहणं दोषाय

च पित्तशरीर एव तथापि हृशानीरपदस्वात्दुदोषादिष्वपीह नियुक्त दोषव्यापारसार्थ
जितूरणामागंतुरण भेदमाह। मंत्रेत्यादि निजेः समं आगंतवो वरणादि विपरीतामंत्रादि
भिर्भेषजैस्तथा हेतुभिश्च वधबंधादिभिः तथा लिंगैः केदेशाय यथा आगंतुर्यथा
पूर्वं व्यथते पश्चान्नवातादीन् कोपयती॥ निजे तु पूर्वं वातादयश्च कुप्यंति पश्चा
व्यथोपपद्यते। आगंतुर्व्यथा पूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्म वैषम्यमापा
दयतीत्यादि आगंतुनां रोगाणां जितहेतूनां सतां मंत्रादि चिकित्सया। अशम्य
नां विज्ञानाय यथौषध वक्ष्यमाणं तथैव दोषबलापेक्षी सन् कुर्यादिति। यात
नामागंतुनां चेहागंतुकिं चित्सया अप्रशमनान्निजदोषसम्भवत्वादेव ज्ञेयं।

अत एव हि निजहेतुनामिति। कृतं यथास्वैरित्यादिना निजव्रणहेतुसंप्राप्त्यादिक-
थनं अत्र यथा। स्वैर्हेतुभिः इति वचनेन वातादीनां वातप्रकोपेन प्रकोपं दर्शयति। स्व-
हेतुदुष्टो हि दोषः स्वतंत्रो भवति किंच यथार्थैर्हेतुभिरिति वचनेनायमेव वातादि-
कोपहेतवस्त एव वात्र निजव्रणका भवंति न पुनर्व्रणानां विशिष्टो हेतुरस्ति सा-
मान्यवातादिहेतोस्तु विशिष्टव्रणलक्षणकार्योत्पत्तिसंप्राप्तिर्भवतीति ज्ञेयं
स्तब्धः कठिन इत्यादिना लक्षणं निवातादिव्रणानां तथा चिकित्सासूत्रं चाह।
प्रदेहपरिषेकेत्यत्राभिचिरेयेतुर्वत्तीनां चिरं विकारं करोतीति चिरकारी चिकि-
त्सासमासाभिधानार्थं च सुखग्रहणार्थमेव उक्तं हि ॥ ते द्विविधः यः स संग्र-

हीता भवंती। एषां समासो व्यासश्चेति व्रणविस्तरमाह॥ जोहा विंत्यादिना ना-
खकारको भेदो नानात्वभेदः प्रकर्षेण दुष्टः प्रदुष्टः एते च व्रणभेदादयो अग्रे
कृत्या अक्षत्य इत्यादिना व्याक्रियंते॥ तत्र कृत्य छेदनाद्युपद्रवमणीयः॥ अ-
कृत्यस्तनात्र किंचित्करणीयमस्ति रोपणीय एव परं किंवा कृत्य साध्यो
असकृत्यस्त्वसाध्य कृत्याः षट् सविपर्ययः एवो कृत्युत्तनाद्य एक ससप्तदिशः
सविपर्ययाः संतश्चतुर्दश विज्ञयाः श्चारित्रत अवदारणादयः उत्सन्न उद्-
लमांसछत्सगीसुखलपर्यंतः। विवाद्गुणाद्दहिप्युपावकाद्याः नृपोसंगः वा-
न्मनसगां विज्ञानार्थितः स्वप्नं तत्राभिसंहनो अतिथिरत्त इत्यादिनाख्या।

ध्रियंते ॥ यत्तदुत्तरत्र लक्षणमुक्तं तदपि संस्तारादिविषयं इह तु संस्तारत्वमा
त्रमुच्यते तेन हेतुसंग्रहणेन संस्तारग्रहणे मुक्तावलीयं परीक्षात्रैविध्यमुक्तं
विभक्ते तद्दर्शनेत्यादि अत्र परीक्षेति विशेषः ॥ इंद्रियाणि च यद्यपि अतीं
द्रियत्वादनुमानगम्यानि तथापि इह तदधिष्ठानानामिंद्रियशब्देनोपादानं
अपि च यद्यप्यग्निं जरणशक्तिवचनादनुमानविषय उक्तः । तथापि
प्रश्नेनाग्निरवगम्येति एवेति कृत्वा । इह वचनपरीक्षा एवा ते वोक्ता वं
केस विपर्य्यय इति काटिण्यउष्णयुक्तये मा गावर्येते अनुमानं च य
थ विपरीक्षाधिकारे प्रोक्ते द्विविधा परीक्ष्या ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं

च्येत्यादि चात तथाप्यत्रानुमानस्य प्रायोग्यापाराभावादनुपादानमिति निरू
पते किंतु दर्शनादिपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्युक्तं द्रियादि
ग्राहकसंगृहीतमिति युक्तं पश्यामः ॥ दर्शनशब्दश्चात्र सामान्यरूपलब्धि
वचनः तेन रूपरसगंधानामपि ग्रहणपरीक्षा संगृहीता भवति शब्ददर्शना
शब्देन च गृहीतोपि स्पर्श इह स्पर्शस्यापि हितो तत्र कारणं भवतीति
नेककारण ज्ञात्रि देषजभयशोकजानां भयशोकजयोश्च यद्यपि तु
ल्यं लक्षणमिहोक्तं । तथापि किंचित्सामान्यतयोर्भेद उक्तः । तथा हि भ
यजे प्रश्वासनं शोकजे च हर्षणमिति किंचित्सामान्यभेदः चिकित्साभेदश्च

स्कस्नुतश्च : । ते: स्नेभी वैशोचतो अन्याशनस्य चाध्योष्मावेद्धिमाविश्यनं
तो रिथ्यादिनाशोकज: त्रसंधोक्त: सहजो शोक जाद्न्यएव विशिष्टहेतु
जन्यइह त्वसोसान्निपातिकेनावरुद्धा ज्ञेय: तथाहीतत्रा बाष्पोष्मणोपि
कारणत्वमुक्तेनेनशोकानशनजोवायु: बाष्पोष्मणाच्च पित्तकफाव
पि नत्रकारत्वेनंदर्शितो । अतएव चातस्य साध्यत्वमपितत्रोक्तं यच्चा
पिच त्रिदोषजत्त्शोकोपिकारत्वेनोक्तयस्कस्क श्रुतेभजीर्णात्प्र दृता
स्यादिना आमज: पृथगुक्त: नत्स्यइहोक्त: त्रिदोषजाव धोव्यक्त एवयतस्त
त्रैवदोषाइति बहुवचनेनात्माजीर्णस्य त्रिदोषत्वमुक्तं । इहापिचव्या

पत्तेनाग्नेस्तिसनेनाग्निमांद्येजनिताजीर्णस्य त्रिदोषजातीसारे कारणत्वमुक्तमेव
तेनस्वश्रजोत्ते स्ववतिसानाववोधोत्रज्ञेय: । दोषासन्निचिता इत्यादिना चिकित्सा
माह । विद: धयशब्देनात्रअविपक्वाहारवाचिनाचतुर्विधमप्यामं विदग्धं विष्टब्धं
रसशेषंचाजीर्णंगृह्यते । सेप्रवर्त्तिये दित्यनेन प्रवर्त्तमानस्योपेक्षया प्रवर्त्तनं त
थास्तोकंवहतां विरेचनेयोगाद्वा प्रवर्त्तने यदक्ष्यति । स्तम्भंवोवहतोंदद्यादभयां
संप्रवर्त्तनीमिति । ननुसंग्रहणं पूर्वंदेयमानातिसारिपोइत्यत्रपूर्वमिति विशे
षणेनोत्तरकालंदेयमप्यामिति सातिणेसंग्रहणंदर्शितं प्रथमंचामातीसा
रस्योपेक्षया विरेचनदानेनवाप्रवर्त्तनमुक्तमिति विरोधे इत्यव्यवस्थायस्वर

देआमेबलवतिचपुरुषेप्रवर्त्तनिमेवकर्त्तव्यं।यदातुदुर्बलः पुमान्क्षीणश्चाम
स्तथाप्रथममुपेक्षयाप्रवर्त्तिनिं कृत्वा संग्रहणंकर्त्तव्यं॥ तस्यांचावस्थायांसंग्रह
णोज्ञातुरस्यबलभ्रंशान्मरणमेवस्यात् अन्येतुपूर्वंसंग्रहणंदेयमितिप्रधान
मबलाशाल्मलवृक्षजरगादिसंग्रहणंनदेयं मुस्तोदीच्यादिसुपाचनसंग्रहण
देयमितिवर्णयंति। इयमतीसारचिकित्सासर्वमानिसाधारणासाधारणीज्ञेया
रक्तं वावहन्तामितिसविबंधंवहंतां। प्रमथ्यामिति। पानीयकषायंप्रमथ्याशब्दोहि
रक्तपरंपर्यायापाचनदीपनकषायेवैद्यकशास्त्रपरिभाषितंश्रूयते। यथाविडं
गकषायशेषमितिकं। कषायशब्देनवैचैरुच्यते॥ बहुदोषेप्रवर्त्तिनितथामध्यदो

षेचसामेप्रथमकर्त्तव्यमाह। लंघनमित्यादि। तत्रः प्रमथ्याइत्यत्रयथाक्रमंकफ
पित्तवातेषुविभज्यदेयाइतिवदंति॥ तथाबल्याप्रतिविषेत्यादिविहितान्यपित्रीणि
निजलानिकफपित्तवातेषुयथाक्रममेववदंतिबलादिति। षडंगविधिनात्रजल
मानंज्ञेयं युक्तेऽन्नकालइतिसम्यक्बुभुक्षाकालेऊनंतिसोमः कांजिकंतत्र
कांतक्रादीनांचद्रवाणांतर्पणालोडनार्थमिहविधानंयवागूतिरलोद्रवाविले
पीबहुसिक्थापयोगोनरसादिमांसंसंस्कृतादानप्रदेहाव्यंजनविशेषाः दीपनया
हिगणोबहिद्रेचनमाताश्रीतीयोनोः अतः परमितियवागूःतर्पणपित्तकृ
ध्याउपसारोनंतरंसालपर्णीमित्यादिनायवाग्वादिसंस्कारकद्रव्याण्या
ह। सप्रवाहिकमित्यत्रप्रवाहिकालक्षणंवायुर्विदग्धोनिर्वृत्तबलाश

तुदस्यध स्तादहिताशनस्य प्रवाहतां स्यं बहुशो मला त्वं प्रवाहिकां तां प्रवदंति
धीराः इत्यनेन सुश्रुतोक्तं ज्ञेयं। क्षीरिणी दुग्धिका सुवर्चला सूर्य्यभक्ता वटुनी
डीनाकृ कारः कुष्मांडभेदः॥ चिर्भटिः कर्कटी लोणीका सुनाम ख्याता मुखाका
समर्दः श्वषदे शाकं शाकमित्यन्ये कन्त्रास्य दिसादिना बडगवि शिष्टमाहधान्या
रपांसेनेरावचणेत्र च वृक्षादिभिः स्वतंत्रः श्वेतपोनचमात्राविन पानात् कुपित्तः
परतंत्रो वाईरितः। तथ्यां च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथापि वृक्षसंबंधात् दुष्टं वा
तं करोति तथा संबंधात् सामान्यसंप्राप्ति संप्रायमिहापत पित्ते तज्जन्य इति ज्ञेयं॥
दवथु त्वक्शातादिस्यूच्यते पादवथुपैत्तिकोप्ययमत्रोलसर्गसिद्धविसर्प्यार्थेगामि

यु

[illegible] द्भवति पित्तमित्यादिना पित्तिकमाह। धमनी पूरयेदिति। पदेयस्य
पैपत्तिकस्या चोक्ते तथापि समानप्युरेचिकत्राप्युपिपि अनुसज्जेनीय इति न्यायाद
न्यविशेषेष्वपि ज्ञेयं॥ अयं च समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद्विसर्प्पाणां पित्तविकार
एवोक्तः शीतवातशीततोययोः सम्पा शीतवातवानितर्षः अवकाशाद्रुतिः॥ देशो स्वा
दुमेत्यादिना कफजमाह। हेवं तत्रेष्वपि वश्लेष्मणो विद्यमाने पुस्वाधोद्धादीनामभि
धाने एषामेव प्रयो विसर्प्यजिनकत्वात्॥ एवं वातपित्तासकृत्लोहेवभिधाने पि वर्ण
नीयं रक्तमं रो विसर्पतीति शनैरेपा विसर्प्पति शीतकः शीतउर्द्धमिति। अत
उर्द्धकालेकिंवा उर्द्धकाये श्लेष्मणा उर्द्धकाय एवावस्थानात्। जानावततेभिति
जानोवद्धिततैरपिवेत्यर्थः॥ अनुसंगी चिरकालस्थायी वातपित्तमित्याद्यन्ति विसर्प्प

लक्षणंपवनस्यचलब्धबलमितिवातपित्तंचान्योन्यंवर्द्धितंशास्तिर्कशांतागानयका
गाइतिनिर्वापोगानवपसिद्दग्रानरक्ष्या इत्यर्थः ॥ स्थानादिति उद्धस्थानात्तत्राजावक्रांत
मितिगंतुरवंविधमित्यनेनाग्निविसर्पस्यानुपहतेमर्म्मणीयाद्दिनासाध्यत्वेनवक्ष्य
मापावस्थां व्यवच्छिनत्ति । कफपित्तमित्यादिनाकर्द्दमविसर्पमाह ॥ प्रापश्यामाशये
अलसकइतिमंदविसर्प्पी एकदेशग्राहीतिनसर्वशरीरव्यापकमलिनेइतिमल
दिग्धस्तिमितिवेदनइतिमंदवेदनः गंभीरपाकइतिअंतपाकः अंतरं प्रायच्छ
लीतिश्वकाशंददाति ॥ एतत्तत्कर्द्दमसारूप्याच्चास्यकर्द्दमसंज्ञाज्ञेया । तत्कर्द्द
दवर्थैरपिचिकित्स्यं विधादितियथोक्तसर्वलक्षणेकर्द्दमममसाध्यंविद्यात् ॥ असे

[illegible]धीतुचिकित्सांवक्ष्यत्येव । स्फिग्नगुविंद्यादिनाग्रंथिवीसर्प्पमाह ॥
[illegible]स्थमन्दौविपनस्पनदूषकत्वेनप्रवृद्धौरक्षपाकसाध्यामिति ॥ रक्षपापाकात्
चसाध्यंचरक्षपाकताचचेचिरपापाकात्ज्ञेया ॥ उत्सन्नरक्तस्येति उद्धरक्तस्य
तीव्ररुजानामित्यादौ ग्रंथिवीसर्प्पंकुर्वत इतियोज्यं तेनतीव्ररुजादियुक्तानां ग्रथीना
माश्रयग्रंथिवीसर्प्पंकुर्वत इत्यर्थः । तदुप । तापादितितेनग्रंथिवीसर्प्पेणपीडनात्
सर्वकर्म्मणांविषयमिति ॥ पतितोभवतीतिसर्वचिकित्साविषयतामतिक्रांतोभ
वतीति अर्थः सशब्देनचेहयथोक्तोपद्रवग्रंथि ॥ वीसर्पतिंत्रांततोअपवीसंज्ञया
कथ्यत इत्याहुः वीसर्प्पाणांबहूपद्रवतयाउत्तज्वरापद्रवाअनुबंधादिहैवनुप
द्रवस्वरूपं व्याकरोति । उपद्रवस्त्वित्यादितुशब्दोमूलव्याधिव्यवच्छेदेअनु

शब्दः प्रकारान्तरेणाह रोगांतरकालजइतिरोग मध्यकालजः। एतेन रोगसहोत्पन्नस्य लिंगस्य व्यवच्छेदः। यानि च लिंगान्यपि कदाचित् रोगोत्तरकाले जानि भवंति तानि सह रोगेण प्रायउत्पद्यमानतया न रोगोत्तरकालजान्येव तेन न ते बाह्युपद्रवसंज्ञे गाश्रय इति रोगात्प्रकोपजन्यतया रोगेण समतुल्यकारणान्। एतेन रोगोत्तरजातेस्वहेतुजन्यानां ज्वरादीनां रोगोत्तरकालजानामप्युपद्रवत्वं निषेधयतिरोग एवेत्यनेन मूलव्याधेः पृथक् रोगशब्दं तन्यवद्धियमापा उपद्रवस्य ग्राहयति। तेन व्याध्यवस्थायां रोगांतरकालजाया रोगाश्च याश्च व्यवच्छेदं करोति। तेन तश्वरो थस्य यात्र पाण्डुपावस्था तस्या व्युदासः। तथा सर्वासामिति व्याध्यवस्थानामपूर्वरूप ... युक्तानां व्युदासः। स तो भवति। अवस्था व्याध्येरवश्यंभावितया

... सा एव उपद्रवस्तु अवस्यं भवति॥ यच्चापि चक्रेऽचित्तमाहाव ... दोषार ब्धाव्याधेयउपद्रवउक्ता एवोसपद्यंते। सहोत्पन्नेचोपद्रवार्थो नास्ति तथापि जंगदाउपद्रवरूपा जायंते। तेन तत्र सहोत्पन्नाअपियोग्यतया उपद्रवा भण्यंते परमार्थस्तु सहभाविनोपद्रवलक्षणयुक्ता किंतु रोगारंभकारात्वेन तत्र जायंतेइति। एतदुपद्रवलक्षणार्थ एव सुश्रुतः। तत्रोपसर्गिको नामयः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातउपसृजति स तन्मूल एवोपद्रव संज्ञइति उपद्रवप्रकारमाह। स्थूलो एउर्वेति उपद्रवइति निरुक्तिः। स्थूला वति व्याधेद्गुणभूतइति मूलव्याध्यपेक्षया अप्रधानमित्यर्थः। गुणभूतत्व

एवंहेतुमाह तस्यप्रायः प्रधानप्रशमने प्रशमइति ।मूलव्याधिप्रशमाधीनप्र
शमत्वदुपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः ।प्रायः शब्देनचव्यभिचारं वा चिनाश्चि
चिनादुपद्रवस्यस्वतंत्रचिकित्सयापि प्रशमंदर्शयति ।अतएवान्यत्रबलवंत
मुपद्रवंवा चिकित्सेदित्यनेनास्वतंत्रचिकित्साप्युक्ता ।उपद्रवस्यत्वराचि
कित्सत्वंव्युत्पादयन्नाह ।सन्चित्यादिव्याधिपरिक्लिष्टः शरीरत्वादिति ।दि
ग्योगेपंचमी तेनव्याधिपरिक्लिष्टत्वस्य पश्चादुत्पद्यमानतया पीडाकरत
[illegible]तोव्याधिनैवक्लिष्टदेहे पुनः पीडाकरउपद्रवो ।नितरांक्लेशतोभव
[illegible]र्थः उपसंहरति तस्मादित्यादि ।अभिधावेदिति त्वरया

[illegible]चिकित्सा मूलव्याधिप्रशमने तथा स्वतन्त्राचभवतीति उक्तमेवसं
श्रोति प्रत्येकान्तं सन्निपातविसर्प्यमाह ।सर्वेत्यादि सर्वजयितनसमुत्थमिति सर्वहि
तुद्भवं सर्वलिंगव्याप्तिनमिति सर्वनाशादि जोत्तसेवलक्षणमुक्तं सर्वं वस्तु सानिपा
मिसत्रविसर्प्याश्रयरेनानुक्तानामपि धातूनामाश्रयत्वं दर्शयति ।तथाहिमस्त
भिकायाविसर्परूपायाएवतंत्रांतरे सकलधात्वाश्रयत्वमुक्तं ।नेनौ सर्वकिंविसर्पा
पांदोषातिमात्रवृद्ध्या इत्यनद्धिस्तु चपिभवति ।मर्माणिपीडितहृदयादिपीडानामम
पीसाधारणक्रियाविति निति ।। त्र्यरंत्तकदोषयोः समानाभिः क्रियाभिः ।अस्य
स्यमाना विति सत तनमुपचर्यमाणोऽनादचोपक्रांत इत्यस्मिस्सुपक्रांतं तत्ते
ना पूर्वसर्वधातुपो पक्रमे भिनस्यतनुपक्रांतोइयनेनमारकत्वमुक्तं इहसर्व

व्यग्रुपत्रमइतिविशेषः। तत्रसाध्यानामित्यादिनाचिकित्सामाह। उल्लेखनं वमनं त्वप
स्थानगत उर्द्धकायगते पित्तस्थानं मध्यं पित्तं शारीरस्य मारुतस्यपराब्देनत्त्वपक्वाशया
दयः शरीरं गृह्यते॥ वातोल्बणे तिक्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते। लघुदोष इतिच्छेदः। बहु
दोषायेति पित्तस्य प्रक्षन्नतारः। बहुपित्तायेत्यर्थः। तेन सपित्ते च नघृतेन तद्ध्यस्याश्रयस
ञ्जितमिति। तत्र शोणितमस्यवीसर्पाश्रयत्वेन कथितं तेन शोणितावक्षोकादाश्रयोच्छेदे
न विसर्पच्छेदो भवतीत्यर्थः। व्यासत इति विस्तरेण पाकपित्त इति व्यस्तसमस्तजे कित्वात
तिक्तादिचपि कषाययोग एव तेनैव विधिनेति निंबादियोगोक्तं कषायविधिना पयुषि
तमिति शीतकषायं अयं च शीतकषायविधिः पटोलमित्यादावपि योज्यः मसूरविदलै
[illegible] पां विटलैः न चात्र मसूराविदलश्यामा तस्याः स्त्रीलिङ्गत्वात् त्रिफला

[illegible] दिरसादिभिः समुमिश्रं घृतं देयं गुरकोष्ठायेति क्रूरकोष्ठाय अन्यदे
[illegible] मित्याधि [illegible] कोष्ठमाह। दोषकोष्ठगते भूयइसत्रभूयशब्दः प्रायवाची शाखाश्र
[illegible] दुष्टरक्ते चिकित्सामाह शाखादुष्टरसादि शाखायां दुष्टे शाखादुष्टे न तु दोषवि
शेषे पोरक्तावसेकोपायमाह। वातान्वितमित्यादिरक्तावशेषविशेषविधानं चेदुपा
धिकारत्वेन नोक्तं सुश्रुतेऽपि यं यथासरभिति या विकारप्रयासंतासिनातां व्यधयेत
सिराव्यधश्च सर्वसाधारणा रक्तानपहरणो दोषमाह। तद्भासेत्यादि एवमिति निवि
चनशोणितमोक्षणाभ्यां आदिलइसुषपद्मावेवबाह्येसालेपपनिषेकादिकान्य
प्राथप्रयोहावकदलीगर्भगर्भस्थिवकदलीमंजरीकालेयकाख्यमितिख्यातहेम
इतिनागकेसरचंपविन्ये केवलीमस्तं शाड्वलं दूर्वा आमपाल मुशीरंस्व

काहोम्नन इति ख्यातः चौक्षा इति विश्रुताः बीजाविदारीकं दहरणावो वर्त्तुलिका
ता पोश्वेतग्रालयंबलिनग्राकुध्यान्या निर्गुंडी मीलितिकता त्रिकोदुग्धिकारवना
मरव्याता ॥ मृणाली पद्मनालिका ॥ एषिकणी मृषिपपर्णी। काकां गोष्ठीदुंबुमि
का। इंद्राणी निर्गुंडी बलाघृतमिति प्रयोगच्छेदः प्लक्षः स्वल्पदीर्घपत्रः कंकटी
प्रदेहानूपनानि यनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकपेइ हिता इति स्त्तचेयति केचित्पू
र्वोक्तप्रदेहापेक्षयैव अपेचानि तिपदस्तते नपूर्वप्रदेहाणां भिन्नविषयाणां सर्व
[illegible] कात्र इति पश्यामः। अनंताउपलसा निवा कुरूपी कोम्लानकः श्लेष्मांत
कमिति चोतिक [illegible] इति प्रसिद्धा। इंद्राणी ग्रावकेचिन्मस्याख्य कमादुः निर्गुंडी मेवा
[illegible] पां [illegible] नैव शेवालेमि यादिको व्यस्तसमस्तो योगः सर्वमेवैतदस्यत्रएन

[illegible] यादिताः ॥ प्रदेहा वातपित्तोल्बणाइत्यपव्यपिव्यानोल्बणो साक्षात्प्रदे
[illegible] प्रियुराते तथापि यएवात्र रक्तपित्तोल्बणे कफे वात त्रेवद्रव्यगुणामालोच्चयेथा
[illegible] हेय द्रव्येष्वनालक्ष्यंते ते एवाधिकसर्पिर्युता वा ते कर्त्तव्या इति ज्ञेयं घृतमंडो घृत
संतोभि कघृतो पमिश्रा पंचवल्कस्य तंत्रांतरे। न्यग्रोधोदुंबरश्वत्थप्लक्षवेतसवल्क
लैः। सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पंचवल्कलमुच्यते। अन्येतु वेतसस्थाने गंधमुंडमत्र याह
यंति प्रदेहार्थोक्तचद्रव्याण्येव परिस्वचनं घृतसाधन ब्राणावचूर्णनिष्वापि विदध्या
न आह॥ सेवनास्त इत्यादि दावीसादी ए तत्प्रक्षालनमिति। एतैर्द्रव्यादिभिः प्रक्षा
लनार्थं क्वाथः कर्त्तव्यो तथा घृतं चैतेनैव साध्यनीयं चूर्णं च प्रलेपनं च चूर्णं प्रलेप
नं सप्रसादनाइति सर्वपाकेना सर्वपरिसाध्ये कर्त्तव्या इत्यर्थः। किंवा सप्रसादना

इति रक्तपित्तप्रसादनात्तेनायमर्थोऽचिरे रक्तपित्तप्रदेहाः कर्त्तव्या उक्ताः तेक्षपो पूर्वले
पनमुद्धृत्य प्रयोक्तव्या न चिरेणापि पूर्वलेपेनोपरी यथा पूर्वंच लेपनमुद्धृत्य त्रिसम
पात्रनावाना वस्द्धायां पूर्वलेपे उद्धृते सति बहुशः कर्त्तव्या। तथा घनाश्च कर्त्तव्याः
कफप्रदेहानां विशेषमाह देयाइत्यादि। पथ्यावा लोडित इति। शुष्कापद्रेनेत षडंगु भि
धानुपानेमाह। अनुपानेमोसादि। जीर्ण इति मंत्रे अवलेहिकारूपे वा अन्ने जीर्णे जंग
लानामित्यादौ रूक्षाणामित्येन नरसकोनकस्नेहविरहेपा। तथा धिन्वमांसा पक्षरूपा रूक्ष
मांसत्वेन तेनच रूक्षत्वं ज्ञेयं। रक्ताश्वेतामहाह्वाश्चेति रक्तशालयश्वेतशालयो महाशा
[illegible] शालिम्मागधे पुंडरीकाख्या प्रिति ख्यात महाशालिस्य यवगोधू
मिति [illegible] पांधूमसात्म्यानां तावत्सात्म्ययवगोधूममेव प्रयोजयेन्नान्यथा ये

[illegible] दि चितोनास्य स्तु तेषामपि यवगोधूममेव सुक्तं वा सात्म्यमिति देयं। य
[illegible] मित्यानेविकारप्रकाषति। तथा यवकाफाद्यिकोस्ते षामभ्यस्त शालीनामपिय
व गोधूमावेव दद्यात्। तयोकफविरुद्धत्वात् विसर्पेहितमाचष्टे॥ सर्वं मधुरकफकत्तमन्य
त्र मधुरेपूरणोच शालियवगोधूमादिनि विसर्पे विज्ञेयो नाह। विदाहिम्नीत्यादि।
लैह्यकानीति उक्तानिकाविद्यादिना उपनाह। उक्षाबहलोलेपः। पाक्यक्षारेरक्ते
नेति पाठे पाकेनसुश्रुताद्युक्तविधानेन रूतक्षारपाक्यक्षारः। डिंवा पाक्यंप्रवी
कस्तजं लवणं गोमूत्रे इत्यादौ पत्र मेरंडादिपत्रं। रक्तसाल क्रतं जाबिलीतकश्च इह
त्रव लवे नेति योज्यं दंती इत्यादौ योगिद्याद्विनामपि सर्पगंधि नित्याम
नाखिंद्यादितिभावः॥ इमे निति वक्ष्यमाणः गिरिजं शिलाजितु गिरिजप्र

योगश्च रसायनोक्तो ज्ञेयः मुस्तसत्त्वो मुस्तव्योष इत्यादिना कुष्ठोक्ताः भल्लातकसत्त्वो रसायनोक्त माक्षिकस्येति धातुमाक्षिकस्य पूर्वोक्तैः गुल्मभेदनै रिति विमार्गजैन पदार्थैः अयोलवणोसादितप्रायः प्रभृतिभिः पीडनैरित्यर्थः यत्ने हेमं तिरात्रेण हेमं वा वता पित्तेन पाकिभिनितिपाचन पिंडैः पुनश्चेत्यादिना उक्ता अपि धूमादयः पुनरुपनीतस्तत्र ग्रंथिविषयतया विधीयंते। तेन न पुनरुक्तिः ग्रंथिचिकित्सितमुक्तं गलगंडमालायामप्यतिदिशन्नाह। एवमित्यादि गलगंडो निमित्तिबंधवचनादिव गंडमालापि विवक्षिता॥ विसर्पचित्ते मोक्षपास्थेतिमाह यानि तु मीनतंत्र मोक्षणमेव कृत प्रधानमित्याह॥ विसर्पनेहत्यादि साधानपाभि [illegible] पाप सर्पी पित्तरक्तपित्त चिकित्सिततंत्र। नच नोक्तमिति उक्तमित्यर्थः

[illegible] त्यादि संगाहयेल्लक्षणउपद्रव इति। यां इल्लक्षणउपद्रवं नचोति तत्सौ [illegible] मित्यर्थः। पिप्पल्वेइति प्रकृष्टमिच्छवे॥४३॥ ॥इति विसर्पचिकित्सितं समाप्तं॥

विसर्पक्रियेण हृष्टा पद्रवरूपो भवतीति विसर्पानंतरं तृष्णा चिकित्सितमुच्यते। तां तं सादौ ज्ञानतत्त्वज्ञानप्रशमः शांतिः। पश्चाचांद्रायणादि चिकित्सितमिति चिकित्सविषयत्वं दर्शयति॥ नहि काश्वास्यवदसाध्यत्वेन स्यादित्र्यर्थः॥ तथा सुश्रुतोक्ततिनिन्नदृष्टां तनुं लभावेपंचस्वेन स्वचयति। उक्तं हि सुश्रुते तिस्त्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयजा तथा ज्या मसमुद्भवा च सप्तमी भक्तनिमित्तजा चेति क्षोभादिदया च तन्निदानस्य यथा योग्यतया वाकर्तृत्वं वातपित्तकर्तृत्वं चोक्तं यं पित्तानिला विपादि सर्व दृष्टां संप्राप्तिग्रंथिसौम्यानयात निति वपनसादेकानिसौ महगुणातिसिक्तो

नि प्रदूषयत इति सर्वदेहस्थसंप्राप्तिग्रंथिसौम्यानुधातून् निकपन्नसोदकानि सोमगु
णानि निःकानि प्रदूषयत इति सर्वदेहस्थसंप्राप्तिग्रंथिसौम्यान् धातून् निकपन्नसोद
कानि सोम) शोषणेन दूषयत क्लोम इति द्वितीयाबहुवचनांतं देह इत्यनेन दृष्टानामे
तासां शारीरत्वं दर्शयति । गण्या हि मानसी तृष्णा सा शारीरे इच्छाद्वेषात्मिका दृष्टा सुख
दुःखप्रवर्त्तीत इत्यादौ उक्ता । इयं तु देहाश्रयिणी दोषकारणा सती देहजैवेति भावः ।
स्वाभाविकतृष्णायामपि वातपित्ते एवारंभके तत् किं साप्यत्र न गृह्यते । नैवं तस्यानु
चितादवपानेनैवाभिप्रेतत्वेनाभिप्रत्ययमात् इह स्वाभाविकव्याधिप्रकरणे नाधिका
[illegible] सा स्वाभाविकतृष्णा वक्तव्या तापि तस्या वक्ष्यमाणतृष्णारंभकुवात
[illegible] षमाह । पीतं वत्तसि सादिताव प्रवर्तत तृष्णारंभकौ पित्तवातौ पी

[illegible] शोषयतः । अभोजनशोषणाद्धेतोस्तृष्णामं जाति पुरुषस्वाभाविक्यां
[illegible] जेसे पीवाशोतिमधिगच्छतीति भावः ।। उपद्रवतयापि दृष्टेत्यादमाह ।। घोरेत्यादि
उपसर्गस्य सुपद्रवरूपतृष्णा प्राग्रूपमाह ।। प्राग्रूपमित्यादि ।। प्राग्रूपकथनमेवम
ध्ये तृष्णानामन्यात प्रतिलक्षणमाह । स्वलक्षणं सर्वदा बुको सिवे तृष्णानां सर्वासा
मिति स्वलक्षणमित्यव्यभिचारलक्षणं यथा ज्वरस्य संतापः । अव्ययथोरसेधः पुनः प्र
रूते प्राग्रूपमाह । लिंगानां लाघवमपाय इति लिंगानां वक्ष्यमाणानां तादिज तृष्णालिंगा
नां लाघवमप्यातं केषांचिच्छायामभावः । पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः ।। तेन पूर्वरूपाणि स्वकार्यं
वक्ष्यमाणलक्षणमाह लक्षणानि कानि च न भवेयुर्वे यानि च भवेति तन्चल्पतया अस्मु
टानि भवंति ।। उक्तं च ।। प्रव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतमिति किं वा यदेतत् प्रा

रूपं मुखशोषः सर्वदाम्बुकामित्वं च एतत्स्वलक्षणं च तृष्णानां। तेन मुखशोषाम्बुकामित्वे रू
पे ये तु प्राग्रूपं मुखशोषः स्वलक्षणं सर्वदाम्बुकामित्वमिति पठन्ति॥ तेषां मते स्वलक्षणं तृष्णा
यां नोक्तं स्यात्॥ उक्तं च हारीतेनापि तृष्णास्वलक्षणं स्वलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदाम्बु विप
सिते किं वा मुखशोषणं पूर्वं सर्वदाम्बुकामित्वं च स्वलक्षणे लिङ्गानां च लाघवे तृष्णा
या नागरूपाया अगमनमित्यर्थः॥ अयमेव दृष्ट्या उपरमो यद्वक्ष्यमाणलिङ्गानामन्य
त्रं सर्वथोच्छेदो हि तृष्णालक्षणानां न भवेत्॥ सहज तृष्णाप्रस्तावेन एतल्लक्षणाना
मन्यमात्र तया अवस्थानां तु लिङ्गानां लाघवमाश्वासादः स्वापायो मनसामिति द्रष्टा
तृष्णानामसाध्यता लक्षणमिदमुच्यते। नाभिमनो हरं सर्वतृष्णानामुपद्रवाना
[illegible] षड् इत्यादि। उद्धृते सति वज्ञायतुमुखशोषादीन् लक्षणान्याहुः उन्मत्ते

[illegible] ध्याने स्यात् उपद्रवास्त्वाध्यायसंग्रहे संग्रहीताः॥ तेनातिशायवद्ध
मुखशोषादयः उपद्रवा वक्ष्यन्ते लिङ्गमिति॥ व्यवस्थाप्य घातुमित्यादिना पञ्चानां पृथ
क् संप्राप्त्या व्याहृदुहस्तमिति देहेनानारसादिस्य तया स्थितं अध्वोतो शुष्यं शुष्यंच न
दुष्यतीति योज्यं स्रोतोपनोध इति अत्र्युपघातः पित्तमित्यादिना पित्तजामाह॥ सा
नौरसं व्याशारीरसंख्याशानीते पित्तमप्युक्तं। यत्र द्रवं समंद विषं विजलेन सरधि
रवसाकप पित्तमूत्रस्वेदादिनदीनदोव्यारसोनसनंचेयनेन तथा तत्रैव यत्पित्ते
नेनद्यासव ता तत्रापि तस्य यद्यप्युक्तो तथाप्याग्नेयाकोन बाहुल्यात् पित्तमा
ग्नेयं तिदर्शयन्नाह॥ पित्तं मूतमाग्नेयमिति। ध्वथकेते पिचपित्तमाग्नेयं। अप्रथा
ख्यात उअन्यत्रापि तस्यैव्याग्नेयविकानवा पव्या विकाचभेदयेत्तिके विकाराओ

ग्नेयग्रहणगृहीताएवसंतप्तः सहीतिसोः ब्धातुसंतप्तः संतप्तस्य हीतिपाठपक्षे
पित्तमेवजनयेदितियोज्यं। यदाप्यब्धातुर्जनयति तदापि पित्तसंतप्त एव जनयतीति
ति। पित्तस्यैवकर्त्तृत्वं तृष्णायेत्यादिना। आमजमाह। आमशब्देनचेहलक्ष्यो आमस
मानाच्चिकित्सितउआसमानलिंगश्लेष्मकफोपिगृह्यते। तेनामप्रभवोप्याव्युसादेनव
पूजापि सुश्रुतोक्ता गृहीतैवेह साप्याग्नेपीयनेन पूर्वप्रतिज्ञातं सर्वासांवातपि
त्तजन्यत्वसमुन्नयति। वातश्चेत्तृष्णाकारणे नातोपि अत्राप्रधानं पित्तमेवतु
प्रधानेइहवातात्कथनादुन्नीयते। अन्यत्राप्युक्तं दर्शनं पित्तसूक्ष्माचक्षुस्तृष्णाद्द
तृष्णादेवप्रसादामेधाचपित्तकर्म्मविकारजमिति। आमपित्तजनितवाताइस्या
[illegible] दूपित्तजनितसादिसर्थः। देहोरसजइत्यादिनाक्षयजमाह। देहो

[illegible] मोहाहारनसात्तसर्वधातुपोषकाहुस्यचाते। सचरसोदेहपोषकोभव
[illegible] तीत्यभिप्रायवदित्यर्थः। तस्य क्षयादीतिरसक्षयात्तृष्यत्। एतेनरसस्यक्षया
त् अष्युक्षयोभवति। तेनचांबुक्षयेण पुरुषपानीयप्रार्थनारूपोया तृष्णा [illegible]
भवति। सुतरांमितिदर्शयति। उक्तं हि सुश्रुते दोषधातुमलक्षीणोबलक्षीणेपिमा
नवः। स्वयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकांक्षति। इतिदेहापिचोक्तं स्पाक्षयेदूषि
ष्यतिनरशिवतित्यवनीयादिना। उपसर्गजामाह। उपसर्गादितिज्वराद्युपद्र
वात्ज्वराद्युपद्रवरूपतयेतियावत्कष्टेतिकष्टसाध्याएवंप्राकृतस्त्रितावात
पित्तामहायोपसर्गात्मिका पंच तृष्णाव्याहृता। अत्रैवसुश्रुतोक्ताकफजाआम
जायामवरुजाक्षतजाउपसर्गात्मिकायामवरुद्धाअत्रतुजाचान्चायेणैवोलभ्या

वनीयाः ॥ ३ ॥ इदानीं तृष्णानामसाध्यतालक्षणमाह । सर्वास्त्वित्यादि घोरोपद्रवयुक्तेति
पीडाकरोपद्रववती । संप्रति दृष्ट्यं तत्राणां । उक्तं दृष्टा स्ववातेनोविंदर्शयन् । उक्तं व
तस्य तृष्णानामपि वातपित्तक्षयजन्यत्वमाह । नग्रोमित्यादि । कस्मात्पुनेरपिर
ग्निवातौ विनातर्षो भवतीत्याह । तौ हीत्यादि तौ हि अतिवृद्धौ पित्तरूपश्चाग्निवातौ
अघानौः शोषणे हेतुतश्चाग्निर्मारुतौ विमानतः एषुक्तमित्यर्थः । एवमेग्नीवाताभ्यां
हतेऽपांक्षये स्वरूपादेव नरस्तृष्यति एवं वातपित्तरतावथ्योलक्षयजत्वं तृष्णान
मभिधायांतर्भाविनीयः तृष्णाभेदानाह । गुर्वित्यादि । समुच्छ्रितियेकतो गच्छिः
उपरस्थतो वद्धसंमूर्च्छीम अन्नस्य तृष्णा नरः विदाहकाले च या तृष्णा तत्रपित्तं तृ
[illegible] जामपि अंतर्भावयन्नाह । शिशिरेत्यादि । शिशिरं शीतं तु ष्णात्

[illegible] जलेन बहिर्निनिरुद्धिन रोमकूपे रूक्ष्मावनो धातप्रतापीरनः
ततैन पित्तस्यापि पित्तजत्वमुक्तं नसहस्रसैनेन विश्रम्यशीतजलसेवाया तुष्णानि
वर्त्तिनां तृष्णा तथाविधा भवतीति दर्शयति । संप्रतिअन्नसंमूर्च्छनादीनां यथो
क्तक्रमेपानि लक्षयपित्तजोसिसन्नक्षयजमिति अध्वानुक्षयजं ॥ एवं सामान्ये
पितृष्णानां भेदेन चिकित्साभिधाने हेतुमाह । अथत्वित्यादि पृथगागमो भिदिति
पृथक् हेतुलातः आगच्छस्मादित्यागमो हेतुर्वातादि हेतुभेदाच्चिकित्सितं भेदं व
क्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक्चिकित्सितं वक्ष्यामि ॥ आगमादिति आयुर्वेदागमप्र
माण्यात् ॥ आगमेव तृष्णानां भेदेन चिकित्साभिधानात् । अहमपि पृथगेव चि
कित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ असंक्षयादित्यादिनाचिकित्सामाह । ऐन्द्र रसां तनो

क्तं ॥ तद्रूपं चान्यदिति यदुक्तं तत्राह । किंचिदित्यादि किंचिदिति मनाक् व्यक्तो मधु
अन्वितिउअनुरसतयानस्यते आस्वाद्यते यस्मिन् । तेन व्यक्तानुरसं किंचित् ॥
अंतरीक्षजलं अभ्यक्तसर्वरससंयुक्तं अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भ
वति । अनुरससमन्वितेवा द्रव्य इत्यनेन तदनुकाक्षितिस्तु मावद्धे भव
ति । अन्ये तु तु वरत्वेन कषायमाहुः । तेन किंचित्कषायां तनसमिसयर्थः । तन्वि
ति स्वच्छं सुगंधि ज्यनिष्टगंधरहितं ॥ उक्तं हि सुश्रुते । अनिष्टगंधता गंधदोष
इति अप्रातिकूल्येन रसनाया आस्वाद्यत इति स्वरसं न तु व्यक्तसुहृद्रसं स्वरसं
उक्तं हि सुश्रुते व्यक्तरसता रसदोष इति । पूर्वपंचमूले नेति । शालिपर्ण्यादिपंचमू
[illegible] काशानां शालीनां मूलमेव च ॥ इत्युक्तेन आमावयवालव

[illegible] षट्रसः दलिनयवमंदः स्वांजातउक्तसापथ्य प्रसिद्धसुवर्तता इति सुसंस्कृ
तानि [illegible] पंचमूल्यादिभिः मधुरेमिति । मधुररसे शीते मितिशीतवीर्ये तत्तु
मिति ॥ मधुरादिसत्तक्षीरजं माध्वीकं मद्वीकारसं गंडोरखो मुखपूरको द्रव पंचाम्लं
कोलाम्ल मातुलुंगाम्लवेतनरसैः चतुरम्लादिति प्रोक्तं पंचाम्लं तु सदाडिमम् इति व्य
नात ॥ ज्ञेयं दधित्थकपित्थगोनामलकेभिरिति आद्रैतया गोरवपीयामलकैः मस्वातनालु
स्ति मितं वमने मस्वारनालुवमने इंद्रपादाश्वेद्रं नश्रमयः वातद्विष्यादि तत्पानानां वैरोधिकं
चिकित्सितेक्षयकासहरैः अनेक्षयकाससमुच्छितं । बुद्धवातः श्वासवातपित्तजे
तषिइत्यत्र सर्गजो तत्त्वाता असूत्रिता अपि उक्तसूत्रितं दध्यजगुल्माभिधाने न्यायेन उ
च्यते पैत्ते इति शोषः लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ लोध्राणां मिलितादीनां चतुःपल

प्रक्षेप्यन्यायात्॥पादिके पक्वामलोष्ठप्रसादनं चालोडनयोग्यमात्रं दत्वा ग्रा
प्रस्थचतुष्पलप्रस्थाप्य तेन दत्तेन तस्य पानयोग्या मात्रा मधुप्रक्षेपा मृन्मये पात्रे पी
नद्धैरपादशिष्टं॥कर्म्मामार्ग निव कपालानि तिन्दुतन आनेवरावेति खडात॥अपाक
मिति॥पाकनिमित्तमधुशर्करासहितं किं वा ईषत्पक्वाम्लकेत्यालअमरेतबल्ली
कुष्ठसंयुता इति॥दृष्टमधक्ताः अन्ये दिष्टि आमलको दिव्र तैलेहं यान— नेइति
नजन्त्थीटपीद्रवच्छतः पानमिति॥मद्यभक्तोपनाद्योभक्तच्छेदः॥मागधिका
खइयत्रमुखवैषद्यमात्रकारिका पिप्पली प्रयोक्तव्या तालुशोषे यद्यपि घृतनि
ष्णामेच्छापत्नीनाश्चशर्करियास्तालुशोषिणो न पिबेयुर्घृतमिति नचनातु
[illegible] शोव्र व्यात युक्तघृतपान विशिष्टसान विनोच्छिस्तिग्धचैत्तेह

कार्ष्णोषोपशि[illegible]यगुडयुक्तशान्नहितं॥उक्तं हि॥यदाहामयुपोः पानं विपरीतेन
तइति॥तथा मधुव्यात तृष्णाहरबोल प्रभावादोपदिश्यते॥उष्णं सर्वैसादिना
शिर्केतृष्णाचिकित्सोच्यते विषे पित्तेचेति विषपित्तेसन्निपात इतिसन्नि
रोगाद्भूत तृष्णायां न हितमिति पाड्वादिरोगे तृष्णायामपि नोयं नहितं॥अ
तर्ष इति शेषः॥एषु असहायां जलादाने दोषमाह॥पूर्वेत्यादि पूर्वामयातु
पुर्वोत्पन्नगदपीडितः तृष्णातोऽन्यत इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीय
जेतुमिति॥तृष्णा महात्ययवती मपक्ष्यसुखोपायोजेतुं भवतीयर्थः॥हेतु
दिसंग्रहः॥अक्षिपवेन्नोविति यथाग्निपवनोकुरुतः॥सोपद्रवा तृष्णा
शेषः॥उपद्रवाश्च मुखशोषादय एवाति न्दध्या उक्ताः॥६१॥ ॥इति

चिकित्सितं समाप्तम् ॥ ५४ ॥ ५४ ॥ शीतोपक्रमप्रधानत्वात् सामान्यात् रक्षाचि
कित्सितमनु विषचिकित्सितमुच्यते ॥ ॥ आगुवत्तिनुधा मतियानि नियोधिष्ठानं
लिंगानि लिदह सर्वं धिविषस्य तथा लिंगजन्मादिरात् तस्य च लिंगानि उत्तरत्र च ना
पथ्ययुक्त वोवेदती न्यायात् शिष्यप्रश्न उनै तत्त्यः विषं च यद्यपि योगाधिकारेण
सूत्रितं साक्षात् तथापि विषजन्मदाभिधानातत् तेकारपात यास सूत्रितमेव
योगाधिकारे ज्ञेयो तेन नो सूत्रमिति ह विषाभिधानं मथ्यमाने ॥ इत्यादि आगुस
याभिधानं विषस्य महाप्रभावतो दर्शनार्थं हि भिवेग्रा इति कालिके ग विषं सन्निया
दि सपुरुषो विषमुच्यते विषादनादेतः ॥ एवं च विषशब्दे निरुक्ते भवति ॥ तदेव सं
[illegible] विधमिति तस्मात् समुद्रासन्नत्वादंबुसंभवे तथा तस्मात् ॥ अंशापा

कादि षोपलिप्तत्वात् ॥ द्विविधमित्यर्थः ॥ अंबुसंभवेन चास्य वर्षा प्रकोपित्वं वक्ष्य
माणायुक्तं योनिभूतेनापि व्रजन्तेनास्य प्रभावात् । प्रशमनं क्रियत इति ज्ञेयो ॥ अत्र
हि भगवता व्यासेन उद्धृतो अग्निर्धमितः क्षत्रं अश्मनो लोहमुच्छ्रितम् ॥ तस्मात् सर्वं
ग तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति अश्वेगमिति ॥ अमनुष्येषु वक्ष्यमाणावेगं दशगु
णाद्यत्र वक्ष्यमाणं तु पत्रमश्चिकित्सानुकारजिदः ॥ विषस्य सर्वासु विशेषप्रको
पे ग्रारदिनापन्नारदिवापशमे हेतुमाह ॥ तद्वर्षास्विति गुडो यथापि स्रितः सन् अंब
योनित्वात् ॥ वर्षासु संक्लेदं याति तथा विषमपि क्लिन्नं चेति ॥ उक्लिष्टत्वात् च्वंभवति
स्रत एव विदूषा विषान्तज्ञेति पीडिताः भवति ॥ अंबुधनायेच रद्विकारपान
षामुपशमः ॥ यथा गस्य प्रभावश्च तेहि नास्ति परो धिकारितात् विषस्य सप्प

इत्यादिना जंगमस्थावरयोर्निर्द्दयं विषस्य संक्षेपादेवाह। यद्यपि च विषगुणा अग्रे
उद्दिष्टाः। तथापि गुण्यपेक्षत्वात्। अग्रे विषस्य गुणिनो जंगमस्थावरभेदभिन्न
स्याभिधानमुद्देशेन तु प्रथमं गुणाभिधानं विषस्य कार्यकारणयोर्गुणप्राधान्येव्याप
नार्थं सर्पादीनां भेदा अग्रत एव वक्तव्यस्तेन तत्रैव व्याकर्त्तव्याः। आदिग्रहणाद्दु
ष्टिलिंगादीनां तत्रांतरोक्तानां ग्रहणं अत्रादौ ग्रहणोपि दंष्ट्रि सर्पप्राधान्यात् दंष्ट्रि
णाइत्युक्तोस्ते थादंष्ट्राच्छुमिति दंष्ट्रोच्छितस्य सर्वविषप्राधान्यात्। अदंष्ट्रोच्छेन
मपित्रदुंबरविषादीनां ग्रहणं उक्तं। अन्यत्र जंगमस्य विषस्योक्तान्येधिष्ठानिति
षोडश दृष्टिनिश्वासनखदंष्ट्रास्त्रे नानास्यशः।। सुपर्सदंशविशुद्धिगुदा
[illegible] शुक्रमावानि तथैहापि शुक्रमूत्रपुरीषाणि देहनिपतितानि तु।।

कीटोपि षोपलिप्याहुः स्तथा च दशनक्षतैः तितिस्सुसकमित्यादा वपि च स्थावरवि
ति[illegible] ज्ञानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधान्याच्च तेन पत्रपुष्पादीनामपि वि
षाणां ग्रहणमित्याह।। यदुक्तं सुश्रुते। मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरसार एव तु। नियी
साधातवश्चैव कंदश्च दशमः स्मृतं।। कंदस्य हमूलविशेषत्वात्।। मूलशब्देनैव गृही
तः।। मुस्तादीनां च संज्ञासंज्ञिसंबंधे शेषे चाकिचोतादय एव तद्विद्याः।। प्रमाणं ते
न गुरुपर्वंपरया व्याख्यानयंति।। तत् विमनागमव्याख्यायेत।। स्थावरजंगमा
रूपमेव तृतीयं विषमाह।। गरसंयोगजमित्यादि। गरार्थं संयोगो येषां ते गरसंयो
गा द्रव्यभेदाः तेभ्यो जातं गरसंयोगं गरसंयोगरमिति तं प्रसंज्ञा यस्य तद्गर
संज्ञं गरप्रदमिति चिरकालिकाद्रोगजनकं।। नागुणात्मा पाहं।। एतदेवाह।

कालांतरेस्यादि । सु॰ श्र॰ तेपि त्रिविधा मेवविधमेवविधमेवविषमुक्तं स्थावरजंग
मोवेनकृत्रिमं वापि विषमित्यनेन यवदूःषीविषमग्रे वक्ष्यति तत्त्रिविधागतिमेतद्द्वि
यिष्यामः ॥ गरस्तु द्विविधं निर्विषद्रव्यसंयोगजं तंच तथा सविषाविषद्रव्यसंयो
गजं तंच तथा सविषाविषद्रव्यसंयोगजं तच्च त्रिधा गरसंज्ञं तत्र तु कृत्रिममिति व्य
वस्थासिद्धे तेनैवासवव्यवस्थां गृहीतोत्ते रसायने दंष्ट्राविषे मूलविषे सशरे कृत्रि
मविषइति तथा वृद्धकाश्यपेप्युक्तं संयोगजं स्याद्द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरे
स्यांद विषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतमिति निद्रा मियादिना जंगमविषस्य तथा ज्वर
पाज्ञादिनास्य चरणिविषस्य लिंगानि सर्ववेगगानानि प्राह जंगमस्थावरयोः प
[illegible] गुणं धर्ममभिधाय हेतुमत परस्परोपघातकत्वमाह जंगमेत्या

कीट्या बोपलिप्तस्य विरुद्धमार्गगामित्वात् ॥ ललेन च यद्रक्षति विषपानं दष्टानां विष
तिस्त्र [illegible] च्यात इतिरहुपपन्नं भवति । ननु विषविषघ्नमुक्तं एवं प्रभावस्तत्र कारणमिति
आत्रेय भद्रकाप्यीये प्रभावेण विषस्य विषहरणाभिधानादितोपपत्तिर्वर्णमभिरुध्यते
मेवं यदि स्यात्प्रभावः कारणं न स्यात् । यायदा यत्किंचित् ऊर्ध्वभागं मदनफलादि तत्
दंष्ट्राविषहरं स्यान् । यद्वा अधोभागं च्यदादि तन्मूलविहन्या तन्न्यैतत्तेष्टं तस्मात्
प्रभावस्यैवासगुणसमात्र कारणमेतत् अधोभागत्व मूर्द्ध्वभागत्वं चेति हन्मो हेया
दिनात्र मेणाढ्य विषवेगलक्षणमाह ॥ सु॰ श्र॰ ते तु लौकैकत्लैला तित्र सेणास रवेगा
नुदीरिताः ॥ इह कालात्तं घनैनैव ससवेगा । अष्टमेनु सप्त कालालंघनात्तरेका
लं मारको वेगादष्टस्य दंशदेशागमनायपीत विषस्य च हृदयगमनाय भव

तीति सुश्रुते समम् अविरोधः॥ वातादिजा इति यथायोग्यतया उद्धतान्यतमदोषा-
जाः॥ इत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची च तथादिवेगस्वनुक्तमपि भेदआदिदु
ष्यमुन्नेतव्यं। सुश्रुते वेच नाति। नीलादीनामित्यत्रादिशब्देन प्रधानवाची चतुष्पा
दिवेगानष्वनुक्तमपि वपदर्शनं हि वेतिच्छेदः विषवेगग्रस्तो वा तूच्चतुष्पादक्षिपो
रपि विषवेगानाह एतन्नवेगाभिधाने च प्रयोजनं यत विषमृतस्यापि मांसमुपयोज्यं
पीतविषस्य च हृदये दष्टस्य च दंशदेशयुद्धससाध्यत्वे विधानेन तदितवेगज्ञानेना
प्राप्तः। नैष्ठिकवेगस्य यथोक्तविधिना मांसं नोपादेयं यतस्तस्य विषमापितस्य सर्व
षा[illegible]गतमेव विषं भवति। चतुष्पदादीनां चान्यवेगित्वं स्मृतात् अवसीदेत्यादि
[illegible] इत्यादिलतीये विषगुणानाह॥ लघ्वित्यादि प्रत्येकं गुणानां कार्य्यमाह।

का[illegible]षोपपृष्टत्वात्॥ सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपनं जो पि सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् अन्य
तिसूक्ष्मं जले यथा गंधग्रहणेन योगवाहि भवति तथा विषमपि अनुरसेमां
सारसं तं स्रोटियं तु गतं भवति। ततः शीघ्रं भावितमन्नं भवति शीघ्रत्वादौ शीघ्र
तादाशुव्याघाति व्यवायित्वात् केवलं देहं व्याप्नोतीति ज्ञेयं व्यवायित्वं सर्वसः प्र
सत्वपाशीलत्वं पानीयपतितस्यैव तैलस्य तीक्ष्णत्वात् मर्मघ्नमिति मर्म्मणां सौ
म्यानां मृदूनां तीक्ष्णेन विरुद्धत्वाद्बोध्यं। विकाशित्वादिति हि सन्धिशीलत्वात्
पूर्वस्य हि क्रमते हि स्यार्थः विकाशी विकसन् संधिवत्वात् विमोक्षयेत् लघु
त्वादित्यनेन स्थितत्वात्। यस्यानवयस्यान स्थितत्वं यस्य श्लेष्मणा संबंधात् दुष्क्र
मविंचिन्नत्वं उरसत्त्वात् अविश्रान्ता दोषं बुगति यस्य तत आसन्नगति दोष

विषदं हि पिच्छाभारान हितता तू न कश्चित् सज्जति। अत्र च गुणानां प्रेतानियममेवन
विरुध्ध्येकम्मकित्तपो विशेस्यो शिवत्वमेव नियामकं तेन तु क्षादिभिः श्लेष्मक्षयात्
यत्र वा शंकनीयं सुश्रुते च विषगुणो ष्ठयदपा विरमुक्तं तदा गुणा मिपि बिषनिः
प्रयोजनमेतितेहोक्तं। तथाहि विषनेतावेतं कालमपेक्षते। येन यावं यस्य पा
कोभवस विचार्यः। सुश्रुते च कालांतरप्रकोपोपी दूषीविषगोचरं तत्तद्वययुक्त
मिति॥ चहोक्तं तथा नेहापि न दूषीविषे चिंत्तनीयमिति संप्रति स्यात् विशेषप्रा
प्याच लिंग विशेषमाहास्याद्वोत्तिकस्येत्यादि विषं मयं यच्च पित्रिदोषकोपने
षाउ तिस्थान प्ररुति विशेषप्राप्यात् तदा गुणो दोषप्रकोपमधिकं कासेति
[illegible] मनमिति भावः वातिकस्येति वात प्ररुते: वा तस्थान इति पक्का

का उषोप पित्तमीषु ति तिव चान्तात् वा तलिंग नद्भवति तच्च तन्मोहादियनेन
तिस एवमुक्त नत्रापि योज्यं कफवा तयोस्तद्वदिति ईषदिसर्थः तेउ। दितुब
वं लिंगं तच्च पित्तस्य कफे सादौ च का नात्॥ कफ प्ररुतैश्चेत्यर्थः। कफस्य लिंग
वामादिवात पित्तयोर्ध्ये दिति योज्यं॥ दूषि विषलक्षणमाह। दूषीत्यादि कठेवर
दीदे रोगोथाकारः। कालांतर प्रकोपि विषं दूषी विषं उक्तं चान्यत्रे दूषिके रा
कालो दिदिवास्व मैर तीक्ष्णा यस्य दूषी विषंस्मलमिति एवं प्ररुतं च मरमेव
प्रायो भवति॥ तथा स्वाचनजे गमच भवति॥ यदुक्तं सुश्रुते॥ जीर्णं विषमौ
बाधाभिचितं। वातवाग्निवातातपयो बितं स्वभावो नो वागुणा विप्रहीणां
विषं हि दूषी विषतामुपैति इहापि दूषी विषाकीटाहीनवीर्या विषाव नत्व्याः॥

१२९

विषमेकैकमित्यादिना स्याद्वातिकस्येत्यादिना एतदुक्तं एकैकदोषस्याप्यर्थकोप
स्तमाह संदूष्येति। अस्यार्थः दूषिता उक्ते प्राणहरणसमर्थमाह।। क्षरतीत्यादि
पीतमित्यादि पीतं विषं विशेषेण मृतस्य हृदि स्यात् दुष्टविद्धयोश्च देशे विद्धस्या
त। विद्धः विद्धविद्धः। अत्र विषेण कश्चिन्मृतो भवति। कश्चिच्च पवनाद् मृतः
वं यदुक्तं। कासश्च मृतएवचेन्मतः स्याद् साध्यलिंगैः विहीनस्तत्संजीवयितुं
क्यस्तत्राचेतनहृदयरक्षा स्यात्। १० तद्विशेषणानार्थं लक्षणमाह।। नीलोष्ठ्य
षा हुः।। भूजादंडकारश्चाथः मंत्रैत्यादिना मंत्रेषु विषहरेषु श्रेष्ठा तत। अग्रे
स्यामित्युक्तं सुश्रुते। विषतेजोमये मंत्रे सत्यब्रह्मतपोमयैः। यथा निव
... यथान्यैवरूपक्रमेति। अनिष्टाद्विविधा मंत्रे पानन्नादिभि

कोऽरिष्टोपनिबंधनं प्रधाने विषसंक्रमणार्थं मस्तके भेषजदाने हृदयावरणं ह
ति। रक्षाकर्म औषधं प्रति विषं विषांतरप्रयोगः मृतसंजीवनं विशेषा ममलाइव
प्रेसंजीवनकरं भेषजं दोषं व्यक्तं विवरणग्रथेन स्फुटं भविष्यति। अविस्त
रमिति। अव्यासरागीरं वेणिकाव देति विसघनापिकोबध्वा अनेन च सामान्या
भिधानमंत्रव्यापनोपि अनिष्टानां कथितो मंत्राद्विना निष्ठा। उक्तं चान्यत्रत्रापि
ष्टानामपि मंत्रे अश्वबद्धीयान्मंत्रकोविदः साचरज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकारी
मता। निष्पीडयेन विषं गानयेद्दुद्धानादिभिः उक्तं सापहरेत् मर्म्मवर्ज्जमिति मर्म्म
प्युपघात निषेधयति। अरिष्टपाजनश्च पनिर्गृशुनानामुखे पूर्वं विषसंबंधि
पनिहानार्थं प्रच्छन्नादिति रक्तमोक्षणमुपक्रममाह।। उपक्रमाणां च व्यति

क्रमोऽभिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति। तत्र श्वावपोपपत्तिमाह। गत
के इत्यादि प्ररूतिमिति। देहधात्वादिस्वभावः प्रधर्षणे इति प्रधर्षणेनार्पितेन प्र
छन्नादिभिः प्रधर्षणेन चेत्यर्थः। प्रधर्षणेन च प्रतिसारणमुपक्रमेष्वयुक्तं वि
रुद्धं प्रधर्षणमिति च्छेदः। विषादानमिति विषस्य प्रसारकं स्वेदतीति स्थिरे
भवति। स्कंधे इति स्थिरे व्यजन इति व्यजनपवनैः सेव्यः तरुभिर्वेत्यादिना
छेदादीनां विषहरणोपपत्तिमाह। सेनुयि प्रतिप्रसन्ननिरोधक इत्यर्थः।
द्वितीये वेग इति शेषः आदावित्ति सर्वत्र मादौ तस्येति। हृदयस्य यथालाभं
[illegible]भिः वक्ष्यमाण हृदयावरणयोगेषु यथा प्राशीवनमिति। हृदयागमपं
[illegible]गदो वक्ष्यमाण तद्विशेषणं न्याथ हर इति तृतीये वेग इति शेषः। का

कोंडः। शिथिभेदः गोपित्तसुतारजनी अश्व्योतनादिषु ज्ञेयादागतं वा तद् इ
ति सर्वोपक्रमशेषे सप्तमे वेगे सर्पपादाशनं कार्यं अष्टमे तु वेगे शिषि पित्ते
त्यादिना मृतसंजीवनीयोगमाह। मृत इति मृत इव तत्रे सप्तादौ मृते इति
तद्वर्णादिभिः त्रिभिः संबध्यते। लेपोपच्यीयादौ उपाधियोमे द्विकाकपदं
रक्तो विहरणी वत्रियते। लेपादयश्चामी उद्वर्द्धमुखादिषु यथायोग्यतया ज्ञे
याः पुष्पयादौ। काञ्ची सौराष्ट्रि कांकुष्ठघ्नः खदिरश्चारटी कुंभा उः ग्रावं लोध्रं
कौन्ती तु पुकाम यूरोको पामार्ग धेनुः पक्तं प्रियंगुः नावली जासन्। आनपार्श्वे
नत्राननैः ध्यानपांश्रे ते ध्यानपांचे षध्यत्रा ब्देनो पक्रमा ते प्र विशति गृहस्थ इ
ति गृहे इव तिष्ठन् कारणपरद्रोहा यत्र पुरुषादियोगः। मंत्रो भिन्नानेमंत्रः

स्त्रीदोषादिति स्त्रीचतुरगादिदोषान्न्यागमृतादिव्यमृतोपत्तेः प्राक् एतेन
चामृतसमानतुस्यदृश्यते ॥ मंत्रैरित्यादौ अवमार्जनं विषप्रतिलोमेनामार्ज
नं मंत्रैरेव कार्य्यं आमतक्षस्च भूतावेशो निषेधार्थं नयेदिति । स्थानिनं दोषं न
येत् ॥ स्वेदो यद्यपि निषेप्रतिषिद्धः स्वेदाध्याये तथापीडावस्था विशेषेणात
स्थाने इत्यादिना विधीयते ॥ स्वेदं तु प्रभोजनादि निधानवदस्य प्रयोगता च
त्वविंशात्सुपत्रमेषु नृत्तः । किंवा अग्निशब्देन स्वेदोपि गृह्यते ॥ प्रेयादिश्चोपशा
मनशब्देनावश्यं बोध्यव्यं पित्तस्थ इति पित्तस्थानस्थे दूषं विषइत्यादौ
सिरा इति सिराव्यधः कर्म्मः पंचविधमिति वमनादिः ॥ किंवा शिरा कर्म्मपं
चविधमिति पंच शिराव्यधस्था०यधस्थानमिति ॥ स्थानगतं वातादि

स्थानमिति स्थस्येति स्थानगतविषयवा विरुद्धं च कुर्यादिति शेषः । स्त्रोतः सं
रोधेन रुद्धो वा पुः रश्वासनिश्वासलक्षणे यस्य स तथा ऽस्तोध्यलिंगातिप्राशु
ता निनी नो छ नादीस्वि चर्म्मविषाय इति । चर्मचटिकायाः किंवा शतनायाः काकपद
मिति काकपदाकारव्रणं कटुकोठफले यत्र कटुफलनिन्ताः कोठफलां कोठः
किंवा कुटत्रिवटुवं कोठफलाधामार्गविज्योतिष्मती इत्यादौ निषद्धि वेचन ताश्रि
तीयोक्तानि शिरो विरेचनानीति दशाश्वेत इत्यादौ । श्वेता कटभी सुरसा सर्प्पगंधा
वंशलेखनी सुरसा स्नुतावित इति गोपित्तेन भावयित्वा गोपित्तेन भावित इत्यर्थः ॥
ऋषभकोइत्यादिना विषोपद्रवश्वासादि चिकित्सोच्यते ॥ सितामिश्रितापरा

जिताकोकिलमध्यंवदनमंजातनृपतिशिरइतिद्विसुषसप्पशिरवस्त्रस्त्रमियका
स्तनमितिसुश्रुतोक्तक्षीरपविश्रावणविषश्राविते लोहितमेगोविवं सुक्तमंजपि
पणांसिकोदःपृथकामिदृष्टं अतःश्रपिवतिनानाविधविषस्यलक्षणंभेषजस्यतु
पृथग्द्विःदृष्टंशृणुविप्रपुत्रेभ्यइतिवात्रसुक्तेभ्यस्त्रीभ्यइतिसोभाग्यार्थेज्ञानक्षदा
नेष्यज्ञानात्प्रवृत्ताभ्यस्त्रीभिःआहारगइतिआहारविहारेरेवमानःप्रेष्याति
तिरूपकान्तादीनांपरीक्षायायमाहाअसर्थेयादिविगतलक्ष्मीनिशोभःभोज्य
सिद्धभोक्तव्यंकुप्यसिदेशेभ्रमप्रोत्क्षिपेतपात्रस्थमियादावपिविषमियसुवर्त्त
तेविवर्ज्येतच्चकोराक्षीतिदृष्ट्वासविषमन्नंचकोराक्षिविरज्येत।कोकोश्च

श्यामश्चस्यान्नदर्शनेचतथ्यादितिजेयपानइतिमधादौपेयःछायामितिप्रति
बिंबलवणांकइतिपानविशेषणसुखेयादिनासुखसंबंध्येविषलक्षणंबिंदुबिं
बाकारानविश्चितिदंनोष्ठयादिदंतधावनकूर्च्यादीनांविषदुष्टनामेवलक्षणं
प्रकरणात्रदंतपवनकूर्चादिंतमेलभोधनकूर्चव्युसीरश्च कूर्च्च इयत्रकूर्चिकंकोडिका
तुशीर्णास्तुदीपदंतकाष्ठातेनव्युत्शीरइतिशीर्णशिरःस्यात्तंवाद्येवितिभोज्यैः
स्पर्शैवितिअभ्यंगादिभिःस्पर्शैविपर्कसमानलरंएतइतिकत्रोदयः।।माल्यमि
तिषट्पदंमाल्येनास्यप्रभुपद्रवेतीविच्छेदमदर्शनमितिचक्षुःकिंवास्वानिस्तंभय
तीत्यादिधूमस्यैवकार्यमिंडलइतिमंडलयुक्तंबिंदुनालेषयाचविचित्रमं
गंयस्यसतथावदर्वीकरादिप्रपंचस्त्रिदपाधिकारवेनव्रतविशेषादि

यादौ तु दक्षमधिकं दर्वीकराणां अंबोध्यां मण्डलिनां स्वादु शीतं वा जिह्मैतां त्रि
दोषकोपनत्वे पित्तवातादिकोपने विशेषादिह ज्ञेयं ॥ विषं च यद्यप्यव्यक्तरस
युक्तं तथापीह कटुकादीनां मधिकत्वेन ज्ञेयं पृथक्प्येतदिति ॥ अवगाढदंष्ट्रापद
छत्रभोग इत्यादिना पुरुषादिभेदं सर्पाणां विषतीक्ष्णताज्ञानार्थं तत्र स्तुतचि
कित्साभेदज्ञानार्थं चाह ॥ सच भेद इहानुक्तोपि तंत्रांतरे ज्ञेयः ॥ तथा हि सा
विषपत्नेरोगौ स्त्रियः तीव्रविषास्तथाधि पुरुषास्सदा तथा स्त्री दुष्टे भिषजा
कार्यः स्वपस्वारस्तनान्तभेद्यादिरह ह्रोगो बहुलशानी नक्लीवान् पुंसकस्वन
हिनः इत्यादि गाढसंपातिमात्राः वगाढं उद्धं पर्वतिरक्तमुद्वृत्तं पीडितमतिमात्र
रुजाकरं चेलक्षितमनागामिदंष्ट्रा अर्पितसकलं दंष्ट्राप्राप्तं च लक्षणास

र्पितयदनातिनिमग्नदंष्ट्रापदं वपयाभेदेन दर्वीकरादीनां तीव्रतामाह ॥ तरुणा
इत्यादि । तरुणसर्पा इति पर्णिनगोरसाग्रहणा मंडलिनः आशीविशोपमाइ
ति दृष्टिनिश्वासः सर्पोपमः सर्पः दष्ट्यादिना दंष्ट्राभेदं दंश विशेषज्ञानार्थं
मत्तश्यावेत्यादिनोत्तरेति । दक्षिणाधानोरस्तो दक्षिणोत्तरावान्वाप्यान्वविषा इति वा
एकद्वित्रिचतुर्द्विविषभायोत्तमोत्तमा ॥ इति एकद्वित्रिचतुरूपयाद्धुद्ध्या वि
षयविभाग उत्तरोत्तर इति वाक्यर्थः ॥ सवर्णो यथास्वं दंष्ट्रासमानवर्णाश्चतु
र्त्तविषा इति ॥ उत्तरोत्तरं बहुविषा यथोत्तरं च भूषाः तेषा इति दुःखसाध्या
दूषणमपि यथोत्तरं ज्ञेयं । न तु पूर्वं दर्वीकरादीनां दंशस्य वैपरीत्ये दर्शनं ॥ इदा
नीं तु दंष्ट्राभेदेन न तु वर्णभेदं उच्यते । तेन सर्वत्रैव दर्वीकरादौ सर्वर्वर्णा प

लितलश्च पूर्वोक्ति दंशानामविरोधः। उक्तं चात्रैवार्थे आषाढवर्म्मणा येतु दर्वीकिरप
मंडलानां वमितः पीतश्च वर्णतो दंशाः इति लक्षणेन यस्मात्। अनेकवर्णास्त्रयो दं
ष्ट्रेति अत्रोच्यते। दंशमकाविवर्णसो दंशमात्रस्थिते विषे भवेति॥ दर्व्वीकरा द्युत्के
षविहिमस्तयोर्वर्णो दोषवत् तस्य विसृते विषे भवतीति। एवं स्वाभेदात् न विरोधः।
उक्तं च परिहारवार्त्तिके दंशास्थे तद्वर्ण्यं स्याद्वर्ण्यं दोषजे विसृजे इति कीटमध्या
वक्तुमाह॥ सर्प्पाणामित्यादि विण्मूत्रादिति। कीटशब्दनिरुक्त्यर्थमनयोरुपादानं
तेनान्यान्यपि कीटकारणानि सर्प्पशुक्रशवपूयडानि भवन्तीति ज्ञेयं। उक्तं हि सुश्रु
ते॥ सर्प्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसंभवाः। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु त्रिवि
धा इति कीटाश्च यद्यपि सुश्रुते। वातपित्तकफसान्निपातकोपना इत्यादिना माद्यः

सप्तषष्टिरुक्ता इति पाठिताः तथापीह संक्षेपाद्धि सर्पादूषीविषघ्राणहन्विषभेदे नैवोच्य
च्यते। एवं लूतादिष्वपि संक्षेपात् द्वैविध्योक्तिर्ज्ञेया। दूषीविषाश्चिरकारिविषाः प्राणा
हरा इति। रूढिरिति प्राणहर्य्येषाः॥ सहोग्रगंधमज्जावर्त्ततु इति सोग्रगंध्यस्पृकदंश
मध्य इत्यादिना दूषीविषलूतादष्टलक्षणं लूताश्चान्यत्राष्टौ मध्याः। असाध्याश्चाष्टौ
त्रिमंडलासौवर्णिकादयश्चोक्ताः। तथा मूषिकारक्तकंटकवृश्चिकोघटिंगमंडुकम
त्स्यजलौकाशतपदीमशकमक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रपंचार्थिभिः प्रपंचानुसरणी
यः। इहतु लंतुकानां गोच प्रपंचो मे ... इति मन्त्रियते॥ उदंशादित्यादि। आखुविष
लक्षणोकेणाश्च कीटविशेषणा एव सुश्रुते। कीटमध्ये पठितः। एकदंष्ट्रार्पित
इति। एकद्वौ च दंष्ट्रार्पिता इत्यर्थः॥ मत्स्यास्तु पित्तअस्थिसाना विषो उक्ता

जलौकसश्च षट् सविषाः वृश्चिकपूर्वादय उक्ताः संदंशो विषयागलयो लिकांड्ये
ष्वा केचिदाहुः अन्ये तु मरणमाहुः शतपदीकारुंडा असाध्यमत्राकेक्षप्रमतिः पंचस्व
मत्राकेषु पार्वतीयस्तमसाध्यं ॥ उक्तं हि ॥ सुश्रुते पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्य
लक्षण इति स्त्र विका आभ्वरूदिति ॥ कौंतानिकादिषु सुश्रुतोक्तेषु मक्षिकासु स्तु
विकाख्या मक्षिका प्राणहानीयर्थः ॥ संप्रतिस्थानकालस्वभावप्रदेशैः सर्पदुष्टानाम
साध्यतामाह ॥ श्मशाने सोदिचैत्यागस्स देवताश्रयो महातरुः ॥ पक्ष्यसंधिषु तिअ
मावसीपौर्णमासीषु पाषंडीका पालिकादयः ॥ आशीविषौ आयुघातित्वादिति विष
वृद्धिहेतुमाह ॥ शीतेत्यादि प्रवर्तिकानौतु तुल्यौ विषस्य यथा प्रबलपित्तवर्तिर
वाश्च काल इति ज्ञेयो ॥ अन्यमन्यथेति शीतवादिविपर्यये अल्पं विषं भवति

वार्चीयादौ गोनसवजीरुध्याज्ञेया गोनसस्य तु वादिकुरुववृद्धि विषयत्वमायु
तं सर्वदेहाश्रितत्रोधादिति सर्वदेहाश्रितमपि दंष्ट्रास्वेव विषं विशेषेण ज्ञेयं य
न्मुत्रे सर्वशरीरमपि वं षणचिकि सार्थवातोल्बणो विषतादि भेदेनोडिडिंग्या
दिनाह ॥ वातोल्बणे यादि पुनाकस्त छ ध्यान्ये धनेति पांशुभिरेव घनैः घयादि
भिरवच्छादनं श्वासत्रिदोषेत्यादि सविषलूतादिलक्षणे ॥ यत्रेवंच त्राणास्त्रिदोष
प्रकोपो भवति ॥ दैवालकं ग्रहावेशात् सविषमविषवत्रिशनोभिता पिता दिवभ
वतीति ज्ञेयं ॥ केचित्तु वनत्रिशनोभिता पिता दि यथोक्तं न्हयि तथा हृष्टे च भवतीति
वदंति विस्तरश्चास्य सुश्रुत एव ॥ अन्ये प्येवं विधा इति अन्ये पि शृगालनरक्षा
दय एवं विधा एवं सत्तो सृष्टि गोरोगादिकं

नाभवंतीत्यर्थः ॥ उक्तं हि सुश्रुते श्वभ्रगात् तनक्षत्रक्षुव्याघ्रादीनां यदानिलश्ले
ष्मांचदुष्टो पुच्छाभिसंज्ञातासंत्र वंताश्च त इत्यादिकं डुनिस्तोद इत्यादिना सामान्येन
सविषकीटादिदंशलिंगमत्राविषप्रापि दुष्टलिंगं चोच्यते ॥ कर्णिकानां सकर्णी
लवदिति ॥ चतुर्विंशतिरपि यथोक्ता उपक्रमाः पूर्वोक्तमिसत्र वक्ष्यमाण चिकि
त्सितं पूर्वोक्तोपि विधिस्वच्छ्या विशेषविधेयतया कर्तव्यो इत्यर्थः ॥ यदाह पु
र्वोक्तं इति पाठः ॥ तदा उपक्रमा इत्यस्य विशेषणमेतत् ॥ उष्ट्रदष्टस्य पादयोर्भि
त्यापि क्षतयोर्नेव पावयोर्विदंसित्रम पार्थं संस्कारस्य कदानं ज्ञेयं ॥ ताभ्यामिति
सताक्षीक्वाथ्यां नतं तगरपादिकं स्नपुश्लेष्मांतकः मांसग इत्यंतेन हस्त

बध्यते ॥ खदिरश्चारिष्टश्चेति खदिरारिष्टं किं वा खदिरस्तु तो रिष्टः समधु
रं नतमिति छेदः ॥ पिप्पलीत्यादि प्रतिसारणं दंशाने सेस्य मरिचं सितमि
ति लोहांजनकबीजं श्वेता चेति विकर्णिका विशेषणं तेन श्वेता पराजित
त्युच्यते केचित्तु निकर्णिकां तस्यापातनमित्यर्थः ॥ जालमालिन देवताकृ
ति के क्ष्योकीतिका नाववाश्चिक इति दिग्विको विषेदुर्दशोयनेकः श्वेतभेद
ग-क्ष पराजिता वाश्विक इत्यादि [illegible] विंशस्य विषस्य वाश्विको योगदः स
कर्तव्यः ॥ एवं शालेस्यापि विषस्योक्तो योग उक्तः सकर्तव्य इत्यर्थः ॥ जा
कुली रास्ना गुहा पृश्निपर्णी जातिकुहा शालपर्णी [illegible] जगंधा फोफांधी
ति स्यातापि चे न विश्वंभरादयः ॥ कीटा एव श्लेष्मकोप

नाः सुश्रुतोक्तः अक्षपीतकः श्वेतवु — काकांडशिबभेदः वायसीकाम
माची पंचाशिरीषे श्रेष्ठ इति पदं छिन्नो बट् त्रिशिखाद्य पेक्षया पंचाशि
रीषस्य श्रेष्ठं कृते ॥ प्रवर इति पदं विषहरयोगांतरेषु श्रेष्ठतामाहतेनर
त्ति किंवा श्रेष्ठ इति श्रेष्ठ शिरीषफलादिरस तद्विपदाबलमानु बमर्थयद
य। अश्वकर्णः सर्जभेदः दुग्धी इत्यादिनाशंकाविषयमाह। केनचिदिति
नि विशेषेणापि शंकया निशाद्वेगादिति विषं कयैव विषघ्नो दुग्धिकादिय
थः गरशंकाचेयं प्रभावादेव विषजनिका वैगंधिके त्रिगंधिकं कोनदूषः को
द्रवः प्रियंगुः कंगुः कुलके कानवेल्लकं अन्ये पटोलभेदमाहुः ॥ आय

मिश्रितानि भक्ष्यमिश्रिता तु शुरश्वास्योपजायत इति वक्ष्यमाणशमभि
धानादिलक्षणो व्याधिर्जायेते तद्धि हृबलेंद्रिय इति रोगोपहतेंद्रियम
छे स्यादौ पृच्छायां गनाव ध्यानणे मेव पलं श्रव गम्येति गनकानुपामव ग
म्यत्र सूक्ष्म मिस्यादौ अमृतलतामृत-चूर्णमेमाषमालयावदेयं मृतेनेनहि। वमनं भ
वति। हैमवयः पिबतित्सु हैमवयः नागदंती दंतीभेदः। फलं मदनफलं न तु प
लैमितिपाठः। अयं योगो जनरूपे पिब्यते नागनरदंतीस्तक क्षीरं कल्कं
गोमूत्रसिद्धं माहिषं घृतं पाययेदिति शिरीषवमित्यादौ आस्फोता अपर
माल्लिकेति ख्याता। सुखीपपार्श्वभेदः। बंधुजीवः पुत्रंजीवकबाणादि किं

वा
कात्राश्वखुरः किंकोकिलाख्यः छत्रोसादौ छत्रादि वा रात्रौ जलजे पाणिवने
दिति वदंति। अन्ये तु उभयत्राप्युभयं अक्षे विते जहुवेन खुरखुरक इति ख्या
तः। छायोत्राब्दौ यथासंख्यं च तु उन्नयोः दंशकाले तदा देके त्तव्यमाहा। द
ष्टमात्र इत्यादि धारणदेव विषापहमाहा वज्रमित्यादि सानमिति सनजूवि
शेषपं। पंचकोमणिरत्तेषा पथ्याख्यातः। विषमूषिकोविषमपि कथितं नपंश
नागः वनमणिशब्दे नानामणीनां ग्रहणं वशेषध्य इति। तंत्रांतनोक्तः अ
क्षीनाजात पिप्पली अजरुहा कापोती[illegible]नयः उक्तं हि। आक्षीनातानस्यपि
प्पलस्य मणिः सर्वविषापहो। इतीदमित्यादि संग्रहः॥ विषाणाम विपकृतां
त्रजेदिति॥ विषाणि ते शोडुं न पारयंतीति भावः॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

॥ इति विषाध्यायः समाप्तः॥ ॥ मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषसमानगुणजा
न्यत्वाच्च विषमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते॥ इहैवं नैमित्यादि नामदिनास्तु तथा
वक्ष्यमाणनिंदयाच विषपीयमानासुरायाशुभफलमाविहितमय मन्त्रिविधिपानोच्चाय यथा
निंदितफलत्वं दर्शयति॥ तथा सुराप्रतिपूजितेयनेन प्रथमं देवैः चे वयं प्रतिपूजि
ताततेः॥ सुरायोगात् सुरा इति॥ चापदिष्ट इति दर्शयति॥ सौत्रामणी सुरहवि
तात्तन्निर्विष्ट यज्ञविशेषः तस्यां हदयन्ते सुराः कर्मश्रियां प्रतिष्ठितेति याज्ञि
कैर्भविषवणादिभिः कर्म्मभिः प्रतिष्ठिता प्रकर्षं प्रापितेत्यर्थः॥ यन्नवहंतीति
यस्मै ह्यमनेन लोकियज्ञानान्यपि सुरया त्रियंतइत्युच्यते॥ सोत्रामणी होमेन
तु॥ तत्रैवांगतोऽन्यते॥ यात्र श्वसोमाभिपमितइत्यादि रोक्तो ह्यतिपीतेन सोमेन क्षं

यितव्यैश्चास्को निर्वाप्यो भवति। किञ्चानया पुनरप्यायति निजं वीर्यंमा
यादित इयेषा श्रुतिः॥ अतियोगेन पचितो तः प्रवल्पयति अभिषोतव्या स
नीयेति यावत् यज्ञियाय तत्सिद्धये इति हयपयज्ञविधौ कानि चित्त्रवथ
निप्रियबहिरादीनि कानि चित्वपुरुषार्थानि वासम्यादीनि कानि चिद्वय
यथा निच यथा सपिष्टकाख्यादीनि तदिह स्वनायज्ञि जा इयानेन वमना
दिवत्पुरुषार्थ इत्युच्यते॥ यज्ञसिद्धये भवतीयानेन च धूपादिवत्यज्ञा
र्थिनं सुताया उच्यते। योनीयादौ विशेषः प्रयकम पिसंबध्यते॥ योनिका
रणं वद्धिशेषाधान्य फलसार पुष्प पत्र कोडत्वच ग्रवकेशानच तोस्त्रस्था
नोक्ता संस्कारोपि बहु प्रकारः संस्कार योगः नाम विशेषः सुतामधुनेवादयः॥ १३

आदिग्रहणात् प्रभाव गुणादीनां ग्रहणं मदो लक्षणं यस्य तस्मात् मदलक्ष
णात् सामान्यतमेघ गरूपात् अमृतं अमृतस्यादौ सुनाधिष्ठात्री देवतो यो एव
तेनो वीर्यादिका रूपं तोता द्रूपे से यं आश्विनो श्वायमिन्द्र रथं तेजः सर्व देवता
तिगं तथा सा तत्स्वेतं वीर्य मैन्द्रं च बलं सर्वोत्तम मायमेषु च्यते सोमः स्वत्राम
णो च येषाननसोमरूपनोच्यते॥ पूर्वं तु स्वत्राममण्यं हृदयमाणवयुक्त मिति
नपानरत्सयं यापीति चिसादौ प्रीसादिकारकतेन प्रीयादित्पत्नयानि दृशो
लेयः॥ एवं विधिना पिबेदित्यत्रोक्तं विधिमाह॥ शाचीपयादि। शचीतेस्नानेवस्त्रा
दिभिः बाह्यअंतश्चमन्त्रेयाद्यपेक्षया स्निग्धो व्याख्यानादिभिः इतः संस्का
नोयेन शाचीनदत्त संस्कारवीतइति संवीतं॥ आसिनैवितिसत्ता वसुगुण

तथा विहिते यथावत्कृत इति कृतुस्वमुखेच्छ कुसुमप्रकीर्ण इति विस्तृतकु
सुमध्यस्य नसाप्रियोसेष्ठां सम्मते शनीर मुखे स्थित इति यथा शनीन मुखा किं
तः । सुरतैधिति सुसंस्कृतैः शिक्षिताभिरित्यभ्यस्तोपचारादिभिः गंधपि
शुनैरिति गंधाढ्यै अभ्यवस्यैनापीरारावद्रौः स्वदशास्त्राभिज्ञा आथिय्य
इलि यमथार्थिनो बलदेवचंडीयक्षादयः तेभ्यः सामान्यविधिमुक्त्वा तिका
दीनपानविधिमाह ॥ अभ्यंगस्यादिमा नित्यकैमिति मस्त्व संस्कृतैव सुमनाभि
लियननवता भविष्यद्दृसवत्र सघ्यमानध्यनाः यथा पपतिरिति यथा पृथिव्के
दोपपत्ति वपपित्ताधिके स्तमद्विकं मार्द्विकं मद्वीकारसं तनुमाध्यं बहुतु
ल्यमिति नानाविधद्रव्यसंपाद्यं बहुगुणाभिनिष्पन्ने विवक्ष्य मापालेखादिगु

णां बहुकमिति लेखनदीपनीयादि । बहुकम्मकृतं मदासकमिति ॥ मदस्य
भाव एत एवं तस्माद्गुणा दोषे च तन्मद्यमुपदेक्ष्यते ॥ किंचित्सुरषमपेक्ष्य
योगिकं वाद्गुणाकृतं किंचित्प्रयोगिकं वा दोषकृत् तथा प्रथमे मदे
गुणाकरं दोषकरं च द्वितीयादिमद इति भावः ॥ विधिनेति यथोक्तविधि
नाकाल इति यस्य मद्यस्य यदुचितो विपरीतगुणकालस्तस्मिन्हितैर
त्रैरिति मद्यहितैरत्रैः यथोपेतमिति यदेव मद्यमहितमप्युपनतं ।
प्रसंगादिस्वभियोगेन विषादितिमोहादिविकारनवेतमात्र यथा मद्यं
दय इति ॥ तथा चाह ॥ मद्यमित्यादि । दशाभि दशेति । दशाभिरपि लब्धा
दिभिर्गुणैः दशभिर्गुणादिनो जो गुणानसंक्षोभ्यतद्वित्रादि

कैः द्विगुणादिकालवानयति विलियानयति ॥ विरसतं करोति । येन गुणेनमद्य
स्य मदोजो गुणाक्षोभो भवति । तदाह । गौरवं लाघवमित्यादि प्रसादं चाशुभा
वनादिभि प्रसादाख्य गुणमाशुगमाद्भ्रंति आशुगं चैवच यद्यपि प्रसादो वि
रुद्धं न भवति ॥ तथापि यद्यप्यमेव प्रतिकूलतया यदोजः प्रसादं हन्ति तत्राशु
गं घ्नमाशु हलयेव्याप्रियत इति ज्ञेयं । व्यवायितात स्फुरं चमिति व्यवायि
ता व्यापकं तच्च स्फुरत्वं तद्विपरीतत्वादेव हन्ति । आगुणस्तु व्यायि वयोश्च
यं विशेषो यत्तु आशुगं शीघ्रं गच्छति । व्यवायि तु सर्वव्यापकं विकाशि
तं विकशान् शीलत्वं स्थचरविमितियावत् । तच्च श्लक्ष्णा विपरीतत्वादेव श्ल
क्ष्णतां हन्ति सान्द्रता घनता एत विकाशिशास्त्रगंदयोगुणायद्यपि विश्वा

तिगणानायां न पठिताः तथाप्यसंक्षेपदाद्गुणानमेषामपि गुणत्वं सिद्धं
येनु ॥ तत्र पठितं । तत्र आविस्फूत तन्मात्रेत तन्मात्रेया ॥ एवं प्रमेहोन्ते श्ले
ष्मगुणा अपि पूर्वादियो गुणा एव तत्रा पठिताः अपि ज्ञेया आश्रितो पद्य
तादाश्रितो पद्यातो पि भवतीति दर्शयन्नाह । सिद्धमित्यादि सत्वस्य वतुजे
आश्रयत्वेन तत्प्रकाश्यसात्म् ॥ यथा राजाश्रित पुरुषः चस्वगतेत्यादि व
ठानां दशधमनीनां हृदयस्थातेन स्वगता एवं च यादशधमन्या हृदयाश्रया
उक्तास्ता एव वातादिवहा ॥ यदुक्तं वातपित्तश्लेष्मादीनां सर्वशरीरचरणां
सर्वस्रोतांस्ययनभूतानीति रसादीनां तु स्वजातीयचराणामपि विशे

ण्णा हृदयसेवस्थानं ॥ उक्तं षडंगसंगं विज्ञानेइं द्रियाप्रयनुपंचकं ॥ आत्मा
च सगुणश्चेति चिन्त्यं च हृदि संश्रितमिति । उजसो है विध्यात् प्रधानस्येति
विशेषणं तेन ... बिंदुकं मोजो गस्थले ॥ शेषस्यांजलिपरिमाणस्योजो उ
ओजो वा ... धमन्याश्रयः हितस्थायेच धातव इति सत्त्वबुद्धीन्द्रियादयः ॥
मद्यं विहेसैव मोजसः । स्वगुणै गुणात् मद्यं जयंती ॥ सुसरा विधिः प्रथममम
दः अपवादमाह ॥ उजस्य विहते पूर्व इति हृदि च प्रतिबोधितइति हृदयाश्र
यबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते हृदयशब्देन हितस्थोपचारात् हृदयाश्रयातो बु
द्ध्यादयोऽभिधीयंते ॥ यथा मंचाः क्रोशंतीति हृत्यादि बाधनं च प्रथममम
दकार्यं मदास्य प्रभावात् मध्यमोत्तममदासंतिसामर्थ्यमाह ॥

मध्यमइत्यादि विहतइति विघाते अन्ये विघाते उजसो मध्यमो मदो भवति ।
विहितइति विशेषणार्थं हेते उत्तमइति तृतीयः हृदीत्यादिना सामान्ये
न मदलक्षणमाह । वषोभिलाषः यथा सत्वमिति । प्रकृत्यभोजसे सर्वेनाज
साः चित्ता इति नानो प्रकाना मोह निद्रांता इति मोह निद्राव्यसानः प्रथमादि
मदानां लक्षणमाह ॥ प्रदूषेण इत्यादि पानागुणादर्शव इति पानासगुणास
म्यगवो वयती यथः विषयेष्विति विषयसेवने चाक्षम इति नाक्षमताके
पुलसुलप्रलाप इति सर्वंधा संबंध्य वचनप्रचलायनं द्यूर्णनं योजनास वि
पर्यायेति स्थानादीनां सम्यग्योजना कदाचिद्भवति ॥ कदाचिच्च स्थानादे
योजने विपर्ययो सम्यग्योजनारूपो भवती सर्थः ॥ मध्यममदस्तु

सु

कण्ठ्ये इत्यादिना यद्यपि त्रिविधो मद उक्तः ॥ तथापि द्वितीयमदावसाने तृतीयमद
प्राप्त्यवस्थो परवास्यर्थः ॥ निर्येतान्द्रग्धयति ॥ तृतीयमदस्यासंतानिन्द्यातान्दग्धी
यन्ति येन यस्य तृतीयमदस्य पूर्वरूपावस्थैव सर्वाशुभकरपादिहेतुतया निर्यो
स्यानितरामेव निसा इति भावः । इयं च मध्यममदात्तिक्रम तृतीयमदाप्राप्तिरू
दोषित घ्येयाप्यवस्था मध्यममदोत्तरतृतीयमदाद्यरूपावस्था निर्धापिकेव यथा
कुंभमीनयोर्मध्ये । यदा चरति चंद्रमा इत्यत्र पदेन कुंभान्तमीनादि वोच्यते ॥ न
योः परमार्थतो मध्यस्याभावात् ॥ तृतीयां तृतीयमदाद्यविधानमेवात्र तृतीय
मदावस्था यास्यर्थः निंदार्थं न तु चतुर्थमदोपदर्शनं अश्वैतमिति । उत्तमोपनीभग्न
वृक्ष इव पतितः । तिष्ठति सोद्धम्प्य इससि गमनयः ॥ जदकीर्

सुन्तनकालं सुदुखं व्याधिमितिमदाः सयं प्रत्यचेत्यादिना एकीयमतेमद्यनिंदकेद
र्शयिति । प्रेतेति जन्मान्तरे तरस्यैव स्य ति वचनेनातक्ष्योऽभ्यतीदर्शयति । सर्यमिसा
दिना स्वमतमाह । एते दोषा मद्यस्यैवोपयोक्ताः अहितादिधर्मयुक्तस्यैव मद्यस्य
रवंति ॥ न हि तात्स्य मात्र विधिपीनस्येति भावः । विधिवर्जितमिति क्रियावि
शेषणं मद्यस्यान्तसारप्यदर्शनेन विधिवदुपयोगगुणावृता विधिवदुपयोगे च दो
षवंतामाह । किन्त्वित्यादि युक्त्या देशकालमात्राद्यपेक्षया योजनया युक्तमुप
युक्तयुक्तियुक्तं युक्तेन्यीतिरेकार्थयोर्भ्यां । यथाक्रमममयुक्तं सुभचकार्यमाह ॥
प्राणा इत्यादि । प्राणा इति । प्राप हेतुत्वात् अयुक्तमिति । अविधिप्रयुक्तं युक्तियुक्तं

रसायनानि यथा विषस्य तु तिक्तं द्रव्यादि यादिनोक्त प्रयोगेन रसायनत्वं ज्ञेयं॥ वि
धिपीत मद्यगुणानाह॥ हर्षमित्यादि। हर्षं उत्साहं॥ कायिकं मुदमिति मानसं तो
षं पौरुषमिति शुक्रं। आश्विनिवचनेनग्री ग्रमेव हर्षादीनि करोति न पुनि पाना
यावदपेक्षते। मदं सुखप्रदमिति। सुखप्रदमदं प्रथममदमिति॥ पावनस्य तु
मदसुखप्रदमिति पठंति॥ तत्रापि मदसुखं प्रथमम्‌दारं च स्वरोचनमित्यादि
नाम मद्यगुणानाह॥ स्वापनं नष्टनिद्राणां निद्राभिघाते हेतुभिश्चित्तनादिहंतृ
तया निद्राकरं भवेति॥ अतिनिद्राणां च निद्राहेतुमनो वहस्त्रोतो वेगोधादिहंतृ
तया प्रबोधनं भवतीति ज्ञेयं॥ मद्यौस्बो नांचरोगाणां मद्यमेव प्रबोधकमिति॥

रहेतु विपचीतार्थकारितात्प्रभावादित्यर्थः। रतिमितिकामक्रमित्यर्थः। विष
यसंयोगी प्रतिस्वाभोग वर्द्धनमिति विषयाणां शब्दादीनां संयोगे प्रतिसंभ
गं च वर्द्धयति॥ पीतमद्यो यदा विषयैः शब्दादिभिः संयुज्यते तदा तेष्वपि प्र
तिमनुभवति प्रीतश्च सुखाकांक्षी सन् पुनः पुनः स्तेषु संयुज्यते। प्रवयसामि
ति। वृद्धानां उत्सवर्तुं सुकृत्य विषयाभिलाष इति यावत्॥ आमोदो हर्षः। न तु
विषये स्वभावादेव प्रीतिर्भवति। किं मद्येन ततः क्रियते॥ इत्याशंक्य प्रथम
मदस्य विशिष्टत्ति कर्तृत्व मोह पंच वियादि। न तिस्यैहा यर्थः। सुखजनकत्वादे
नोपादेया तिविज्ञेयेति विश्राम इति दुःखादिविश्रामहेतुरित्यर्थः। जीवलोक इ
ति जीववान् लोकः। सुतृप्त्या निषेवितमित्यत्रोक्तं मद्यपानयुक्तिमाह। अनुपानेय

दिनत्रान्नं त्रिविधं वातपित्तकफहरं एवं पानमपि त्रिविधं वयो बाल्यादिभेदात्त्रिविधं
व्याधिरपि मृदुमध्यदारुणभेदेन हि त्रिविधः किं सौम्याग्नेयवायव्यं चाद्यभेदेन बलं
तु प्रवरावरं चावरं मध्यभेदात्त्रिविधं कामसुखीतोष्णमद्यभेदात्त्रिविधः। त्रिविधं संत
मिति। युद्धं नाजसं तामसं च योजनेति सम्यग्योजनोनुपाम एव युक्तिं फलेनावधारयति
यथाशुक्तेत्यादि सत्वगुणोद्धितामद्यस्य गुणानुसमश्नुत इति योज्यं तेत्रान्नाद्यपेक्षायुक्तिः
यथा वातहरं मन्नमुपभुज्य वातहरं मद्यं पेयं च पित्तहरकफहरान्नेपि पित्तकफहरसन्नि
प्रयोगः॥ एवं पानाद्यपेक्षापि योजनान्याख्याता भवति॥ वयस्त्रिकेपि बाल्ये स्थाविरे
वा तीक्ष्णं मद्यं न पेयं यौवने तु तीक्ष्णमपीति व्याध्यपेक्षापि योजनाव्याख्या यथा
मृदुव्याधौ तीक्ष्णोष्णं त उष्णे च शीतमधुरं न षकाले तु स्निग्धं दीपने च मद्यं न दोष

भेदेन तु नातो सुखोष्णं गौडिकादि पित्ते शीतमधुरं शार्करादि कफे तु रूक्षतीक्ष्णं माध्व
वादि। उक्तं हि वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकं॥ कफपित्ताधिके यस्तु पूर्व
माध्वशार्करमिति॥ दोषस्त्रहणो नैवं चात्र वातनादिप्रकृतिरपि ग्रहीतास्तव भेदेन
तु सात्विकेनवकृपि मद्यं पातव्यं॥ राजसतामसाभ्यां तु स्वल्पमेव सत्वानीतिमनः
सिद्धः स्वल्पतामी स्वल्पतामध्येनाव्यक्तो यो तीत्यर्थः। उत्तमेरुसवर्थं नाव्यक्तं भव
तीति भावः॥ केचित्तु सत्वसंबोधकं वर्षमित्यादिश्लोकं पठंति॥ तत्र तेन प्रकृतिदृ
शं कृतानाशाता तु सुवर्णस्य गुणा शुध्यतां दर्शयति। वह्निमद्येन भयकारकेमि
ति मनः प्रबोधं मनोऽनुपादर्शकं चेत्यर्थः रूपाणामिति हेमरूपाणां किं वारकयणा
मिति पाठः॥ व्यक्तिदर्शक इत्याकामदर्शकः। सात्विकादिभेदेनेयानं त्रिविधं माह

सगंधेत्यादि। गंधर्वैर्गीतं श्रोत्रमनोऽभिरामो यस्य तत्तथा। नवोत्तममदप्रदमिति। न चो-
त्तमदकारकं दाचिदिमद्यपानात् द्वितीयमदाशंको भवति। उत्तमहस्तसारिके
न भवेयेवेत्यर्थः। उत्तममदाश्रसौ हेतुमाह। वैगुण्यमित्यादि। सत्त्वयोगादिति। स-
त्त्वस्य गुणयोगात् सत्त्वाख्यो हि गुणः प्रकाशात्मत्वान्मदेन मोहवेनाभिभूयत इति
भावः। एतदेवाह सहसेत्यादि। राजसपानमाह। सौम्या सौम्येत्यादि। सौम्याः कथाः स्व-
बद्धा विषदा। विषदमिति प्रसन्नो प्रसन्नं चित्रमिति। संबद्धा संबद्धं वेत्यादि। संयोगा-
त् नानाप्रकारं तथेत्यादिना तामसमाह। सम्मोहः क्रोधो निद्रा वा आकं ते यस्य तत् संमोहं
क्रोधमित्यादि। तं यैरित्यनेन राजसतामसानां प्रायश्च मत्स्यतिले हि समीपस्थ तत्र श्रो-
तव्याख्ययमप्यति पिबन्मद्ये द्वितीयतृतीयमददोषान्नाप्नोति। उपादेयात् सोऽपि

कात् सह पानाह। सुखशीलमित्यादि। सुमुखा इति प्रियाकाना विषदा इत्यत्राना
आपादयंते वर्द्धयंतीति। अपाने प्रमादे वर्द्धयेति न पानप्रसक्ति वर्द्धयंतीत्यर्थः। तस्या
निंदनवोनमनो च येत्यत्र सधीमाना इति श्रेष्ठसुरतिभिः समा इति एवं पानस्य
स्त्ररसे ति लभ्यतात् स्थिररसेत्यादौ पूर्वाना इति। मद्यापूर्वमुपयुक्ता मा मद्यपायि-
या इति मद्यपक्वं जामध्यानुपानो चमद्यं सामता देवनविकारकरं भवति। विषक-
न्यायाइव विषविस्रब्धा इत्यत्र तमनः संयामाः मद्यपानदोषगुणमभिध्याय मदा-
त्ययात् हेत्वादिभिराह। उर्द्धमित्यादि संभवमिति। कारणं वातप्रायमित्यादौ प्रा-
यः शब्देनाधिकेनाचिरावक्ष्यमाणानां सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शय-
ति। स्निग्धेत्यादौ स इति पैत्तिकानां लक्षणस्य पैत्तमदात्यये वातपित्तसंयोगजं

ततया बाध्यइवाग्निर्वायुयुक्तः शीघ्रकारी भवति ॥ तत्रेयं व्यवस्था यत्र सद्यः फलक्रि-
यः शीघ्रमेव शाम्यति अक्रियायां च शीघ्रं हंति शारदवेकसोद्धिण्यादिवत्तन्मद्यस्य त्रि-
दोषकर्त्वे हेतुमाह ॥ विषस्यास्यादि । यद्यपि मेम्ल विषत्वं व्यक्तं मधुरं तथापि बहुगुण-
साम्यात् ० तं च मद्ये दृश्यते इत्युक्तं तथान्यो मद इति प्राग्हानारोगस्यो तैस्यर्थः
पृथक् मितिद्विचाकत्वादिना पार्थक्यं शरीरदुःखमित्यादिना । सर्वमदात्ययस्य सा-
मान्यलक्षणं ब्रूते किं त्रिदोषजमदात्ययस्येतल्लक्षणं यतो रोगसंग्रहे वातपि-
त्तकफसान्निपातैश्च चत्वारो मदात्ययाः पुनश्च मदः प्रोक्तो विषजो नो ध्वंसश्च यं स-
र्व एते मदात्ययेवातपित्तकफत्रयादियनेन मदस्यापि मदस्य वातजत्वेन चातुर्वि-
ध्यमुक्तं तेन मदात्ययस्यैव चातुर्विध्ये मदचातुर्विध्यं यतो मदध्वंसात्ययकानको

मदात्यय इति निरस्यते । विद्यतो यथेति विद्युद्वन्नक्षणस्थाय्य इत्यर्थः ॥ स्पृष्टपं
किंचित् स्यपंचपन्नमेकदेशव्यक्तकम्यनं स्वचीनकस्य स्यापस्त इति विशेषः
वातपित्तकफात्मक इति तु केचिद्विशेषणं ॥ समसर्वदोषेनुक्रियामाह । कफस्थानेत्या-
दि कफस्थानात् पूर्व्यं चात्र कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंबंधात् सन्निपातज्वरइ-
याआदौ कफप्रबलत्वमेवाह पित्तमारुतपर्यंते इति अनेनचार्थात्कफादिवत्तं भयति
समपीतेन तेनैवेति यज्जातीयेन समेन मद्यात्यये जनितस्तज्जातीयेनैव शाम्यति ॥ यथा
विषं मौक्तं दुष्टितेन विजातीयेन शाम्यति । तथा मद्यमपि विजातीयेन मद्येन शाम्यति
येके ॥ किंतु तेनैव सत्र मद्यजातिपनाम् ऋषभो इति न्यायात् तेनावश्यं तज्जातीयमेव म-
द्यं दियतां यतो नंतरं वक्ष्यति ॥ यच्च यस्मै हितं भवेदिति । तथा मद्यात् सत्त्ववर्णपै

ष्ठिकं वातश्लेष्मात्यये इत्यनेन येन केनचिन्मद्ये भूते वातमदात्यये पैष्टिकमुक्तं तथा स
त्राक्षिकं चेत्यादि विशेषविधानं बहुकनिष्पत्तितेन तज्जातीयेन मद्येन मदात्यये देयं
अन्नेन रसस्योत्कुंदो अन्नरसोत्कुंदः केचिदम्लेद इति पठंति ॥ ननु क्षारमाद्युपयि
सर्थं यदाम्लमद्यदाने तदाकिमिति अन्यदम्लेनेदीयत इत्याह । श्रेष्ठमित्यादि । उ
पर्युपरीति ॥ उपविष्टादप्युपविश ॥ अयथमोदद्यादिति निवर्त्तते दाहादयः ॥
केचिज्ज्वरादय इति पठंति । तथा ज्वरप्रधानांतदाहादयः । इत्यस्य योनिः । जवदं
शोयमुपसुद्धमद्यं पीयते दक्षः कुक्कुटः वेशवारः खाविंकः सचोक्तलक्षणोऽसे
दूतद्रूपवर्त्तिः वसा काकायूपनिकः रसप्रलेपमिति । रसप्रलेपं रपत्रयानिरुक्ति
रसप्रलेहमिति यावत् ॥ अणुनूपं केति अणुवीलिपैः घनेति बहलेर्लेपैः

संबोधोक्षामुखप्लवैरिति संबोधजनितोष्मपामुखकारवैश्च अन्येष्यादिना । पैत्तिक
विधिमाह । शेन्यमोत्तनापयिकं केचित्कर्म्मेतंगमाहुः माद्वीकमिति मद्वीकानसं
तीनो वर्त्तुलकंठाय ॥ रोगाद्विमुच्यत इति । क्षरतपित्तमदात्ययात् । मुच्यतेक्रममिति
वमनांतनसंग्रदोषशेषात्क्रको ह्यपलेपकोज्ञेयः गुडूचीयादौ रसमिति क्वाथं तिति
नी प्रतिभोजनं पश्चाज्जीर्णे भोजनं यस्मिन् रसे तत्तितिनि प्रतिभोजनं अनुनेषां व
दापयेदिति भोजनसमये तृषालक्षीरस्य दापयेत् ॥ अनुपानं दापयेदिति यावत्
एतदनुपानस्य मात्रामाह ॥ अनुतृषस्यामिति मुहुर्मुहुर्दीयमानानुपानस्य । नोद्भूनो
द्रस्यत इति ॥ एतेन च तृषायां मनो दैन्यमात्र हेतत्पन्न मद्ये भवति । तदनुतर्षसंतेभ
वति ननु मदपर्य्यंतमद्यं देयमित्यर्थः तृष्णाघ्नमिति चीनकषायरूपं न सच्चुक्ति तौ

गेनीत्युक्तिकासु चांगेनी। बदर्यादौ बदर्यादिपत्रापि मथितं। १२ हृद्येषु पेतो मात्यच्छ
निष्ठकौ निंबः॥ पूर्निलाउ ह्लेखनेयादि। नाकदेमदात्ययचिकित्सितं त्र्यते॥ सलिलमि
यादौ षडंगविधिना जलसाधनं॥ मध्वितिं॥ मध्वं प्रवरेति माधवं॥ व्योषप्रधानो यूषो
व्योषयूषनीरसवर्त्तिसमतानिष्ठवर्त्तितं पुनः क्षुब्धक्ष्व्यैव्यजनमित्यर्थः॥ रणुयादि
सास्तुयात॥ आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदीर्घखंडानि किंवा आर्द्रकयाषिनमिति पाठः॥
सौवर्च्चलमित्यादौ वंगेलामाखिनां प्रत्येकं एकभागादिके तत्र एकभागपूर्वके द्रव्यभा
गसमश्वेतामिति मृद्विकां चिरगपाश्वेतावद्राक्षाकक्ष्मीननेवानेयाकाखी मितिस्व
ल्पद्राक्षां॥ आम्रामलकयोः पेशीयनेन फलगतस्स्यां गृह्यते पंकोवेन संरश्लेष
पो वृष्ण मुखभंगया सांतासां संकोचो वृष्ण सुखां पानां के चित्संकोचं हेतु सुममाहुः यदि

दमित्यादिना सान्निपातकमदात्ययचिकित्सामाह॥ यद्यपि त्रयोदशविधः सन्नि
पातो वृद्धदोषा वामुक्तस्तथापि तथापि सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजत्वादेयन
दद्यानादिमदात्ययचिकित्सितमुक्तं॥ तदकदोषोल्बणसन्निपातजमदात्यये प
चिकित्सितं भवति॥ तेन न द्विल्बणभेदहीनमध्याधिकभेदसमसन्निपातेषु
दशावशिष्टाः सन्निपाता नाभिप्रेयेदमुक्तं सन्निपाते दशविधे तु द्विकल्पमचि
कित्सा विकल्पस्य द्व्युल्बणयोर्मदात्यययोश्चिकित्सितं मिलितं कर्त्तव्यं॥ समसन्निपा
ते त्रयाणामपि मिलितं कर्त्तव्यं हीनमध्याधिकेभेदसमसन्निपाते षड्दशावशिष्ट
सन्निपातास्तान भिप्रेयेदमुक्तं॥ सन्निपाते तु द्विकल्पमिति चिकित्साविकल्पस्य द्व्यु
ल्बणयोर्मदात्यययोश्चिकित्सितं कर्त्तव्यं समसन्निपाते त्रयाणामपि मिलितं क

त्व्ये हीनमध्याधिकदोषत्रयावस्थानुचिकित्सापि हीनमध्याधिकविभागेन मिलि
ता कर्त्तव्या। मदात्ययस्य प्रहर्षिणीं चिकित्सामाह। चलेनेत्यादि। कस्मात् पुनर्म
दात्यये प्रहर्षजननी क्रिया कर्त्तव्येत्याह। संक्षोभेत्यादि। मनोविघाततः प्रायश्च
शरीरतः प्रशमनार्थं प्रहर्षिणी क्रिया कर्त्तव्येति भावः।। उक्तक्षीरप्रयोगस्य वि
षयं गुणं चाह।। लंघनेत्यादि।। तत्कार्यक्षीरनित्यक्रमं पुनर्मद्याभ्यासक्र
मं चाह।। पयसा विहित इत्यादि क्रमेणेति कालक्रमेण अन्योन्यमिति स्तोकस्तो
कमात्रं एतद्विपर्यये मद्यसेवायां दोषमाह। विच्छिन्नमद्य इत्यादि ध्वंसकवि
क्षयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ ध्वंसकविषयौ चान्यौ सुश्रुते नोक्तौ केचिद्विच्छिन्नम
द्यः सहसात्यक्तमद्यो निषेवितस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः संभवन्तीति निरर्थेन

ध्वंसकविक्षयावनोद्यं वर्णयंति।। एतयोश्चिकित्सामाह।। तयोरित्यादि
कर्म्मेति चिकित्सा लोहीत्यादिना त्वक्षीणो दुर्बल इत्यपाकविक्षेपयोर्वति
प्रधानत्वाद्दर्शयति।। युक्तमद्यस्येति यथोक्तविधिना मद्यमाचरतः। सर्व
था मद्यपरित्यागफलमाह। निवृत्त इत्यादि जितेंद्रिय इति विशेषणं मद्य
निवृत्तेश्चैव प्रयोजकत्वात् शरीरमानसैर्विकारैर्निति योज्यते तया मद्यव्याप
त्तिजन्यैश्चैव शारीरमानसैः सत्यहेतुजान् शारीरमानसविकारान् प्रति
तु मद्यनिवृत्तिर्न किंचित्करोतीति यत्तु प्रभावेऽयं च्यध्यायसंग्रहः संग्रहा
र्थश्चाध्याये ऽनुश्रीयमाणोऽप्यत्रैवेति।। ।।मदात्ययचिकित्सितं समा
प्तं।। ।।मद्यमत्तस्य संग्रहाणादिना व्रणोत्पत्तौ व्रणचिकित्सितार्थं प्रति

म्रियमाणानां पुनरूपं तु शवतोऽवसन्न इत्यादिना प्रवक्ष्यद्दुष्टव्रणाना
हं गो प्यास्ते संकीर्तिता इति। एतेषामवस्थितादीनां भेदकारणानि तेन भेदेन चतु
र्विंशतित्वं भवतीति दर्शयन्नाह। चतुर्विंशतिरित्यादि। कल्पान्तरेपि तु व्रणदु
ष्टे कारककारणयोरभेदेन स्नायुक्लेदादिना भिद्यमानाः चतुर्विंशतिर्भवंती
त्यर्थः। त्वगित्यादि स्थाननिर्देशो व्रणाश्रयः। कोष्ठः सर्पिरित्यादिना गंधवि
शेषाः श्यावगंधं दध्यादेस्तान्येषु समानं गंधमाहुः। केचित्तु सावमिति पठंति
अत्र शवस्य गंधः शवेऽम्लसहचरितगंधो म्लगंध उच्यते। तसीकेत्या
दिनाऽस्त्रावानाह।। प्रकारांतरोद्दिष्टान् चतुर्विंशतिदोषानाह। स्नायुक्ले
दादित्यादि अत्र नखकोष्ठप्रतोदकमेव कान्तं पाचमर्षो माहि

षद्दनेनु कारणद्वयेऽंतर्रूपं व्रणवर्जनीया निषेधः निष्क्रियत्वं चिकित्साविरहितं
असाध्यो निरुपक्रम इत्यत्रासाध्यत्वमभिधायापि निरुपक्रमताऽभिधानेन सोप
क्रमसाध्येऽप्यपथ्यं निषेधयति। अवस्थासु षट्त्रिंशदुपक्रमरूपायां चिकि
त्सायां वक्तव्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनार्थं पृथगभिधानं व्रणानामि
त्यादि उपक्रमनाह। शोफघ्नमित्यादि। शोफघ्न उपक्रमो रक्तावसेकादिर्वक्ष्यमा
णोषड्विधं शस्त्रकर्मेति पाठ्यादि अत्रैव वाहरणमेषणं च शल्यतंत्रोक्तमधि
कं कर्मद्वयमंतर्भावनीयं।। किं वा एषणं शस्त्रकर्मांगं न शस्त्रकर्मेति तच्च पृथगे
वपीडनं कलापादिना लेपनं पृथगभिगमार्थं वक्ष्यति निर्वापणं दहौ व्ययं शमनं
शोधनाशोपपीयश्च कलायो सम्प्रलेपनाविति शोधनरोपणकषायौ तथा

शोधनं रोपणं प्रलेपौ तैलेन तद्गुणो इत्यत्र घृतस्यापि स्नेहत्वसामान्यात् तैलेनैव ग्रहणं ॥ तेन यद्यपि च बाह्ये तैलघृतानि प्रत्येकं शोधनरोपणभेदाद्वक्ष्यति ॥ तथापि शोधनरोपणप्रतिकर्मद्वयकर्तृत्वमित्याद्वित्रमेवात्र तैलघृतयोरपि पानीयं । कासीसांस्तौ स्नेहौ तद्गुणाविति पठंति ॥ पत्रमेकं छादने द्वे भवतः । तेन यत्रमेकमुपक्रमः । छादनं केचित् द्विविधं बाह्यं वापि मतभेदेन वक्ष्यमाणं । उत्सादनं च निम्नव्रणोच्छापने अवसादनमुत्सन्नव्रणमांसक्षयकरं काठिन्यमार्द्दवकेन धूपनोन्मर्द्द इति काठिन्यकेतैस्वपनं एवमुन्मर्द्दनमपि त्रिविधं ज्ञेयं । व्रणावे चूर्णमपि द्विविधं वदंत्यन्त्र गुणकर्मजन्मकभेदेन एवं षड्विंशादुपक्रमा भवेति । शल्यतंत्रेषु षष्ठिरुपक्रमा उक्ताः तेष्वत्रैवांतर्भावनीयाः ॥ यथावस्त

मधुशार्कनावत् स्नेहशब्देनेति व्यपदेशः । द्विपेचमत्युक्तावपि जेनेति अंशसिपयसि सर्पिः सि तैलेच योजनीयत् ॥ द्विविधामित्यादौ सर्पिर्दृष्टे मर्द्दवी लोहैकथितापथ्यमिति ॥ एषणीयेषु पांडुं च निंबकोलकपत्राणि अत्र निंबरेतमदुं निंबकोलकमुच्यते ॥ किंवा कुलक इति पाठः । कुलकः पटोलेनातिरक्त इत्यादिनासद्व्रणलक्षणमभिधाय रोपणमाह न्यग्रोधेत्यादि । कषाया ॥ इति बहुवचनं निर्दिशत् यथोक्तव्यस्तसमस्तप्रयोगं सूचयति दोष्यास्त्वकु दार्वीविकं कवणाशोधनीहरिद्राघृतं तैलेनेव साधयेदिति । यथोक्तैस्तैलद्रव्यैरेव साधयेदिति घृतविषयमाहनन्तःपित्तोत्तरमित्यादि रोपणीयमिति वचनात् रोपणवद्घृतं कर्त्तव्यं न तु शोधनार्थं घृतं पक्तव्यमित्यर्थः । बाह्याथैत्यादौ

वक्ष्यमाणं वल्कलं वाक्ष्यं वापि मर्दहेतुभिरस्यंते। सव्यदक्षिण इति वामपरिक्षेपः
सव्योदक्षिणपरिक्षेपो दक्षिणः। उत्तरे त्रैवृतमल्याकं च तु दिग्धं च बन्धनोधः कार्य्य
स्तन्यादीनि षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानि। उरश्मकाशीनां। अथ।।ाणानि तन्य
तादीनि विरेचने द्रव्याणि छेद इति छेदनाहैकुष्ठ इति कतिते तवृक्षं विषदाह
भेद विषयं दाहकवस्तुभेदं च दर्शयन्नाह। स्वकुमानामित्यादि। दाहना
विशेषं विषवृक्षादिरूपं तथा विंदुबल्लयादिकं जानातीति दाहविशेषवित्
विषादिनामिति। भक्षितविषाणां यद्यपि उपत्रमेषु क्षारः पृथगूपठितः।।
तथापि शास्त्राभिव्यापारकत्त्वात्। शास्त्राण्युपक्रमं गृहीत एवेति स्व
क्षारमप्यवचारयेदित्यनेन विहितस्तपर्येदिति। तप्पीपार्थं कैकानयेत्

कुंकुमेत्यादि प्रकाननेनानु बध्नननं तथा सर्वपि किरपं तथा रोमजननं चैवसुपक्रमत्रय
माहात्म्यमाशुनिगृढंकीतीति। सबचोभवंति त्रिफलाकुसुमानीति।। त्रिफलावृक्ष
पुष्पाणि कुलात्रियंगुः कानाम मंजिष्ठ तसोत्तमपरदोषतवाअमृतासंग कपिकारु
च्छवकम्। द्वौ व्रणावित्यादि अध्यायार्थसंग्रहो व्यक्तः।।१२।। ।।इति द्विव्रणीयचिकि
त्सितं समाप्तं।। ।।२५।। द्विव्रणीये द्वे संख्या वच्छिन्नरोगचिकित्साभिधानानंतरं द्विसं
ख्याअनंतरत्वात्त्रिसंख्याशिरोवच्छिन्नशिरोवस्तिहृदयमर्म्मरोगचिकित्साभि
धानार्थं त्रिमर्म्मीयचिकित्सितमुच्यते। त्रिमर्म्मशब्देन हि त्रिविधमर्माश्रितरोगप्र
स्वास्थ्योपयाचाभिधीयते। तेन त्रिमर्मोच्छिनरोगानधिकृत्यते चिकित्सितं त्रिमर्मीयचि
कित्सितं प्रस्तप्रस्त प्रधानमर्मत्रयमवधानयति। सप्तोत्तरमित्यादि। तत्रानीतसं

ख्यामधिरुह्येति। ग्रानीरसंख्या ग्रानीरेऽत्तमधिरुह्येत्यर्थः। हृदयादिमर्म
प्राधान्ये हेतुमाह॥ प्राणाश्रयादिति। हृदयानां प्राणाश्रयत्वे एवोपपत्तिमाह
तानिहित्यादि हृदयाद्युपघातेन यस्मात् विशेषतः प्राणोपघातो भवति।
तस्मात् हृदयाः प्राणायुःश्रिताः प्राणा उच्यंते॥ यथा शिरउपघातोपहन्यमाने
चित्रे भित्त्याश्रयमुच्यते। तत्तु संश्रितानामिति प्राणाश्रयाणां हृदयादीनां
संश्रितशब्देनाहि श्रयमुच्यते। महांतो गदा येष्वित्येवं तेषां महागदानां
वस्त्यादीनां अनुपालनार्थं क्षीणं रक्षणं वक्ष्याच्च। वस्त्याद्यपेक्षया रोगगृहेपाहृ
किंबोत्तसंश्रितानामिति वस्त्यादीनां संश्रितानामिति प्राणानां मर्मणां
पालनार्थं महागदानामिति महावस्त्यादिकरख्यापत्तिकरवस्त्या

दिकानां रक्षामिति चिकित्सां वस्त्यादिजानां यथात्र मंहेत्यादिनाह। कषाययादि
कुणपाः कटुकः पंका ग्रायइत्यादिना उदावर्त्तसंप्राप्तिलिंगानि चिकित्सितानि प्राहानु
कथमपानः कुपितोऽपानस्यैव संगं करोतीति मारुतसंगशब्देनोच्यते। अरूमः
आमनेवायदुष्टः सन्नु प्रवर्तमानः आमनः संगं करोतीत्युच्यते॥ यथामनेऽ
वमनो निग्रहं करोति। उत्तं इंद्रियाभिग्रहकर्म मनसः सुखनिग्रह इति उ
द्विश्वेति उद्वेगमनः स्वभावः ते ज्वरज्वरनाशकमिति। शीतज्वरनाशः नाम
नागुर्वीसुत्तेवर्त्तिः पलवर्त्तिः श्यामेत्यादिपलवर्त्तौ श्यामात्रिवृत। भेदः दशभा
गा माषस्य यस्यां तादृशा भागमाषाः द्विगुणपिप्पलीविणं तिद्विभागलवणागुडेनेति वर्च
तेन याग लागुडेन वर्त्तिः कर्त्तुमुच्यते तावन्मानो गुडोदयः यावस्तुके पियंतेन

द्वितीयावर्त्तिः माषगुडेनैव कर्त्तव्या ग्रंखिनी श्वेतबद्धा वाटो मदनफलं वे समधु
मोरहद्धमः वक्षोघ्नः सर्षपः वेत्तघाटो मदनः । तेषां विधानं । इति फलवर्त्तिः व
त्तानां उक्तानां कार्यकरणे उदीन्मनो मौषधं वमनविरेचनौषधं वातेत्र्यंध इसा
दिनादोषभेदेन कर्त्तव्यतामाह ॥ उदावर्त्ते च पित्तकफौ वातकोपितावेव विज्ञेयौ
स इति यथोक्तौ विधि संतामयोपरिस्वस्थो ॥ मागः गुडवर्त्तः सीधुः प्रयोजनुबं
ध इति वस्तिप्रयोगसमुदावर्त्ते निबंधे ९ तच्च विरेचनं वस्तिदाने सप्राप्ताद्दृष्टं
पदुक्तेनन्यो ॥ विपित्तस्य निरूहदानं विवर्जयेत ॥ सफदीनान्यवस्यांस्तु दोभिन्ने
णविरेचनेचेति । द्विरत्तने यादौ यथोत्तरं द्रव्याणां हेतुपथ्यं सुवर्चिकाक्षारसु
खांबुना पीतमिति गोषः उग्रगंधा अजमोदा वचा स्थिरा वस्यास्येति स्वल्प

पंचमूलस्य शम्याकपूतीककरंजयोपि यत्र पूतीकशब्दः करंजविशेषणं तथा
हिज्जनूकेपः । सर्पिष्प्राह पूतीकपुनर्नवापि वानीयांबलास्सिद्धमित्यादि फलं च मूलं च
विरेचनोक्तमिति दीर्घिनी वितीयं ॥ मूलिनी फलिनी विरेचनकर्मण्युक्ते किंवा कल्पे विरेचे
नयोगेषु वक्ष्यमाणं त्राणासंख्या विनिर्जनस्य भेषजस्याभावसंयोग उदावर्त्तस्यैव हेतु
लक्षणविशेषसत्त्वात्त्रानाहसंज्ञां प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह । वर्त्तनं सिंभेत्यादि व्यायामे सा
दिनावस्याश्रयरोगमूत्ररेखानाह । पथ्यमित्यादिना वातपित्तकफसन्निपातजानां द
र्शोपां संप्राप्तिमाह । तीक्ष्णाहि समीत्यादि । चतुर्णामियेकं रूपं विशोषयेदित्यादिना
चतुष्प्रकाराणामप्यश्मरीरोगनाह । चतस्त्रस्त्वश्मर्य इह च तंत्रांतरे वातपित्तकफे उ
क्ताजीर्णत्वाय वचापि च सर्वास्विमासु दोषत्रयजन्यत्वमपि संहरया यथादिय

याविच्चलेवैद्यलेग्निश्चमारुतः॥ तद्वद्बलासंवस्तिस्तमूष्मासंहंति सलिल इरयेन
सुश्रुते प्रतिपादितं तथाप्युक्टदोषाभिप्रायेण वातजादिव्यपदेशो ज्ञेयः॥ बोत
जायामश्मयीप्रबलेनं वा पुनामूत्राघातीयमापतद्दतः। केप एवोस्यनीरूपः क्रि
यते। एवं पित्ताश्मयामि पिज्ञेयं अतएव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठाना सर्वा एथाश्मर्य
युक्ताः॥ अश्मयुत्पादे दृष्टांतमाह पित्तेष्विव विरोचना गौमिति पित्तेषिति वहुकश्च
नेबहुशो गत पित्तबहुना पेस्मात तद्दया प्राणाध्याश्रिता प्राणाच्युते) क्षयाकदंब
पुष्पारसादयाविशेषा यथा योग्य तेयादोषभेदाद्दुन्नेयाः॥ तत्र वातेन कदंबपुष्पाकृति
त्रिपुटी पित्तेनाद्रुप तुल्यास्क्ष्मामधूचकपेन गुत्रेणाच क्षोभ्साक्षत इति। उरश्म
श्लोभान्मूत्रमार्गो वस्तौ वा क्षते तस्या इत्यादि॥ तस्मा अश्मर्यां व्यपायादि विपन्मू

त्रमार्गादिव्यपगात सुखमिति निर्देदनं एषेत्यादिना अवस्थामाह॥ भिन्नमूर्त्ति
तिअनरूपं तयाभेदनमूर्तिः॥ अत एव मूत्रयथातक्षेत्रती युक्तं तेनपातेन द्विधात्रि
धाभिन्नो अश्मनीसूत्रपथेनाक्षरंती स्थूलानो अश्मयवेभवति॥ शुक्रमलाइत्या
दि मूत्ररुद्धलक्षणं मूत्राय तस्था इति। मूत्रमार्गस्थिता क्षमेत्यादि= --मूत्रर
द्धमाह। क्षतजमिति। रक्तंक्षयदुःखकोपितमिति। अतिव्यवायात् सरोक्षयस
ति। वायुनाउदीर्य्यवस्तिमाहितं आध्मातमिति वस्तिपूर्णतामस्मिन्निति हस्ति
संचितनक्ते एवमेते मूत्रस्यानोदिष्ट अष्टौ मूत्राघाता मूत्ररुद्धत्रायध्येने हनिर्दि
ष्टास्याव्यतायेनत्रिमर्म्मीयसिध्धौत्रयोदशमूत्राघातावक्तव्याः॥ स्तेमूत्रस्थाने
सूत्रितात्रपि एकादशक्षुद्रघस्त्रवदविधीयते मूत्राघाता मूत्ररुद्धयोश्चायं

दे

विशेषो यत्तु कृच्छ्रमूत्रकृच्छ्रे पाव हति मूत्राघातयो विशेषः ध्यायने भेदेनैवोक्ताः ।
अन्ये तु मूत्रकृच्छ्रविशेषानेव मूत्राघातानाहुः ॥ यथायो यत यावा तद्विशेषादिच तु
मूत्रकृच्छ्रेषु मूत्राघातानेतं भाविये तीतेन नो क्तत्र ग मूत्राघाताभिधानस्य मूत्रकृ
च्छ्रापां चिकित्सामाह ॥ अद्यंजनेत्यादि । स्विन्नादिनाच पंचमूलीवा नहरतैमिति । तत्र
तत्र शास्त्रे नानहह रवेन प्रतिपादनैः पलेनः शालि विकारसमन्वितपाषापाने द्री
अन्यानित्येवं गुणान्ये वान्यानि तैल फलानि तिलो माओस्यात्तदि नीयन्द्यावि
धिमिति तस्याशितीयनिर्दिष्टे ग्रीष्मो विधिः तत्रैव शिशिरस्सैकात्र गाहा अ
पिययच प्युक्तौ तथापि विशेषपार्श्वाशीनग्रहणोः कूनपार्थं पुनरभिधानं
दंडैनकोहो मल इति व्यातं । पूर्वेण कल्पेनेति क्वाथेन मधुयुत्ताद्धरियायोगो

स्य चत्रपुषा न कुसुंभादि यत्र बीजमिति संबध्यते । क्षारोष्ण्येत्यादि । कफकृच्छ्रा
भेषजं क्षारादि नियुक्तमनुपानं क्षारोष्ण्याभीक्ष्णा उष्णं कटुकेऽभ्यंगपानु
प्रयोज्यं तु टिनैय स्सार सपक्षी सनाम ख्यातः । कोलप्रमाणमियद्धमाषकंमे
पाकै । उष्णः पाद्यंतोनिंबः शितिमारकः शालिचः लघ्वमित्यादि । एलेदेवलाहिंभे
षजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे कृच्छ्रे कर्तव्यं । तच्च समष्ट पिदोषेषु नायोस्थाना
नुपूर्व्या चिकित्सितं कर्तव्यं न ज्वर इव त्रिदोषे कफस्थानानुपूर्व्या कर्तव्यं । मूत्र
कृच्छ्रस्य समात्रिदोषान्वध्ये हो पिनातस्थानव्यवेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स्य इ
ति भावः । विषमसन्निपाता नवध्ये क्रियामाह । त्रिभ्योधिक इत्यादि । त्रिभ्यो

धिके इति ग्रंथः कफे तथा पित्ते तथा पवने इत्यनेन चक्रमेण संबध्यते॥ कफमारु
तोच्छ्र इति। प्रत्येकं कफोच्छ्रे च निहिता सा मिलितैव ग्राह्येत्यायामत्रमयचिकर्त्तव्या
श्वनाश्वा। अजमोदा चूर्णं पिबेदित्यत्र जलेनैव पानं लक्षणकः। कोकिलाख्यः कुष्ठ
रकः। शीतिमारुकः कुंदरः स्वनामख्यातः त्रिफलादिनेत्यामिति त्रिफलायाः प्र
येवं मूलभागाः भागद्वयं अम्लैरिति कांचिदादाभिः उत्तरगुणैर्वर्जितैः मध्यं वा
त्राम्लग्रहणग्रहणमपि वस्तिशोधनत्वाश्मरीभेदकत्वप्रकरणव्याख्यानार्थं पुनरु
च्यते। अश्मभिदिति। अश्मरीभेदी शीतोपलाख्यो पाषाणभेद इति। शा
ल्यया ग्राश्वभेदान्तहेतुन्न विधानेनाश्मरीप्रकर्षेति समीक्ष्य दोषमिति उल्वणं दोषं
समीक्ष्य तत्सद्धानः प्रतिकर्म कुर्यादिति। प्रतिकर्म कुर्यात्॥

प्रतिकर्म चिकित्सितं मधुसमाक्षपर्णीति मधुपर्णी गुडूची ओनंपर्णी पर्णीत्रिपर्णाजि
तादारपर्णी सपर्णीसमग्र इति त्रिदोषानुगतेनैतो विधाने ते विडंगः पक्षीयुचानां
वृद्धिकेति ख्याता खादेय सिद्धोऽयं वै खादेत। घृतं स्वदंष्ट्रा यादौ माहचर्यात् स्वदंष्ट्रा
स्वरसमध्यत्वगुणं वदन्ति। तत्र यतः स्वरससमत्वस्य हेतुत्वमेवेति। उक्तं हि जलदक
पकिल्कश्चतुर्गुणः स्नेहस्वरसः स्नेहसम इति तेन नक्षारवत्सर्वस्य हेतुस्वर वि
धानं ज्ञेयं स्थिरादिसादौ कालकृतमादिमधुरगुणांलः पाकानंकृतककर्म्मयोगादि
नोत्कारग्रपिाज्ञेयः कालांकलो बिकंकतः। विधिनैवतेनेति पूर्वघृतविधानेन स्वदं
ष्ट्रास्थाने स्थिरादीनि प्रत्येकं कल्पनीयानि स्वादुफलोछिनेनेति मधुर मधु
कक्षौद्रादि फलनिष्पन्नेन। तैलेन व्यायामेयादि मूत्रवरेच्छा सन्याना हस्तिगोग

चिकित्सितं समाप्य हृद्रोगं निदानादिक्रमेणाह ॥ व्यायामतीक्ष्णेत्यादि गदाभिचारो गो
गाणामसम्यगुपचारः। हृद्रोगकर्तृणीति हनं तैः यथा भीष्मकुरूणां भयशोकहन्तीति न
नन्जकाभ्यां कर्तरि इत्यनेनात्र समासः वैवर्णादिषु हृद्रोगजा इति वचनात हृद्रोगात
न कालभावितया वर्णादीनामुपद्रवमिच्छति ये तु वैवर्णादीनां सामान्यहृद्रोगलक्षण
माहुः। ते हृद्रोगेणासमं जायन्ते ॥ हृद्रोगजा इति विग्रहान्न लिङ्गं व्युत्पादयन्ति हृद्रोगाश्च
कियंतः श्चित्सीये विसरोक्तान्यपि चिकित्सा प्रकाशादिह संक्षेपेणाभिधीयते। यमैं
ति हृदयं तैलमित्यादिना यथाक्रमं चिकित्सामाह ॥ तैलादीनामत्र समभागानां पेयत्वेज्ञेयं
वयः वयस्थे यनेन वयस्थेयाद्युक्तीस्वरसयोर्ग्रहणं त्रिवृत्सर्पिः यत्रास्य पत्रेम
स्य सर्पिषः प्राधान्यख्यापनार्थं विकर्त्तिका इह हृदयपविकर्त्तिकाकाषायवेदनाकाथः

द्रुतः इत्यादौ नागरादीनां कल्कं पौष्करादिकाथे प्रक्षेप्यमाहुः। पथ्याशटीत्यादौ यम्केन
हृष्टः। गुडप्रसन्नालवणौ श्वयेनय इति ख्याते व्याख्येयं ॥ द्वित्रिफले इत्यत्र द्राक्षास्मये पञ्च
षकापि द्वितीया त्रिफला तृतीया इति पाठपक्षे फलाख्यक्षमैलाश्रीना इत्यादि पित्तहृद्रोगचि
कित्सिते क्षते इति क्षतक्षीणचिकित्सिते श्रेयसी नाम्ना खर्जूरमये खर्जूरफलैः क्षौद्रान्वि
तमिति साधनोत्तरकालेपादिके मधुयुक्ते स्वादुफलेनेत्यादौ च सा इति स्वरसाश्विन्नस्य
यादि कफजं चिकित्साधिकारात् शोवनाणीति कल्याणकनाणीतु दंबनेत्यादिके नेह तु दंब
नादिकाथेन त्र्यभागत्रये तरत्र त्र्यूषणचूर्णपादिके प्रक्षेप्यं सैलिलोव्याख्युनेइति तु
त्या सलिलानुपानः कल्पविधानेः दृष्टमिति नसायने विहिते। कल्पशब्देन चक्षुष्द
रसायनमुच्यते। प्राशमिति च्यवनप्राशं आगस्त्यमिति नेह विशेषणं त्रिदोषजे ऊा
दौ लंघनविधान हृदयस्य कफस्थानतया तत्कृते त्रिदोषजेपि कफ एवादौ लंघनेन

जेयमितिमतोऽस्ते त्रिदोषजे तु स्वपदोषचिकित्सासूत्रमाह ॥ हीनाद्वित्यादि । हीनवम
धिकं तं एनं हीनं व एषां दोषाणामेव क्षययत्न । कर्मशसं प्रशस्तं अधिके दोषे वितरते
यातनकार्यमितिवाक्यार्थः । अत्रैधिकमित्यादिना सान्निपातिक हृद्रोगाणां प्राया
भृ विषमूलं लक्षणभेदे च श्लेष्माश्रलमुच्यते । स्थितमिति प्रशान्तं जीर्णं अधिक इ
यननानिजं जीर्यति अधिके इयनेनत्वपैत्तिकं धृतं । पतैमिति द्राक्षा कात्म्य यादि
त्रिष्वेवयादिना सान्निपातिके मूलेमाह । मूलविरेचने तत्त्वन्मूलादि भिरेवविरेचनं
अत्रविरेचनोपपत्तिमाह । प्रायोनिनइत्यादि अत्रचानिलको के यद्यपि बस्तिरस्ति त
स्तथाप्यामाशयापक्वस्या आमाशयशोधनं विरेचनमेवदेयं त्रिमिश्चमिनिव्या
धितनृपीयेत्रिषिहत्वेनोक्तं ॥ विधानं त्रमागतशिरोगतचिकित्सायांवक्तव्या

योशिरोरोगप्रधानतानभूमिशिरोरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेवादावाह । शालाक्ये
प्युक्तं ॥ यिरु व्याधयः सर्वे प्रतिश्यायनिमित्तजाः तस्माद्रोगप्रतिश्यायपूर्वमेवोप
दिश्यते ॥ रोजयक्ष्मचिकित्सिते यद्यपि प्रतिश्याय उक्तः एवमथापि संतत्र यक्ष्मपू
र्वरूपयोक्तः । इहतुस्वतंत्र प्रतिश्याय उच्यत इति विशेषः रजोधूलिः अतिस्व
प्नो दिवास्वप्न अवश्यायेतितुषारेण संस्थान इति दोषदीनाभृते ॥ घ्राणान्तइत्यादि
नावातादि प्रतिश्यायानांचतुर्णंत्रिमालक्षणमाह ॥ स्वस्वरशोषरोगइ यत्रस्वरो
गः स्वरभेदः कफाद्युरवियादौ गुरुशब्दः कं ऊर्ध्वविशेषणः स्रोतः मीलितिनासाश्रो
तसि स्रवतीति प्रवर्द्ध इत्यादिना प्रतिश्याये जातानप्रतिश्यायक्षयबंधादी
नाह । अत्रसुखवनोगंयेन पठेति । तन्मतेशिरोगहणेनेवान्यरोगग्रहणं । एषां

तुदुष्टप्रतिश्याय पक्ष्मबधादीनां शालाक्यादिषु विस्तरः। अत्र तु प्रत्याधिकारत्वात् सं
क्षेप एवतो धो ऽभिधास्यते इत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायादीनां अर्जुन लोमपर्यन्तानां च मेषां लक्ष
णान्याह। तुद्द इत्यादौ सद्इयमिति लः मस्तलुंगादिति मस्तिष्कात् कुर्यात् स पित्त इत्यादिना
अन्तर्लषिकामाह। सा च शिरोभवा तेया त्रिंशतीत्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायो सन्न्ने न
शिरोरोगाणां लक्षणमुच्यते। तथापि स्वतंत्रो ऽभ्यनामपि शिरोरोगाणामेतदेव ल
क्षणं ज्ञेयं। एवं मुखरोगादिलक्षणं च पि वाच्यं सर्वैस्त्रिदोषमिति वातादिलक्षणे
मिलितैः त्रिदोष इत्यादि इत्यर्थः। नियतनमिति। मुखं श्वाव इसन्ये रक्ष्या यादि पित्त
ज मुखरोगलक्षणं शालाक्य प्रपंचोक्त मुखरोगाणां अत्रैव चतुर्विधमुखरोगे
अंतर्भावं दर्शयन्नाह। संस्थानेत्यादि संस्थानमाहारो दृष्यं रक्तादि आवृतिलिं

गं नामक्रीतादर इत्यादि एषां भेदाच्चतुःषष्टिविधानां भवति तेन शालाक्य एवोक्ते
या मुखरोगाणां तु विङ्कुकेतंडकादिषु एतत्संतं गतं निर्दिष्टं वैदेहमतानुसारेण
सुश्रुते पंचषष्टिरुक्ताः तथापीह चतुर्थं च तत्र वैदेहानुसारेण अदृष्टो तत्रे पोयं च
तुःषष्टि प्रथा प्रदेशमिति। यथाचिकित्साप्रदेशा आस्यरोगांत स्त्रिषिविष्ठ आवेवा
नोक्तानाह। अत्रापि शेषोक्ता वाचकेभ्यः पृथगुपन्न एवानोक्तको ऽभिधीयत इति न
पौनरुक्त्यं अतिलोभेनात्र रविरच्यते। तत्रापि लोभेनवृत्तं सानुताभ्यासमरकार प
दर्शयति। विबद्धसंबद्धं चतमिति विबंधयुक्तमित्यर्थः। नैकरसमिय नैकरसं न
देति गमित्यादिना रूपरोगानाह ॥ एतच्च शालाक्ये यद्यप्यष्टविंशतिरुक्ता तथापी
ह चतुर्थे निकपनिरोगेषु शेषाणामप्यावनोधो व्याख्येयः। शेषाणामपि वातादि
जन्यत्वात्। अन्यान्यापि सादिनात्व सानो। क्षिरोगाभिधीयंते ०प

देहो दूषिकोऽसृक्स्रावो वाहीति अस्य थोऽस्रस्रावी अनु तेनेत्रामयानां संख्या
माह। नेत्रामया षट्नवति। अन्ये तु नेत्रामये षट्च आचार्याणां विप्रतिपत्तिः। नेत्र
रोगाणां षट्सप्ततिं विदेह प्राह सात्यकीति माह। करालस्तु षट्नवति निःशङ्क
णालमते नैवरलद भिधानं। उक्तं लेत्रसप्रविंशति वर्त्मस्थाने वे संधौ प्रकीर्ति
ताः सप्तदश तु शुक्लस्थाः षड्रोगाः कृष्णभागजाः पंचविंशति दृष्टिस्थाः षोडशै
व च सर्वगा इति एषां ज्ञानोपायमाह। तेषामित्यादि। अभिव्यक्तिमिति लक्षणं उक्त
नेत्ररोगप्रपंचाभिधाने हेतुमाह पञ्चाधिकारे ष्वित्यादि बल इत्यादि लक्षणमाह
तेज इत्यादि तेजःशब्देन दाहोष्माणमभिमतः। स वाताद्ये युक्तः खल इत्यादि केचनाति
याजनीयांश्चेत्युक्तेजःसमीरमिति पठन्ति तेजःशब्देन पित्तमपि वर्णयन्ति। ह

रिप्रसवमिति कपिलतां शिरोरुहाणामिति केशानामश्रन्यर्थमिति। एतत् कायचि
कित्साशास्त्रस्य शालाक्याभिधेयप्रयोगे चरत्यतोऽर्थं मे बजसंग्रहमिति नेत्राभिधा
यके ग्रंथे प्रतिश्याये धूमनिषेधो वैरेचनिकधूमाभिप्रायेण वृत्तः। तेनेह स्नैहिकधू
माभिधानं न विरोधि पाणिस्वेदश्चोपनाहनं चेति। पाणिस्वेदोपनाहनं स्रावरोधा
द्वाविरत्र रोधशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते। शंकरास्फोटय इति शंकरः प्रस्तानादयः
स्वेदाध्यायोक्ताः स्वेदात्तकनि जयन्ती घ्राणश्रोत्राक्षितर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरः
सः सन्निपातः श्रृंगाटकः नावणं तेन तयुक्तमाह। प्रभावेत्यादिना दूषणामंदस्विं
न्नाविलिखज क्षीरोक्षणा पिण्डस्वेदनमंदोत्र स्विन्नान प्रस्थाकूर्चचूर्णानियमेन
प्रस्थाकूर्चपरिस्थ्या प्रधानत्वात् तिलचूर्णपादिकरो नैतलैव पीडयेदिति तैलेवाजी

क्षीरे पापीडनार्थमिपिपाके दद्यात्। एवं निष्पन्नो एतस्य तैलस्य दशमूलनिःक्वा-
थादिभिः दशस्वः पाकादयश्च तैलके अनुवासनस्यानुश्रोतोनुसाभियोनुगतस्ने-
तभावेन यो पाक शूया स्विन्नं निःष्पीडन विशेषे पाचनीये तेजके हि विदेहभावेनाय-
चनाद्वापि तैलानामणु तैलनामं दनादपि सर्वेषां देहानामणु तैलत्वानि वातोव्याप्रतिश्या-
य इति निवातो व्यागृहस्थायी॥ पित्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धमित्यत्र श्वंभावेन सिद्धमेव स-
र्पिर्देयं न तु पित्तचिकित्सोक्तामं दे पित्त इत्यन्ये पित्ते देयं कषायं वमनमित्यत्र कफहृ-
तद्रव्यस्य तैव मदनं देयमित्यर्थः। अवपीड इत्येवं यत्र नस्य भेदोवपीडः। कटुभिः फलैरि-
ति मरिचपिप्पल्यादिभिः सुरसादिभिर्वा विरेचनस्कंधेत गणैः कालानि हिंस्रा-
बलेबाकटुकोलावपाकान्मुक्त इति पोक वचात्व्युत्युष्ठ्या ह। नेवेरा इति पीनसस्य

मंदीभूतवेगे रक्षापवेति नाशाशोपशोषु वेक्षते निशोषसुनास्सा रोगेषु वातादीन वेक्ष्य
तदुपशमनी क्रिया कर्तव्या स्वमनसेति जायास्थिरादिह्रस्वपंचमूलबलामधुके
यादौ तैलसमं क्षीरस्य जांगलमांसाद्धतुलावसस्तु प्रस्थत्रयमानं दशमूलस्य
दौ दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलंमानैः सममयूरं व्यक्तिपक्षिव्यक्तिपक्षिग्रहात् पक्षा-
दि वर्ज्जितं जलद्रोण एव पचेत्। जलद्रोणे ह्यत्र क्वाथार्थं पानीयं घृतप्रस्थात् पादाव-
शेषः खलु चतुर्गुणो भवति। किंच दशमूलादीनां मूलचतुर्विंशात् पलेन मयूरे
पोकेन च सममर्दनं। तत्र चतुःषष्ठिः पलं क्वाथ्ये द्रोणमानं जलं माढकं देयं किं वा द-
शमूलादिना मयूरे पानं वमि तु लितायावन क्वाथ्यं भवति॥ तच्चतुर्गुणं जलमु-
सर्पिर्विभावयैव देयं मयूरमिति जीवनीय गणात्ते दशभिर्जीवनीयाभि

हिमधुरत्वप्रकर्षादिह मधुरशब्देनोक्तः। एतेनैवेति दशमूलादिमयूरकाथेमा
याथोक्तविधानकृतेन द्वितीयखर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते। अक्षोटादयउ
नपापथिका पूर्वयोगोक्तकाथविधानं यद्यप्यतेनैव कषायेणेतिपदेन लब्धं तथा
पि पुनः पूर्वकल्पेनेति वचनेनेह यथालाभमिति पदेन यथालाभकरपीयवंतक
कुल्व कर्तव्यं न काथ इति दर्शयति। अत्र प्रयोगत्रये जतुकपिः। ततः काथ्येचि
चितसिखिनं दशमूलीश्रेयसी बलामधुकैः त्रिपलैः सह सस्थिरांजीवनकर्षैः
पचेत। पयसा काथे अस्मिन्नेव चतुष्कं दुग्धं घृतं। यथालाभं जीवनबृंहणोवाता
माक्षोटकाख्यत्रिपलयुग मधुकैः खर्जूरतालमस्तकषष्ट्युलोपैश्च नरवदंष्ट्रा
भिः। तामलकी विषभागरिकेराशृंगाटकैः मृणालैः नास्वास्थिरासमैः सार्धं गो
जडाभिः सहतु मायूरं ख्यातं चतुःप्रयोगमर्द्दिजं बृंहणेषु मतमिति। अत्र मयूरस्थाने
मृषादीन् दर्शयन्नाह॥ आखुना मयूरापेक्षया स्वल्पमानेनाप्यत्रैकेन स्नेहसाने
कर्तव्यमियोऽधःश्रुते वैयत्र क्षीरः श्रुतैः सर्पिर्नस्यं। नस्यार्थिभिरवपीडस्य पश्चा
त् सर्पिष्पानस्यं देयं॥ कफानिलोद्भवयोर्द्वहि इयत्राकफोद्भवे निलोद्भवे च सुश्रुतवच
नात् ललाटशंखदेशे दाहः कर्त्तव्यः। उक्तं हि सुश्रुते शिरोरोगाधिमंदप्यप्रभृति
पुललोटशंखप्रदेशेषु दाहदिति संधौ ककुछनयनेमिति अनुवादिसंधैः ककुछनमनव
र्जने चात्र मस्तलुंगस्रावं वर्जनार्थं उक्तं च शालाक्ये। न तु कुर्वैत स्रावयतोऽथ म
र्त्तैः प्रयोजितान्नस्तलिंगं प्रकर्षपातस्मात्तेनैव योजयेत्॥ व्याघ्रकरंजन खीक्ष्ण
नकं छिष्यकापवकं रजाघ्नमित्यादि मुखरोगचिकित्सितं रजोघ्नमिति रोगपीडान्

तंस्रुदिवुद इति विरेचनं दाव्यास्त्वक दावीतिक पंचकोलयादौ चूर्णसमुदायात गुडो
द्विगुणपाकं वै घु मात्रा इति अथ माषगे मानाः कोले कोलो हं रव्यपालो हं चेति लोहस्थुते
लोध्रं पठंति। तत्र तत्ते हि। सुश्रुते पाठात रसांजन व्योष तेजोह्वा त्रिफला ग्निकं। रव्यहद्यू
मयवक्षारं लोध्रं च पंतिकोलकमिति। वातपित्तकफापहापहा इति॥ प्रत्येकमेव कोल
दयः। त्रयः त्रिदोषहराः। रसत्रियेति घनीभूत रसस्य संज्ञा तालुशोष इत्यादौ आर वा
स्येति पदेन तृष्णायुक्त तालुशोषे उत्तरभक्तिके मपि सर्पिःपानं निषेधयति। तालुशो
षेति। तृष्णा मूर्च्छा पिपीताश्च गभ्रिपय स्तालुशोषिण इत्यादिना यद्यपि स्नेहपानं निषि
द्धं। तथापीह ओष्ठ ष उत्तरभक्तिकं सर्पिः विशेष विधानात् कर्त्तव्यमेव। शिराकर्म
ति शिराव्यधनं तच्च सुश्रुत वचनात्। तालुनिज कार्यां च कर्त्तव्यं तुला मित्यादिना ख

दिरगुडिकामाह। द्विगुणा मतिभेद स इति। विद्वदिरस्य रुनै का भुक्ते व पते गन्धर्त्त
दनेल वंगादीना पल मानत्वं मैं म्भिण्ये मि म्भिपा भाषितादं तास्य गलरोगः पथ्य कुर्या लो
कयोक्ता ज्ञेयाः। पनाय णा मिति। पद्मयपां श्रेष्ठं से षज मिति यावत् चतुरानाच कानहं
ति मिस त्र कुष्ठ यादिना। अर्द्ध श्लोकोक्ताश्च नानो योगा वातपित्तकफ सन्निपात जेषु त्रे
मात ज्ञेयाः सर्पिस्यः पभिन्नतानी त्यादिना स्वरभेद चिकित्सामाह॥ वातादिस्वरभे
दलक्षणं च अपीह नोक्तं। तथापि राजयक्ष्म चिकित्सोक्तमेव बोद्धव्यं चिकित्सा यद्य
पि तत्रोक्ता तथापीह स्वरभेदस्याधिरत वातात्। विणोच्यते। चतुः प्रयोगे पि शिपा
नाभ्यं गगंडूषबस्ति प्रयोज्यैर्बला नास्ना मृता द्वयतैला नि च वात व्याधौ वक्ष्यमाणा
नि च्युषणा को शिके प्रोक्तं जीवनीय घृतं वा तनरक्ते वक्ष्यमाणं रषस्य घृतं तत्तु पित्त वि

किसोक्तेपित्तजस्वरभेदेचिकित्सितमितिसंबंधः। शुष्कमूलकेत्यादि। क्षारवतैलेमधु
शुक्तेचतुर्गुणमितिमधुप्रधानेशुष्कंचतुर्गुणंशुक्तंचयन्मस्त्वादिनवौभांडेस्यपुटक्षौ
द्रनागरंधान्यराशौत्रिरात्रस्थंशुक्तंसत्रेतदुच्यते॥ मातुलुंगकदलीरसौतैलसमौअन्ये
तुमधुकल्केनवदाययंति। शुक्तंतुचतुर्गुणमित्याहुः तन्नातिहृदयसंगमयतोत्रयत्नवे
मधुनःपत्रएवशुक्तग्रहणेनैवग्रहीतत्वात उक्तेचमूलकभस्मग्रातादिक्षारवचावल्ल
वपाकुष्ठैः। दारुनसोजननागरसौ। भांजनहिंगुघने। गृञ्जयचपलपूपनिंदतैरसै
चतुर्गुणैःशुक्तेतैलंविपक्वामश्नातिनाह। स्रवजंतुघ्नंवनाटकामित्यादौव्यातेयद्र
ष्मतइतिघुटघुदाहनिष्पमानयेत। वनाटकाःकपर्दकाः। गंधतैलमिति। गंध
द्रव्यकल्केनतैलेकिंवागंधद्रव्याधिवासितंतिलोद्भवंतैलंनेत्ररोगाणांसन्नम

त्रइत्यादिनानेत्ररोगचिकित्सितमाह॥ बिडालकोनेत्राद्बहिर्लेपः पालक्येबध्य
ते। निघृष्टमित्यादौतनत्रिभिरसक्रियेत्यर्थः। हरीतद्विति। हरीतकीघृतयुक्तोवि
डालकः कार्प्पासन्निपातेतुसर्वैरितिप्रत्येकवाताद्यन्त्र बिडालकद्रव्यैः प्रलेपनंका
र्यमित्यर्थः। पक्वेतंजनंत्र्यहादित्यत्रप्रायोअक्षिरोगाणांत्र्यहेणपाकात्त्र्यहादि
सुक्तंपाकलक्षणंतंत्रांतरे। प्रशांतश्वयुतामाक्ष्णोः संरंभास्तप्रशांतस्तामेदवे
दनस्ताकंडूपक्वाक्षिगदलक्षणंआख्यातंनंअक्षिसेकः सुमनःक्षारकःजा
तीमुकुलकेस्वेतमरिचंश्रोभांजनबीजंनीतिपुष्पंपुष्पांजनंमत्रः प्रसेप
कगतःपक्षिविशेषः। द्वौपिप्पल्यंतुवयोनयोः शाणावित्यर्थः। चित्रा
यांमितिचित्रानक्षत्रेबीजवनकुलत्थिकातांप्यौधातुविशेषापी

नदीभाव मज्जनं चक्षुष्या बलकुलच्छिका प्योष्य मंजनं पुष्पांजनं अतिन्न
चक्षुष्य इति अभिन्नतारकस्य रक्तास प्यस्येति मत रक्तास प्यस्या खालये
सादिना खालयादिना खालयादि चिकित्सितमाह। हरिलोम्नीति कपिललो
म्नी सहचरो झिंटी शैलासमेभोंड इति शिलोममसे पात्रे मेषशृंगादिषु नास्थि
तः॥ आदित्यपर्णीमूलानित्यादि = आदित्यपर्णी सूर्यावर्त्तः रक्षा त्रौनीयका॥
रक्षा झिंटी। सोमराजी शास्त्रे। रक्षापीलोहं रक्षापो। पिंडीतक चित्रकाचिति
रक्षामदनरक्षा चित्रकौ आदित्यपाके चेति॥ आदित्यरश्मिसंबंधादेव पक्के
अत्रबेकुभोगेति निबद्धवचनात् एव पथ्यगभावे लब्धे पृथगिति पदं न्यू
यसिद्धस्यापि त्रिफला पथ्यमार्गस्यायोर्तेनार्थं निकुंभ यास्मात्र वचनो दे

वभवं तत्र कल्पनीयं॥ तिलाः सामलका इत्यादियोगः केशरंजकाः पचे सैंधववस्या
दौ सैंधवायस्कूपतिंदुलानां। सर्वमहंशुध्यमिति प्रक्षालितेन शोषघुनो शेष्विति तट
श्वासकासज्वर रक्तपित्तशोषेषु पीनसोपद्रवतयात्तेषु शोषेष्वादौ निर्दिष्टो यत्र शो ष
शब्देन अनुरत्रिममज्जिरोगग्रहणं आदौ निर्दिष्टेति॥ सामान्यादिहैव दोषा लेखन
त्रिममज्जितोगादित्यत्ति किं साज्ञेया सिद्धोच्च वक्ष्यत इति त्रिमज्जीयां सिद्धो वक्ष्य
ते॥ उक्तानुक्त चिकित्सार्थमाह॥ वातपित्तेत्यादि वस्तिक्रम द्वंद्वया इति यथासंख्ये
नतत्स्थान समीप्यादिति। वातादिस्थानेषु नस्यादिषु च वमनादीनां कर्म्मणां मध्ये
यस्य कर्म्मणः सामीप्ये दोषहरण सामर्थ्यरूपं भवति। तेन कर्म्मणा हर्त्तव्या इति॥
जातादीनामेव विरुता विरुतानां देहपीडकत्व चोरकत्वं स लक्षणं तमाह॥ उन्ध्यामेसा

दिव्यास्य लोकः लोक इति जगत् । अत्र दृष्टान्ते इन्दुस्थानीयः श्लेष्मा रविस्थानीयं
पित्तं विरुद्धैः पीड्यते । अनिलैर्धीयत इति । व्यवस्था दोषाणां परस्परानुपघाति नो धारा
संभूय कार्यकरणे यथा विरोधो न भवति । तदाह । विरुद्धैरपीति परस्परविरुद्धैरपि
यथा श्लेष्मापाः स्नेहपैच्छिल्यगौरवादयः वातगुणे रौक्ष्यभाववादिभिर्विपरीतानां च
परस्परानुपघातकत्वं यद्दृष्टं तदिह दोषसंसर्गे न भवति । कुतो न घ्नन्तीत्याह । जसामान्
यादिति स्वाभाविकामासीभावादित्यर्थः । सामीभावो नुपघातकत्वं अयं च स्वभावः
कर्मजन्यो वा भवतु वस्तुस्वभावाधीनो वा भवतु । उभयथाप्यचिन्त्य एव द्रष्टव्याच्चन
त्र युक्तिबाधा न भवति । तेन यात्र सहजतादिना परस्परानुपघातो व्यभिचारः
चन्द्रिकाचरितासु श्रुते प्रपञ्चितः स नात्र भवति । निरुद्धस्याप्यानुपघाते दृष्टान्तमाह

घोरं विषमहीनिवेति मर्मजानाभियादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ ॥ इति त्रिमर्मीये चिकित्सिते
समाप्ते ॥ ॥ त्रिमर्मीये वक्तव्यरोगात् पञ्चकर्मसाध्यात् दृष्ट्वा पञ्चकर्मसाध्ये ऊरुस्तम्भो
तत्स्मरणादाचार्य ऊरुस्तम्भचिकित्सितमवाह भवति हि । विरोधदर्शनात् पित्तादिनाध्यस्म
रणे यथानुलक्ष्मरपात । सर्पस्मरणं अहीन पूर्वमिति सर्वदायुक्ते समस्तानीति मि
लितानि पृथगित्यमिलितानीति इति वा नेत्र शब्दस्याव्ययत्वात् । दोषजा इति पदं सानुसा
गं तु रितोर्थे भिन्नाः सश्वेतयोः पञ्चमर्माविषयाः प्रसिध्यता । तथा दोषजस्याप्यस्य
साध्यस्य साधनं पञ्चकर्मापि समर्थानि लेनत भिन्नासाथमाह । साध्यस्येत्यादि । साध्य
स्यमत इति संबन्धः ॥ इति भयतु यजुरुस्तम्भस्य करणादिपथ्यो गुरूः जीपालिपइति
स्तोकत्रोषजी पइ इत्यर्थः ॥ ग्राम्यैर्वर्तिते स रोषरूपं कोष्ठ्य पल्लेपेनाऽप्यमेस वितांमदस्सा

सा

सहेति मेदःसहितमामं वातादीनां बोध्यनुकेज्ञेयं॥ आमं चउरुं स्तंगच्छति॥ दोषसहितमे
वजोति सितादिभिर्निति सिथा धमनीस्त्रातौ भिदोषा मेदोचटइति दोषः। आमसंरुद्धवा
तादि यदा दोषा मेदोच्चटइति पाठः। तदा आमस्यैतद्विशेषणं। सक्थिग्रहणेनैव यद्यपि
गंजनैघोरपिग्रहणं प्राप्तं तथापि तयोरभिधानं॥ विशेषणात्तत्पूर्वोपदर्शितार्थेउ
विधेयपनिस्पंदनिःस्वाधीनमिंद्रियंअल्पविज्ञमसमिति। अल्पं विज्ञमंगानेनाल्प
क्रियंअक्रियं वा करोतीत्यर्थः। महासनसीत्यादि। दृष्टांतेन उरुस्तंभात्रेककप्रधान
स्यकफस्य प्रबलतामाह। यद्यपि चोरुस्तंभस्यासत्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्था
नेप्येक उरुस्तंभ आमत्रिदोषजयन्येनोक्तः। तथापि कफप्राधान्यादत्र कफस्य परि
ग्रहः। अत एवाग्र उरुश्लेष्मकादिना उरुस्तंभशब्दनिवृत्तिः। सुप्तादसामग्रीमाह।

स्वेदयेच्छैत्याभ्यामिसनेन स्तनक्रियां स्वेदयेच्छैत्यर्थः। कफगुणायोःकारणात्। दुरयिति
उरुस्तंभे स्नेहप्रयोगजं दोषमाह। वातशंकिनेत्यादि। वातशंका चास्मिन्समः संकोचादि
वातसमानलिंगदर्शनात्। अस्य संस्नेहदोषाः॥ स्वेद्धादुद्वनपातथ्येयंतोमात्रा जंघोरुग्लानि
रित्यादि तु लक्षणमुरुस्तंभस्यान्ये तु सद्यमिनेतत्तउध्वाधिःक्षतस्नेहदोषमाहुः। आदाह
नेदानेन उरुषं दाहवेदनाः अन्ये तु दाहवर्जितवेदनामाहुः। पदेत्यादिना सुनरसाध्यत्वलक्ष
णं पूर्वोक्तासाध्यलक्षणभिन्नसामग्रीकं ब्रूते। अन्ये द्वत्त्व। दोषप्रयोगत्वमासाध्य
लक्षणमाहुः। संप्रति स्नेहेवक्ष्यादि प्रतिबाधोपपत्तिमाह। तस्येत्यादि स्नेहस्यात्र
दोषाय यद्यपि प्रागवीक्ता तथापीदानीं यथा तद्दोषकारकं स्नेहनं भवति। तथा प्र
तिपाद्यते शिरोविरेचनं भवति। तथा प्रतिपाद्यते शिरोविरेचनेचात्र सद्यधि

नासेभाव्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयं। स्नेहनमिति पानाभ्यंगाभ्यां स्नेहनं व
स्तिकर्म तस्यैव श्लेष्मवृद्धिकरत्वात्। किं वा वस्तिकर्मविशेषणं स्नेहनमिति। वहेतेमा
न्नवलशमेव लभ्यंते। निरूहविरेचनशब्देनैव शोधनाभिधायिना गृहीतः। अन
एवोरुस्तंभदोषाद्धरणासमर्थशोधनविवरणाएव निरूहोप्यत्रोक्तः। दोषहरणासा
मर्थ्यं निमनविरेचननिरूहणांत्रमेपा विवृण्वनाह। श्लेष्मस्थानगत इत्यादि हेतुसा
कयमिति विक्रित्सितलिंगपंमिणामातुरशक्याविति च्छेलानक्ष्यमाणयोजनीयं। ये
तावुभाविति निहेतुशक्याविति पूर्वेण योज्यं। सर्वेषां हि वातपित्तश्लेष्मणा इस
दौ मूलनिर्जयादिति पदं। वमनादियत्नेन तथा विरेचनादियत्नेन तथा विरेचना
बस्तिभिर्भिसनेनेच योज्यं मूलनिर्जयादिति मूलच्छेदात् वमनादीनां साध्यवि
षयं दर्शयित्वा तेषामसाध्यविषयमाह॥ न वामेत्यादि तथा ममेदस्तब्धत्वेन वमना
यशं क्यं जंघोरुद्वानेन च वमनादीनां सामर्थ्यमुक्तं ज्ञेयं। हेतुं तत्र मुरुस्तंभदोषस्य व
मनाद्यहार्यत्वे प्राह। वातस्थान इत्यादि वातस्थाने इति जंघोरुरूपे वातस्थाने तस्थे
यादिनि वातशैयात चिकित्सामाह। तस्येत्यादि। तस्योरुस्तंभस्य शमनं कर्तव्यं न शो
धनमित्यर्थः शोषणं क्षपणमाममरुपयोः कुर्यादिति योजना। तत्र क्षपणं सद्यः शोध्य
देन शोषणं द्रवभागविशेषणं नायसी काकमाची कुलक काच वेल्लुकं शाल्मली वेष्टकेन ना
ग्यपि मधुना पिबेदिति संबंधः। स्वस्त इत्यादिका पंचयोग्यः। अर्द्धरूपोक्ताः चूपश्लोक
शो गुड्या सुजा स्वादु कंटक विकंकतं पूर्ववदिति पूर्वया संबध्यते। गुग्गुलुं च मूत्रेणाप
षितं पिबेदिति योज्यं जलापुतं पिबेदिति शेषः। फलीन्यग्रोधः हेमनागकेसरं आना

स्विद्वं क्रममाह। अपतर्प्पणाजइसादिरूक्षणादियादिना। स्नेहे विधानमावस्विद्वं तेन
सामान्येनात्र विहितस्नेहनिषेधेन समेन विरोधः। अस्य विधेन यवादत्तात। पीलुपर्णी
मारटरास्नाभेद इत्यन्ये। सक्षौद्रमिति। पादिकक्षौद्रात्। अजगंधा अजमोदा भल्लातका
स्थी निर्विंशतितियारत्तिमानेन पलाभ्यामिति पिप्पल्यादिसमुद्रायात पलाभ्याम
ष्टकत्वद्व इति तैलादष्टगुण। कट्वरः कट्वरं तक्रं। पिचुमर्दो निंबः। द्रवन्ती दंतिभेदः।
तक्रारी जयंती गंधा इत्यगुवाच्या उक्ताइह ग्राह्याः कुठेरकः पर्णासः ग्रान्येष्वंतः प्र
द्रुंराक्येषु कल्पमिति प्रातःशिना मिति हिंस्राजलजंत्ररहितोसुगम्यां ननु जल
प्रततपां कथमस्य श्लेष्मक्षयं कर्त्तं भवतु पानता जलसंबंधमात्रपाश्लेष्मवृद्धि
रेव उच्यते। जलेन बहिर्निर्गच्छद्दूषणा निरुद्धत्वात् प्रवेशादि श्लेष्मसंघात

भेदनं भवति। तथा प्रततरपाक्रियया च स्विन्नः श्लेष्मा विच्छिद्यते न समानलिः अप्य
त्रक्रियायोग्यतात् क्रियत एव। उक्तं हि। भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽपि मत
ता क्रिया इति। अनुक्तचिकित्सापरिग्रहार्थमाह। एतस्यादियादिहेतुनियादि। संग्र
हे कर्म्मयोग्यत्वकारणमिति पंचकर्म्मयोग्यत्वे हेतुर्वृद्धये श्लेष्मपाइयादिनोक्तो ज्ञेयः
द्विविधमिसांतरबाह्यं च भेषजं॥ ॥ऊरुस्तंभचिकित्सितं समाप्तं॥ ॥ऊरुस्तंभभेष
जेन विरूक्षणात् वातप्रकोपो भवति। संबधादूरुस्तंभानंतरं वातव्याधिचिकित्सितमु
च्यते। तत्र वात एव व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव तत्र दूष्यसंपर्क विरूत्तश्च
सर्वशरीरैकांगरूपतामापन्नो विविधपीडाकर्तृत्वात् वातव्याधिरित्युच्यते॥ यदानुवाता
ग्धाधिर्वातेरितिपक्षः तदा वातादोषात्। दोषदूष्यसंमूर्छनाविशेषरूपः सर्वांगैकांग

न्रूपो वातव्याधिरुच्यते। ज्वरादयस्तु यद्यपि वातादुत्पद्यंते। तथापि ते दोषांतरेणापि वातं
विना भवंतीति त्येवान शास्त्रे वातव्याधिशब्देनोच्यंते। योपि चात्र कफपित्तावृतः वातविका
ना वातव्याधित्वेन वक्तव्या। तेपि प्रधानेन वातेन विना न भवंति वातव्याधिरूपा एव न चाशा
च्यं। वातिकाश्चान्ये नानात्मजा व्याधयः पृथक् चिकित्सायामुच्यंते। तस्मात् पित्तजाः कफजा
श्च पृथक् चिकित्स्यंतामिति यतः पित्तकफवृतानां नानात्मजानां न तथा प्राधान्यं। यथा वा
तजानां ते न वातजानामेवाविस्कृततमानां पृथक् चिकित्सोच्यते। कफपित्तजानां चनाविस्कृ
ततमानं विरेचनवमनादि पित्तकफचिकित्सातो दिशेयं। वायोर्विकारं तापयंतु स्वभावतो
नां तत्तीयकत्वादित्वत्तिसोनस्य स्वभावमेव तावदाह। वायुना सुरीयादि। यद्यपि शरी
रेंद्रियसत्वानां संयोग आयुस्तथापि तादृशसंयोगे प्रधानत्वात् प्रवृत्तिरेव वायुरा
युरुच्यते। एवं बलाधानः हेतुत्वादीनत्वयाबलस्यापि हेतुर्वायुरिति त्वाबलमित्युक्तः

विंशाबलमिति बलवान् धातुं च त्रीनीश्च नवपधिानकत्वात्। विश्वरूपत्वं तथा प्रभुत्वाच्च वा
योर्विलकलाकलीये प्रतिपादितैव ज्ञेया वायोर्वायुहेतुत्वं दर्शयन्नाह। अव्याहतेत्या
दि। अव्याहतगतिर्यस्य नागेन मार्गस्थानस्थ इति न विमार्गगः। प्रकृतौ स्थितः
इत्यक्षीणवृद्धो वीतरोग इति नीरोगः प्राणोदानेत्यादि। मान्यवहमार्थसंज्ञोपदर्शि
तपूर्वकं। प्राणादीनां स्थानं कर्म चाह तं दर्शयन्॥ इति यानयतेस्थानेष्विति। वक्ष्य
माणासीयं स्थानेषु च्याहारादिन्यत्रादि ग्रहणांदनुविधानपायद्यपि ग्रस्यते। व
र्मेति प्राणस्य चायाद्युपथ्यः॥ प्राणोदानयोर्यद्यपि समानमुरःस्थानं तथापि
कर्मसिद्धांतभेदवगसथेकायां हस्थितमानाकारकुत्सकारयोः प्रयतनं प्रयत्नः
उर्जो बलं वर्णनेन हर्षो जो बलवंतमिष्याद समुच्यते॥ स्वेददोषेत्यादो स्वेदवहा

१७१

नितं थांसुवहानि च स्रोतांसि स्रोतो विमाने पृथगेवोक्तानि ज्ञेयानि ज्ञेयानि दोषव
हानि च स्रोतांसि सर्वशरीरचराण्येव। उक्तं हि। वातपित्तश्लेष्माणां पुनः सर्वश
रीरचराणां सर्वस्रोतांस्ययनभूतानि गतीयादोषादिशब्देनाकेचे प्रसादपाचने
चग्रहणं पत्रस्थ इति वक्ष्यादि गतेः सृजतीति विसृजतीति निःसारयतीति यावत्
आर्त्तविमद्धेवसृजतीति सबंधः। एतानि कर्म्माणि यान्तु स्रागः कुर्वन्ति। तदाहृ यन्ते
इत्यव्यापन्नाः। स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थानस्थितान यस्मादेवं भूताः अतो
देहो धारयन्ति॥ तेनना मयः॥ नातोनां गुप्यकायमाह। निमार्गी स्वस्थानकर्म
जेति तिपरस्य वायोः यतः स्थानमुक्तेतत स्थानगतेः तथा ध्वनादि यद्वायोः रोगे
त्रानीरं पीठयंति। प्रपानाम हतारोगेषां हरंति। अन्येच वायोरेव

प्रसिद्धधानरोगकर्त्तृतिथा भिन्नचिकित्सायथोजन्मः पंच भेदा उक्ताः। न पित्तकफयो
रन भिप्रायो जनालोत्। तत्राहि तेत्रात नेपित्तरपित्तमपि पाच करंजकसाधकलोच
क। भ्राजकभेदात्॥ पंचविधमुक्तं तेषांच यथाक्रमं हृदयामाशयजिह्वाशिरः सत्वयस्था
नेकर्म्माणि च यथाक्रमं श्लेष्माणां अवलेवन। अनुक्लेदन रसबोधन अक्षितर्प्पणा
संधिश्लेष्मणानि प्रकृतिवातव्याधिकथनयत्रासेरव्याधिकथनमित्रेसादितज्जा
नामिति पंचवातजानां सूत्र इति महारोगाध्याये अनुच्यमानानि तिनख भेदादीन
यथास्थूलमुच्यमानानपर्यायैभिति संज्ञातनै मुखभेदादि शब्दैर्वाक्यमिसर्थः
कथं पुनस्ते अशीतिनखभेदाया उद्दिश्य उच्यते। केवलं वायुमुद्दिश्य केशितगा
दानेपश्वादय उक्तास्तथा आवृतंच वातमुद्दिश्य केचिदुक्ता लिंगपित्तावृत्ते।

दाहस्त्वथेत्यादिना। संप्रति दिनमाहरूक्षेत्यादि विषमादुपचारादिति। उपचारो नैरूप्यात्
दोषात्स्रुतिरित्यादौ दोषशब्देन पुरीषमपि गृह्यते॥ अपतर्पणादिति। गजादिषु पतनात्
किंचात्र अवतर्पणेन धातूनां कर्षणं उक्तं हि। खरणादेवलिखसति तैक्ष्ण्यात् प्रद्रावात् उद्वे
खनमतं मतं विकाशित्वाच्चैव वक्रचात् तमवतर्पणमिति भित्तानीति तु ध्वानिःस्नेहादिगुणाश्र
यानीत्यर्थः। अव्यक्तं लक्षणमित्यादिना अत्र वैशेषिकपूर्वरूपं निषेधयति। आमरूपमि
ति वर्त्तमानरोगरूपं अप्यये लघुता पुनर्भि निवातव्याधीनामपायो अपगमनं शरीरस्य
लघुता वातव्याधिलिंगनिगमनशरीरकल्पनेतियावत्। किंवा वातव्याधीनामुपशमो
वा अपायो यत वातलिंगानां लघुता न सर्वथा वातलिंगाभावो येन प्रकूलवातलि
गानि साध्ये च तत्र कुपितानिन कार्य्यसाहस्संकोचइत्यादि। एतेन संकोचादयो
व्याधयो पिनर्वंति हुडने शिरःप्रभृतीनामंतःप्रवेशः अन्ये तु केचन भूमिस्फुटनेन ललाटप्र
देशस्य शिरो हुंडनं। उक्तं हि। व्याधयस्ते तदात्मलिंगानीत्यनिनामया इति। वातव्याधिविशे
षमादे हेतुमाह। हेतुस्थानविशेषादित्यादि हेतुविशेषः। पित्तावरणादिः स्थानविशेषः को
ष्ठादिः किंवा हेतुरुक्त स्थानविशेषः। उक्तं हि प्रकुपितास्तास्त प्रकोपनविशेषात् दूष्यविशे
षाल्दूषयंत इत्यादि। केचित्तु देहस्थानविशेषादिति पठंति। स्थानविशेषरस्तमेव व्याधि
भेदमाह। तत्र कोष्ठाश्रित इत्यादि। सर्वांगकुपित इति स्वस्थदेहकुपितः गुदस्थित इत्युक्त
गुदस्थिते। आमन्यत इति विस्तार्यते॥ शुक्रस्थस्तंभ इति शुक्रे वत स्वात्र स्तंभो भवति
गुर्वंगमित्यादि मांसगमेदोगं च लक्षणं समानं तथा मेदःस्थे पच्ये वामित्याद्यस्थिमज्ज
गयोः समाने लक्षणं समाने लक्षणे त्रविविधाश्रित पीतीयोक्त विशिष्टआतु दुष्टिर्धा

तुलक्षणौ विशेषउक्तेयः। संततेसत्तु बद्धाक्षिप्रमुंचति॥ बध्नातीति सूत्रे विरोधय
ति। वातथागर्भमपिमुंचति॥ वाक्षिप्रं चिरंधारयति विरतमिति। व्यंगवादिनानावि
कारसुतंगर्भंजनयति॥ व्याधेस्यादिना स्नायुगतवातलक्षणं तैगोक्ता निबहिरायाम
दिन्यग्रव्याकर्तव्यानि मंदरवं गोपमिति मंदरजं मंदगोथेत्व मंदसुप्ता इति निष्पंदः॥
इदानीमतिबलात्वातविकारान्निधातुमुपद्यते। अर्दितमाह। अतिरध्वइत्यादि
अतिवद्धग्रहपानवायेविलवलप्रकुपितवमाह। एकमिति वामंदक्षिणंवा। संकोचय
ति पादं जानुं चेनत्रं व्रजति भोजनमितिनसमं मुखेन खादति। किंतु वक्त्रैन देशेनहो
नेस्यगंसीनाजिघ्रेति। कुटिलाः सुमुतक्षिसेसमिताफले स्यव्यक्ताबध्यते। श्रवणा
दितियद्यप्येकपार्श्वश्रियीविकारोयत्तथापि प्रभावात् कपोतिरवधौ प्यत्रके

ल इह सर्वदेवक्तस्ना। ननुयदा देहार्द्धव्यापिनं। अर्दितस्य तदार्दितेनार्द्धांगेन कोभे
दः। त्रमेः। उअर्दितं वेगितं फान सर्वकालेभवति। अर्द्धांगेस्तु व्याप्तं भवति। उक्तं हि॥
स्वस्थस्यार्धाद्दितोष्या नो मुहुर्वेगेनगतिइति। किंवायथोक्त विशिष्टलक्षणार्दितः। अ
र्द्धांगेतुनैतानि सर्वाणि भवंति। मध्य इत्यादि। अंतरायाम्यं तर्पदानाभी प्रपद्यत इति
मन्यासंबंधाएवाद्यस्रूरसताः शिराः प्रपद्यते इत्यर्थः। उअंतरायामसंज्ञकमिति
एवंविधो मन्यास्तंभः त्रों तरायाममनुच्यते। अपरस्तु मन्यास्तंभो वक्ष्यमाणो बहि
त रायामाय इतिवक्तव्यः। तत्रांतेतुमन्यास्तंभउआयामयोः पूर्वरूपत्वेनोक्तः॥ अंतरा
यस्यत इतिअभ्यंतरे पार्श्वेष्यते। एष्यायाम इति पश्चबहिर्निर्गतिपृष्ठे स्यादि
बहिरायामलक्षणं। पृष्ठमन्याश्रिता इतिपृष्ठानुगतमन्यासंबंधा इतिवाख्यादि

ति क्रियाविशेषणं। बाह्यस्य क्रिया: पृष्ठगत एव। केचित् पृष्ठमन्याश्रित इति वातविशे-
षणं पठन्ति। पृष्ठेतोद्रियत इति पृष्ठे न स्नावरुष्यते जातवेग इत्युद्वेगः प्रेतो। आयामो बाह्यां-
तनायामं खल्लीत्युच्छ्रूनमेव च। सवैरिकोगमो गोश्च वक्रयति। स्नायुगतो निल इत्यनेन स्ना-
युगतो निलजन्यावुक्तो। इह च मिंगतवातजन्यत्वेनोक्तौ तेनामयवच्चनात क्रियास्ना-
युगतवातजन्यावेव भवत उक्तं चान्यत्र माहा। हेतुनलीवायुः क्रिया: सस्नायुकंडरा:॥
मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्यासंयोग्यामयेद्बहिरित्यादि। हनुस्तंभसंकोचयोर्लक्षितमूलक्रि-
तइत्यादि स्तंभयतीति व्यापयति। विवृतास्यत्वमथवेत्यत्राथवा शब्देन संवृतवक्त्रता
पाक्षिकी वापेक्ष्यते। संस्तभ्येति निश्चलीकृत्य संवृतमुखतां करोति। एतत्द्वयमपि
हनुस्तंभ एवमुक्तं मुखहि पि याक्षेपक लक्षणं पाणिपादेत्यु संशोषेत्याद्याक्षेपकत्वे प्राप्ति

कथनं पाणिपादक्रिया इति दंडकलक्षणं। अर्दितादीनां कुंडकांतानां समानरूपमाह
खस्थस्यादित्यादि। अर्दितहनुस्तंभादौ यत्र मुखमुखवैगिनं दृश्यते तदर्दितं तत्रमेव सं-
ये। किं वा विकारा तत्रमेव कुंजगिवातादिरूपं ज्ञेयं। इहैकमित्यादि पक्षपांगह्रीनादिमित्या-
दि। एकांगलक्षणं सर्वांगसर्वदेहजमिति। सर्वांगलक्षणं स्त्रिवपूर्वेत्यादि स्फिजं प्रथ-
मं स्तंभरुके भेदैरर्दितानि। क्रमांनुकटीपृष्ठोरुजानुजंघापादं गृह्णाति। सा गृध्रसी वात-
तयात कफोरदुत्पने इत्यनेनोक्ते तद्द्वे अपि विवृत्ते भवतः। अनुक्ते न खभेदादिप्रसिगहा थम-
हा स्वधानानामित्यादि शोषात नखभेदादीन नखगुल्मादीनामनुरूपैः लिंगै भेदः स्वेत्वा-
पादिभिर्निर्दिशेदिति ज्ञेयं। केचित् स्वधाननामानुरूपैरिति पठंति। तत्र नखभेदस्थान-
नुरूपसंज्ञानुरूपं च लिंग नखस्फुटनरूपं भवति ॥ तद्धि नखगततया स्वधानामन्वर्थ-
संज्ञो प्रतीयमानतया नामानुरूपं भवतिः। एवमपरवातविकारेष्वपि महानोगोक्ते

षु। स्थानानुपूर्वल्लिंगयोगोनुसर्तव्यः। वातस्य पित्तादिसंसर्गं ज्ञापयन्नाह। सर्वेष्विय
दि पित्ताद्यैरिति पित्तकफतत्तत्पुरीषादिभिः। अथावृतस्य वायोः कथं कुपितत्वं भवति
यतो आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह वायोरित्यादि। धातुक्षयादिति। सारक्षयात्। मार्गावि
रणेन च गतिप्रतिबंधादेव कुपितो भवति। अथ भवेत् मार्गरोधाद्वातकोपः। आवरके
षु पित्तेन कफेन चास्य कथं संबंधो भवतीत्याह वातपित्ते इत्यादि। त्रितयमलकेपि वायोः
प्राधान्यमाह। वायुरेव इत्यादि। सूक्ष्मत्वादिति सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् यापनकत्वात्। तस्मा
त्रिष्वपि दोषेषु वायुरेवोक्त्या येन प्रधानं। अतः कुपितः तौ पित्तकफौ समुद्धूतकोपं
लिंगमह दर्शयित्वा आवृतपाविशेषं तल्लिंगं पित्तावृत इत्यादिकथ्याय परायइति के दूष्या
दिकफ विपरीतैः उपशायः अधिकमिति पदेन वातहेतेनाप्युपशायो नाधिको भव

तीति दर्शयति। मांसग इति मांसादने मांसगस्य हिनक्त्यादि गतस्य च वातस्य पूर्वमेव
लक्षणमुक्तं। इह तु रक्ताद्यावृतस्य लक्षणमुच्यते। इति विशेषः। आढ्यवात इति। आयु
र्वेदिसंज्ञेयं मेदसा आवृतवातस्य स्वस्थान इति पक्वापनिरक्ततीति पथिकत्तिको। जन
पतिसाध्यासाध्यविभागमाह। गात्रशोष इत्यादि। अत्र कुचेत् प्रकुलादयो यद्यपि स
क्षानुप्रपंचिना। तथापि चशेषातिदर्शनेव तल्लक्षणमुक्तं ते यं खुडवाततागुल्मगत
वातनाडिवासंधिगतो वातः मज्जास्थिगा इति मज्जस्यावृतमज्जास्थिगतवातज
न्या इत्यर्थः स्थानस्य गांभीर्यादिति गंभीरस्थानाश्रितत्वात्। अन्ये तु गांभीर्यस्थि
तास्य तमाहुः। यन्नासिध्यंति वातनेति पाक्षिकसिद्धिवचनमितरवैद्यापि प्राये
णाज्ञेयं। आचार्यस्तु आचार्यप्रख्यो वा वैद्य साधयत्येव यत्नात् देहान्तरं तत्स्त
वैद्यो नावश्यं सर्वत्राव्याहतज्ञानो भवति तेन न तत्प्रतिसंज्ञाया विधानं तत्तत्तश्च

नपानमार्थिकी संदिग्धतो एतदृशानां साध्यतो प्रतीतिर्ज्ञेयेन चानामप्येषां निरुपद्र
वतया साध्यतामाह नचानित्यादि उपद्रवाश्चात्र श्रृंगग्राहिकयाअनुक्ताअपि सामा
न्योपद्रव लक्षणयुक्ता एव ये केचितृगदज्ञेयाः। किंवाअयं द्रोषेहृद्रोगो विद्रधिरित्यादि
नावश्यमापाउपद्रवाज्ञेयाउ एवसरप्रोमां क्रियामाह। क्रियामतइत्यादी केवलमिया
दो केवलमिति असंस्पृष्टवायुमित्यर्थः। निरुपष्टंभमियनार्रुतं केस्नेहैः कथंचोपचरेदि
त्याह सर्पिर्वसातैलमज्जापाने नेति स्नेहपानप्रयोगानंतरं कर्त्तव्यमाह। भिन्नंततःस्नेहकं
तमिति स्नेहपानात् द्विग्नं स्नेहग्लानं वा समाश्वास्येति विश्वासयित्वा स्नेहयेदिति पदं तत्
प्पिपिः पानैरित्यत्र यावदनुवर्त्तते। अन्यैरिति कुटीरप्रभिः स्वेदादिभिः। यथायोगमिति
सर्वथाहि स्नेहार्द्रं स्विन्नमित्यादि स्वेदाध्याये स्नेहपूर्वं प्रयुक्ते त्यादिना उक्तो प्ययं स्ने
हपूर्वकः स्वेदस्तु पोः प्रलः प्रकरणगतत्वादुच्यते। आशुयोगितइत्यत्राक्षिविति पदं

पुक्वातीयनेनसंबध्यते। अनिलामयानति रुतिनस्वापिनो भवेती त्यर्थः। यद्य
नेन सदोषत्वादित्यादि। अत्रकेवलो निरुपपयस्तंभच वायुश्चिकित्सनेनाधिस्ततः
सदोषत्वमनुपोपन्नं तततः सदोषत्वं कर्मणि योजयंति। तेनाकर्मण्य विशुद्धत्वान्नानुत्त
प्रशाम्यति। कर्मपार्श्वोचस्याप्यत्राशुद्धिर्मलजनकत्वात्। स्निग्धाम्लल वणोष्णा
द्यैः आहारैर्विमिलश्च तइत्यादि किंवा सदोषत्वइत्यनोत्तरकालीनं वायोः समलत्वमु
च्यते। असंसृष्टः मनुपस्तंभतेनच। यदुक्तं।। तदुपत्रमानंभकालेज्ञेयं सदोषत्वं से
हप्रयोगेपानुप्रभ्रास्ते संशोधनेकरणेच हेतुसमलत्वमेव तत्तत्कालीनं तुनोभ
वतीत्याह। स्निग्धाम्लेत्यादि दुर्बलो योगः। विरेच्यइति दुर्बलत्वप्रकर्षेणाविरे
रेच्यं इत्यर्थः। अत्यर्थं दुर्बलितया तत्रस्यन हे पिविधिमाह। पाचनीयै रूपनी

नरं

यैश्चेति। तथाध्यनास्वाप्याऽजीर्णादौ अतिदुर्बलैः पठितः। पाचनं किंचित्तदी
पनं। यथा पटोलं दीपनं किंचित्तन्न पाचनं। यथा त्रिफला। उक्तं हि सुश्रुते। त्रिफला क
फपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी। चक्षुष्या दीपनी चेति पाचनैरित्यस्य दीपनैरिति वि
शेषणं द्रष्टव्यं। भोज्यैर्वा निश्चितैरिति पाचनदीपनसंयुतैर्भोज्यैर्वा पाचयेत्। उच्चि
ते। अग्न्यादिवृद्धिदीपितेन कौष्ठवातस्थानविशेषेण क्रियाविशेषणमाह। विशेषण
स्विन्नादिना। अधो नाभेः शस्यते॥ नाचपीडकमिति पिंडेन। क्षारमिति यवक्षार
उक्तेडि। योगरसकः पाचनीयः स्रंसनीयो शोधनानां। किं वा क्षारमिति ग्रहण्यादि
निर्दिष्टं दीपनक्षारं। उदावर्तेन्नितकर्म्म त्रिमर्म्मीये तैलशीतज्वरनातु
नो मिसादिनोक्तं सेयं स्वेदाद्यादिनुग्रहणानिलचिकित्सितं ग्रहणीमिनोन्

षिणीं विरेचनानंतरं प्रतिभोजितो विरिक्तः प्रतिउक्तैः पूर्वोक्ताभिरिति वन्यः गुल्मजनह
विपीत्रियानथापनेति। पुष्टिजननुसितादिभिः सिद्धं पयो हितं। अंगुमात्रीशाल
पर्णीमस्या इति नाभिप्रदेशे कुपिते वाते मस्या बिल्वशालाटूनां समं सिद्धा देया नाभि
प्रदेशः कोपश्च वातस्यानुक्तोपीह तत्र स वंशलतादादिभिः सेया। वक्ष्यमाण इति अ
नमोद्यमानेऽपनाहने च वातहरैर्द्रव्यैर्विकर्त्तव्यं नस्ये पाने च उत्तरवस्तौ च माष
सैंधवसाधितमेव तैलमेव त्तये॥ तत्र च माषस्य क्वाथः सैंधवं कल्कः सर्पिः षोडवपी
डके यन्न सर्पिः पीत्वात तत्पीतवमनं भुज्यते। अदितादि चिकित्सामाह। अदित इ
त्यादि। तर्पणमित्यादि। वनविशेषणं किंवा तर्पणं संतर्पणमेव अंतनाकुंडगुल्म
शिने त्रिकंडायां गुल्पयोर्मध्ये शिराव्यधनं कर्त्तव्यं। अग्निकर्म्मात्ते तु वस्तिप्रदेशे
कुर्वीत गृध्रसीषु चिविलिवद्वक्रचनेत्यक्तिभेदत या व्यापादितास्य इति विवृतास्य

प्रदेशिनी अंगुष्ठानंतरांगुली अनुक्तविशेषविशेषोपग्रहार्थमाह। प्रत्येकमित्यादि स्वा
नं पकाशयादि दूष्यं रसरक्तादि आदिग्रहणात्। आवरणग्रहणं स्थानदूष्यापेक्षावत्क्रिया
विशेषसूत्रकारो ऽत्र इत्यादिनैवोक्ता सर्ववैस्तविकारसमाने चिकित्सितमाह। सर्पिस्तैल
मित्यादि। बलायाइत्यादौ पृथक्शब्दात् बलादयः त्रयः साधने द्रव्यप्रयोगाः तेष्वजग
न्धादयश्चत्वारः पृथगेव साध्या एवं द्वादशतस्य कोऽसवें यमीकल्पमिति प्रभाने पलानां तै
लयोनीनामिति। तिलानस्यादीनां प्रदेहानुपहोश्चेत्यत्र प्रदेह उपनाहापेक्षया। तन्नुक्षेप
गंधैर्विषसुगंधैः रूक्षसुध्येत्यादौ सुध्यानिलाहीः केवलवातपीडिता घृतमंडो घृतस्य
परिणमनो भागः। युक्तित एव पले प्रकुंचपलेन द्वत सिद्धेति बलाबिल्वश्रतक्षीर सि
द्धे वसानत्रेत्यादि ग्रंथं पूर्वेण्याख्यातमिति पठंति। रूक्षागंधामिति सोभांजन
कतच। महास्नेहमिति चतुःस्नेहं। तेनासिद्धं समं तैलमित्यत्र समम् इति नि

गुंडीरससमं न तु समशब्दः सहार्थः तुल्यार्थस्य तृतीयैवोक्तत्वात्। नाडी नाडीत्र
पाः नाडीत्रपं तु सुश्रुतादिषु पंचविधत्वमुक्तं ज्ञेयं। अविधीच हनू स्विन्नकक्षादि दे
शभवा सुश्रुता दिव्याकृता मूलकस्य रस इत्यादौ मूलकस्य रसः समक्षीरदधि अ
हं स्थाप्यं तस्याम्लस्येति मूलकरसादिगतस्य अम्लतां गतस्य अत्र च त्रिभिः
प्रस्थैरिति पठनात् मूलकस्य रसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वे। उक्तं हि जलकपेन्द्य ह
मेकस्थे प्रस्थे विपचेत्॥ दधिमस्त्वेवरसपयसां इत्यादि पंचमूल्याः कषाये पो[illegible]
सादौ पंचमूलीकषायस्तथा पिप्पल्याः क्वाथितजलं च पृथग्गतं देयमिति केचिद्वदं
ति च पंचमूलीकषायपीवजलस्थलीयेन पिण्याकस्य रसमं त्रेद्यामः॥ पाठश्च
पंचमूलीकषाये पिण्याके बहुवार्षिकं पक्वीतस्य रसं पचेत्यादि पठ्यते। जन्तुक

ग॥

पोषिण्याके बहुवर्जी स्विन्नादिसलिले पचेद्रसः अस्मिन्नुष्णसपयसा तैलं साध्य
मिति द्रवैरम्लैरिति कांजिकतक्रादिभिः फलाम्लैरिति अम्लफलैर्दाडिमादिभि
रनुः प्रयोगापीति अत्र पानाभ्यंगनस्यानुवासमयोग्यमिति सहाचरैस्यादौ मूले
कल्कादशपलमिश्रेण नसं हचरमूलादेर्दशपलः कल्कोदेयः । जन्तुकेपेति त्रिमू
लकस्यैव कल्कः उत्तरं जीवेति तैल इत्यादिपीतैतैले जीवसिति क्षीरे पापेयो रास्न
या अष्टभागेनादित्रयोदशपलानि भवंति । साजपयोर्द्वाविमिति छागक्षीराद्द
दकयुक्तं सूपपिष्टयो मुद्गमाषपत्न्योर्नसोगंधनसः नलिका स्वनामख्याताक
टुफललता वस्तुरी अल्पे सुगंधि दक्षिणापथप्रसिद्धं । कुचलमाकुचं न्तु
रुष्कः सिद्धकः । नखी स्वल्पनखी पत्रकल्कमिति । सुगंधिसादृश्यादे

तस्य गंधशास्त्र परिभाषया पत्रकल्को ज्ञेयः । उच्यते गंधशास्त्रे चूर्ण
स्वरमनुष्याणां सिद्धशीते ऽवतारिते दीयते । गंधवच्चार्थं पत्रकल्कमनीषिभिरि
ति तेनात्र । कर्पूरादिना पत्रकल्कोवतानितो पिज्ञेयः । अमृतायाइत्यादौ महाश्रा
वणी वृहन्मुंडितिका कालाकालानुसारिवा हिंस्रेत्यादौ त्रिदशा कोदेवदारुः शास्व
सहस्रेत्यादौ हैमवती रितिहिमालयभूतैः । अगुरुकुष्ठक्षेमकादिभिः पलांश्चै
श्चेति । अमृताद्यपलांमांसी तलम् इत्यादिनोक्तैः । एषकल्पइत्यमंतरोक्ततैलस्य
कल्पो बलादिष्वपि कर्तव्यः । बलादीनामनंतरोक्तानां बलाप्रसारण्यश्वगंध
नां च कुमले इत्यादौ चित्रका अश्वगंधाभ्यो मिलितातुलां प्रकृत्य तैलपाय सिद्ध
मिति । मूलकं बरमिसाद्यक्त तैलकल्केन समं चूर्णकमूलादि द्वाधेनच सिध्ये

द्विगुणोऽत्र मिति पाठे चूर्णमल्लादिकाथ सिद्धात्तैलाद्द्विगुणं श्रेष्ठं सर्वगंधश्चेति
बलातैलोक्तैः सर्वगंधैः सार्द्धमिति सहितं। मूलकतैलारव्यमिति संज्ञया तत्र रास्ना
दीनां मूले नैव काथसाधनं दर्शयति। लशुनस्वरसे सादौ। एभिश्चेति यवादिकाथै
श्चानंतरोक्तैः अनेकशः तच्च सिद्धमिति श्चानेकशः शतस्य तैलेनैव विधानेन भावितं
साधितं सदित्यर्थः। प्रसंगेति दोषांतरादिसंसृष्टवातचिकित्सामाह क्रियासाधारणी
त्यादि साधारणी कर्त्तव्या। वातेन वातावरणमग्रे वक्ष्यति केचित्तु वातपित्तादिष्विति
श्रादि पठंति। अयं पाठः सुगमः विसिष्टसृत्रितां क्रियामाह। पित्तावृत इत्यादि। व्यस्या
सादिभिः प्रभिवृत्तैर्नेनशीतांर्त्ता। उष्णां उष्णां च दृष्ट्वा शीतां कुर्यादित्यर्थः। पानय
ना वस्तयः। स्निग्धो वक्ष्यमाणा पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वचनेन कफापेक्षया पित्त

स्याशुकामित्वया पि पित्तविजयमेव पश्यति। आमाशयगतं गत्वा कफमिति वातानु
बंधककफस्यैव इयं चिकित्सा पकाशये विवेकं चियत्र कफ इयमनुवर्त्तते। सर्वत्रेग इति
अन्यस्थानगते पि पित्ते पित्ते यद्यपि दोषांतरवस्थानगतं न दोषप्रधानमेव कर्म्म वा
सनं वस्ति वानिरुहः। तथाप्यनेन विरेचनमपि। तत्र योगिकामिति दर्शयति। सर्व
प्रइति सर्वपेवा तेन रः स्रोतोनुग इति केचित्पठंति। तत्र सूक्ष्मस्रोतोनुगत इत्यर्थः।
प्रमेहवातमेदोघ्नीति प्रमेहघ्नी वातमेदोघ्नी वातमेदोघ्नी च महास्नेह इति चतुःस्नेहो
त्रैवोक्तः पूर्ववद्रेतसावृत इति। मूत्रस्थे वा ते क्रिया पूर्वमुक्ता साचेतसा आवृते पि वा
ते काश्यादिदुग्धेरव ननैव मनं मूत्रलानीति। मूत्रवैरेचनिकानि स्रावकता इति मलेनवृते
स्वस्थान इत्यादि स्वस्थानस्थो यस्मात्स्थानोपवर्हणात् बलो दोषो भवति। त

स्मात् प्राक् स्वैर्नोषधैर्देयात् कृतमैः स्वैरोषधैरित्यादि वमनैरित्यादिशमनैर्नेति। कफादि
शमनैर्वमनैश्च शोधनानं तत्रं शोधनाहेर्वा ज्ञेयं मोरतानामन्योन्यावरणमाह॥ मार
तानामित्यादि यद्यपि चेह वायोनमूर्त्तत्वं वातकलाकलीये प्रोक्तं॥ तथापि तादमूर्त्तत्वेऽक
ठिनत्वाच्चकेनचनयत्प्रतिषेधकं तेन वायावप्यवीतरणागतिह नन्नूपमावरणमुपपन्नमेत
दृश्यते च वायुना वाव्यंतरेणापद्यते नेवान कुंडलिकाबहिरपि तेनोपपन्नमावरणं वातानां
परस्परं प्राणोदानोदुदानाद्यान इत्यादिना विंशतिरन्योन्यावरणान्युक्तानि॥ प्राणोद
यो सुदानाद्यान् इसैनेन व्यानादीनां त्रयाणां मावरणात्रीणि तथान्यानाद्यैर्व्योदानाश्चरणो
त्रीणि तथाव्यानेनेस्समानायानाद्यो वरणो द्वौ ताभ्यां च व्यानावरणो द्वौ पविंशि... ष्टयोश्चान्यो
न्यावरणा द्वौ एवं द्वादशावरणानि पूर्वाष्टकयुक्तानि विंशतिर्भवंति। उल्बणानामि

तिवृद्धानां किंवा उल्बणानामित्यादि स्वस्ततत्सामानांमिलितानां पंचानां तेनैषामेव दि
त्र्यादिसंसर्गेणावर्ण्यविरणा वाच्याविनकतभेदात् बहुविधमावरणं संवर्ती तीतिदर्शयति
शिलोग्रहत्यादिना स्यावरणानि प्रायो भावीनि॥ उक्तानुक्तशोषोग्रहार्थमाहो उद्दीभागिकं
कर्म्मेति उपमिश्रुक्तस्नेहपानस्यादिवं स्वासादय इतिस्वासहिक्कोकासादयः उद्दीगेने
युदानेन अनुक्तज्ञानार्थमावरणस्वरूपमाह॥ एवांस्वकर्म्मणामित्यादि। आचार्यपां
बलीयसावरणात् स्वकर्म्महानिर्भवति। आवरकस्यतत्सगतः स्वकर्म्मवृद्धिर्भवति।
तथा आवरणेन स आचार्यः प्रकुपितो भवति। तदा वृद्धिः स्वकर्मणां भवतीति व्यवस्था
अन्यैतावरणीयस्य स्वकर्म्महानिरावरकस्य तत्सम्गोत्र स्वकर्मवृद्धिर्भवतीति व्यव
स्थामाहुः। अनुक्तावरणलक्षणज्ञानोपायमाह। स्थानान्यवेक्ष्येत्यादि कर्मवृद्धिहानि

व्याख्यानमत्रापि पूर्ववत्। स्थानाद्यपेक्षयैनेन तु वातानामुक्तस्थानगतविकारे
पाच वातं विरतिं तस्मिंश्चेति दर्शयति। उक्तं पंचत्वमनुक्तोऽत्र यच्च सुक्ष्म एवं क्रमो वा
न युज्यते तथापि स्थानापेक्षयोरक्तादिदुष्टं क्रमस्यापि कारणं। विकृतवातानां प्रकृति
स्थानस्थापनमाह। उदानं योजयेदूर्ध्वमित्यादि। एतच्च स्वमार्गयोजनं यथोक्तवमनादि
प्रयायोगविधानेन वा कर्तव्यं। स्वस्थाने शमयेदिति देहमध्यस्थितं कुर्यादित्यर्थः।
त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति। ऊर्ध्वमधो मध्ये योजयेत्। प्राणो रक्ष्य इति स्थान एव पा
लनीयः। चतुर्भ्योऽपि यत्नेन इतरवातेभ्यो। अस्यार्थं रक्षणीयतामाह। कुतोऽयं विशे
षरक्षणीय इत्याह। स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवेति। अस्य प्राणस्य स्थाने चेति। सम्य
ग्वस्थाने स्थाने सति। स्थितिर्जीवनरूपा ध्रुवा निश्चिता। प्राणादीनां पित्तेन क
फेन तथा पित्तकफाभ्यां चावरणेन पालक्षणान्याह। मूर्च्छादाहभ्रम इत्यादि।

मूर्च्छायादि मूर्च्छादाह इत्यादिना प्रागुक्तानि। उष्मा पांशोषयेदिति। अत्र पित्तेनाप्यव
ते॥ समाने स्पृष्टेन रोमाभावात्। उष्मोपघातोऽस्वेदः। गात्रविक्षेपसंगो गात्रविक्षेपणो
परमः। रजस इत्यादित्वस्य मिश्रमावरणमिति निश्चितकफपित्तमावरणं यथास्वं या
गरीयस्त्वेनेयात्सपिवेन। एतद्गरीयस्त्वे हेतुमाह विशेषादित्यादि। संश्रितमित्यर्थ
ं। अपरिज्ञाता इति पश्चात्तथ्येऽनज्ञानः। सम्यगज्ञातोऽप्युक्ष्यपणात् पवित्संवत्स
नासत्थेति योज्यं पंचात्मकस्य लिङ्गानादिव्यानपंचस्वरूपकस्य प्रसमीद्युकेया दोव
लाधिक्ये सति स्रंसनं मृदुकर्तव्यमित्यभिप्रायः। अस्यार्थस्याप्यत इति संबंधा
लेहस्वभावविप्रोक्तमिति सैच्यवनप्रासेऽच्यवनो हि। भार्गवि उच्यते। उक्तं हि। आ
युर्वेदे समुच्छानीयः। भार्गवच्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः इति मारुतस्य
नुलोमनैः श्वेकिसितं कुर्यादिति योजनीयं वातादीनां दुर्बिज्ञेयत्वो दृष्यांते न

दर्शयति ॥ लोक इत्यादि क्षयपर इत्यादौ आवरणमपि यद्यपि क्षयवृद्धिसंबंधात् तन्नि-
विरुद्धमेव दोषाणां क्षयादिप्रकारेण यातीति तत्प्रकाशानभावात् । तथापीहावर-
णस्य विशेषलक्षणचिकित्सार्थं पृथगभिधानं कर्मस्वेति चिकित्सामुपपंचात्मक
इत्यादि संग्रहपंचात्मकस्थानेवशादिति छेदः । देहधातौ नितिदेहधावकरूपस्य
वायोरविकृतस्येत्यर्थः । पानयेद्धिति पानयोगानेयस्थाने बुकरोतीति संब-
धः । उक्तचिकित्साकरणपेक्षणीयं संग्रहेणाहं तान्देशमित्यादि देशाद्यपेक्षया च म-
त्रस्थाने अस्मानि विविलदेशादिभेदेन प्रलक्षणीया विस्तरेन तयाद्भुनप्रपंच्यते ॥ ९७
॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं समाप्तम् ॥ ॥ वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचि-
कित्सानंतरं वातरक्तचिकित्सितमुच्यते । वातरक्ताभ्यां जनितो व्याधि वातरक्तं

यथा नकुलोदकं पादयोगः । किं वा वातरक्ते एवावस्थां तत्प्रासेवात तत्रक्तमपि अस्मि-
मारुतानुबंधस्येत्यनेन वातरक्तस्य दुर्जिवानत्वे शीघ्रकारित्वमाह । लवणेत्यादिना हे-
तुमाह । प्रायशः सुकुमाराणामित्यनेन सुकुमारशरीरो लवणादिहेतुसेवया शीघ्रं दुष्ट-
शोणितं वातास्रं भवतीति दर्शयति । स्वष्टमभीष्टमंगसुखेन भुंजते ये तेषां मिष्टान्नसु-
खभोजिनं । अत्र च लवणादि यद्यपि वातशोणितहेतुतयोक्तं । तथापि शोणितदुष्टि-
कारणमेतत् प्राधान्यात् ज्ञेयं । वातदुष्टिकारणं तु कषायेत्यादिनोक्तं । ततश्च लवणा-
दि कषायादिचमिलितं वातशोणितं भवति । यत्तु लवणादीनां जायते वातशोणि-
तामित्यनेन वातशोणितकारणत्वं तद्वातशोणितजनकशोणितदुष्टिकारणत्वेना-
संज्ञेयं । अशुद्ध्यातिशुद्धकालेऽत्यंतसंशोधनात्केचिदभिघाताद शुद्ध्या चेत्यस्य स्थ

ना। अनुनानात वैषम्यादिति पठंति। अशुद्ध्या चेति चकारपो लवणादिषु प्रजागरैर्भि
यंतं शोणितं दुष्टं कारणं समुच्चिनोति। अत्र शोणितवातस्य विच्छिद्यहेतु बहुपाठेन खा
योरप्यत्र स्वतंत्रं प्रकोपं दर्शयति॥ हयोष्ट्रपेपायानेन यानं हयोष्ट्रयानयानं। उष्णे
न अम्बुवत्वैषम्यात् उष्णकाले अन्यथ्वजनितात् द्वान्तेवैषम्यात् वायुभिरित्यादिना संप्राप्तिमा
ह। पथ्यैति वायुश्च तस्रोतसि रुद्ध इति रुद्धोपि स्नेहेतावायुः पुनः शोणितेनावरणा
द्विशेषणः क्रुद्धः। व्यवाहमात्रार्थं तेत्रां तत्र प्रसिद्धं खंजोभेदानस्याह। खुडमित्यादि खुड
दे शब्यास्या खुडः ~~पुनः शोणित~~ खुडशब्देन संधिरुच्यते। वातस्यावरणेन बलेमस्य
सस्मिन् शोणितमिति वातबलासः। आध्यानं प्रायो भवतीति। अन्यत्वोगः वातशो
णितस्य विशेषिकं स्थानमाह। तस्य स्थानमित्यादि। करपादगृहणेनैव चांगुलीनां गृ

हणे प्राप्ते अंगुलीनां बहुपर्वतया विशेषेणाधिष्ठानत्वोपदर्शनार्थं पुनरभिधानं मूलमास्था
यतिश्रास्य देहसौदेह धावने हेतुमाह। सौक्ष्मादित्यादि। सूक्ष्ममार्गमसाभिचार। वातशोणि
तस्य देहसर्पणे विशेषेण सर्वविस्थानं सहेतुकमाह। तेत्राचमादित्यादि सिवापुनैरिति स
मानरूपैमार्गैवस्नसादिति पदं पांचत्रातात्। पित्तादिसंसृष्टमिति पित्तेनकफेनचहेवं तवाम
तेन वायुनाच युक्तं तस्मादिति संधिस्वक्स्थानात् स्वेदोत्यर्थमित्यादिना रूपग्रहणाप्रहीतं
पूर्वरूपमाह। स्वेदो इत्यर्थं नेत्यादि यद्यपि कुष्ठपूर्वरूपयुक्तं तथाप्यसमानकृपि पूर्वरूपसं
बंधात्। अन्यत्तत्र योगपूर्वरूपवैनिश्चयः। वातशोणितभेदं उत्तानमवगाढं चिकित्साभेदार्थमा
ह। उत्तानमित्यादि अंतराश्रयमिति। त्वङ्मांसव्यतिरिक्तगंभीरधात्वाश्रयं सर्वैर्लिंगै
रिति। उत्तानगंभीरवातलक्षणैर्मिलितैः अयं च तृतीयप्रकारं बाह्याभ्यंतरप्रकार
गृहीतः एवेतिदर्शितो योगसंग्रहे द्विविधं वातशोणितं उत्तानमवगाढंचेत्येकेभ्या

यं तेन त्तु न सम्यक् कस्मात् कुष्ठवदुत्तानं रक्तं कालान्तरेण गाढीभवतीत्यने
न द्वैविध्यं प्रसिद्धं तदाचार्ययोः परमाप्तयोः सुश्रुताग्निवेशयोः परस्पराप्रामाण्येन
संपन्नमिति रक्तोऽविरोधमेवात्र व्याख्यानयामः । तथा हि सुश्रुतेन । उत्तानं वा
तशोणितं कुष्ठवत् गंभीरं भवतीत्युच्यते । न तु सर्वमेवोत्तानं भूत्वा गंभीरं न भव
तीति प्रतिज्ञायते । तेन यो श्रुते उत्तानमुत्तानमेवावतिष्ठते । तं प्रति सुश्रुतवचनं बाध
कं च चरके उत्तानमुत्तानमेवावतिष्ठते इति नोच्यते एवं किंतु प्रथमोत्पत्तौ किंचिदुत्तानमुत्प
द्यते किंचित्तु गंभीरमिति तेन न विरोधश्चरकसुश्रुतयोः । तत्र वातोधिकानस्यादि
सादो रक्तपित्तहरपित्तवृद्धिः शोणितवृद्धिर्वा संप्राप्तिरद्धाधिकवृद्धिवातरक्त
द्वो ज्ञेया संसृष्टमिति द्वित्रिमेलकैः समस्तैरिति च तुल्यमिलितैः सिरायामिया
दिनावातादुल्बणानां वेलुणां लक्षणमाह । आयासो विस्तरपंक्त्या वतारश्च

कवपविश्च यथा स्थिया दिना । असृजी युनेन रक्तो रक्तस्य लक्षणं द्वंद्वजं त्रिदोषजमि
त्यत्राधिके शोणितामयेऽन्योपि पित्तग्रहणेन गृहीतव्यास्तेन वातादिचतुष्टयाधिक
मेलकजमपि वातशोणितं ज्ञेयं । अत एव एकद्वित्रिसर्वाधिकभेदात् । त्रिविधं
वातशोणितं प्रभिद्य पर्वटीकारत्तिः पंचचत्वारिंशद्भेदा वातशोणितस्योक्ता
स्वरूपादेन तु प्रकारान्तरेणापि षड्विंशादिधा युक्तो । उक्तं हि । वातोत्तरं प्रवक्ष्यामः
पंचत्रिंशद्विधं पुनस्तत् तस्मात् षड्विंशाद्विधेयो मां तु रूपभेदसामिति । एते च भे
दानति प्रयोजनमातु । न विधत्ताः साध्यादिविभागमाह ॥ एकदोषामतामि
सादियस्यते षस्य पद्मा इति साध्य हेतोर्तस्यापि वक्ष्यमाणो पद्रवयोग
दसाध्यता त्रिदोषस्यासाध्यत्वेपि भवजेन मथितेमिस्तु या वातरक्ते त्रिदो

षइति। तदस्त्वं पूर्णलक्षणाभिधानवत्त्रिदोषजाभिप्रायेण। मूर्च्छायो मूर्च्छा
यां गुल्मपंगुता मोहेनैकेनेति इतरोपद्रवाणामेलकासाध्यत्वं मोहस्यैव
एणासाध्यतां च दर्शयति इत्यर्थः। ये तु मोहेनैकेनेति पठंति। ते मेह वातशोणितयोः
विरुद्धोपक्रमतया मेहयोगेन असाध्यता। वातशोणितस्य हि प्रायेण म
धुरशीतउपक्रमः तद्विपरीतस्तु मेहे ~~वातशोणितस्य~~ः विरुद्धोपक्रमतया

स्यति

~~मेहयोगेन असाध्यता। वातशोणितस्य हि प्रायेण~~ विवर्णमित्यर्थः। विपरी
तं वर्णं विवर्णमिमात्रे तु सर्ववातानुगेनोपद्रवः। वातशोणितस्य रक्तहरणा
दिरूपमाह रक्तमार्गं भित्त्वेत्यादि। रक्तस्य मार्गं मारुतो भिनत्ति। शाखासंधिभि
विरस्येति शाखासंधिषु स्थित्वा ततश्च वासुरारक्तनिरोधात् अन्योन्यमा

चार्येति रक्तेन वातेन च रक्तं आचार्य वातेन रक्तं वेदनाभिः हिनस्ति अस्तु निति यो तं अत
एव तस्मात्तत्र वातशोणितेऽसृक्स्रविमुच्येदिति भावः। त्वक्स्थं क्षपेणोति आवरणक्व
पगमात्। वायुरपि रक्तं नोद्भवति ततश्च व्याध्युपरम इत्याह। जलौकादेशाद्व्रजनादिति। स्वका
नात नोपद्रवरूपाशीलं त्र्यंगस्थानाविनित्र्यं गशोषिश्वानपाहं शोणितेप्याति श्रावणदोष
माह। गंभीरेत्यादि। खञ्जादीन् संजपाडुल्यकुब्जादनिमित्तरोगान् कुर्यादिति। छेदः।

खं

प्रमाणेनेति अविकाभिमात्रया विरेकविधानस्नेहयुक्तैरक्षैश्चेति। विकल्प्यद्वये स्नेह
युक्तं विरेचनमौषधतः स्निग्धविषयं दर्शयन्नस्त्र विरेचनमिति स्निग्धविषयं मृदुमित्यभि
धानेन च वातक्षोभात्तथात्र तीक्ष्णविरेचनं निषेधयति। वस्तिकर्मेति अनुवासनं नि
रूहं कर्मप्रायोऽविदाहिन इति। मितया अविदाहिनः विशेषमिति विशेषं चिकित्सि
तं बाह्यमिसु उत्तानेमध्ये गंभीरे च विशेषणं कुर्यात्ते।

वातोत्तरे च शीतप्रलेपे दोषमाह। कफवातोत्तर इत्यादि। शीतलेपेन विदाहोत्र उ
ष्मानिरोधो भवतीति ज्ञेयं। पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे च उष्णप्रलेपे दोषमाह। रक्तपि
त्तोत्तर इत्यादि। दोषबलं बुद्ध्वा आचरेदिति दोषबलं बुद्ध्वा अनुगुणामेव क्रियामा
चरेदातनकफोत्तरे उष्णां न कपित्तोत्तरे व शीतोव्यतिमिश्र व मिश्रामिति भावः। नी
वानं उल्लिका सौवच्छलमिति सूप्यावित्तशाकं व्यंजनार्थमिति। भोजनसाधनतायां अ
जं पयश्चेत्याद्युपक्रम। व्यंजन इति प्रयोगकथनप्रपंचेन आवपनीमुंडिलिकाक्षीरि
का दुग्धिका सक्षीरमिश्रणेन द्रवीतराभावात् चतुर्गुणक्षीरमेव घृताद्भवति। त्र्यषि
केत्यादौ कल्केरिति मिश्रणेन शतावर्यादीनां कल्के वै कशेरुका काकबाय परूषकं वस्वादी
नीच प्रत्येकं घृतसंबंधे विदारीरसस्यापि तथावचनात्। समतं अत्र जन्तुकर्णाः

तुल्यमसैः पञ्चपकं कार्यमयकिरोरकाविदारीणां द्राक्षेक्षोश्च तुल्यं। पयसिद्धद्रोणीद्विका
कोली तामलकी शेतावर्याः पिष्ट्वा पचेत् पिष्ट्वा प्रयोगे पालद्याताश्वेवीसपर्चेत्स्व रमषान्
षट्रुष्यकेनायेति प्रयोगिकमिसाभ्यासो पयोज्यं द्वंपंच मूलेसादौ वध्याभूः श्वेतसुनन्दा
अवाकपुष्पिअधःपुष्पीतिरव्यातां क्षीरादीनां स्नेहसमूर्थक्षीराराद्धिः भव्यादयतु त्ता
पृथिकाः स्वगुसमिति। वातायस्य शीनीयं येथाभवति। मोक्षइति सुचौद्राक्षेत्यादौः स
सितोपलमिति प्राक्षिप्य सरावंसिंरष्यप्रोक्ता तिबलामंजिष्ठा मधुवपा विकंकतं धन्व
मनुद वैष्णिवामिति। नासमाप्तौविशोषणं स्थिरामित्यादौ चतुःक्षीरमिति चतुरपाक्षी
रं पृथक् तैलं घृतमिश्रणेन मिलितपाके निषेचयति। क्षीरं त्रिगुणं साद्रभागं राधी
राद्याः यस्यां मात्रायां सात्रिगुणा अध्यर्द्धश्च घरी मात्राखजः पंचांगुलोहस्तः मं

धानेन वा मात्रा चात्र मिलितयोः तैलसर्प्पिषोर्ज्ञाद्यः अंशुमतिशालीप[illegible]दिभिश्चितापलइति
शर्करापलद्वय उक्तः इयं च क्षीरमात्रा उत्तमाम्नीन प्रतिधानोक्ता इति दोहकालमाना
पतितं उक्तामिति नाम्नियोगादिवोक्तीरतमत्र्यात्रेक्षीरसमत्वे चूर्णधीमोक्तां क्षी
रमिति संबंधः। प्रयोगेपोयभ्यासेन क्षीरप्रधानो वस्तिः क्षीरवस्तिः मधुपपादि इत्यादौ
मधुवत्तुलायां जलद्रोणं दत्वा आनुकमानौ क्वाथो भवति। वचौशानां वचीहंसपादीघृत
मंडोस्वनामप्रति द्वापयस्याजंधं पुष्पीवित्तत्रकं तुच्छकं। धान्याकं वाचनुः प्रयोगादि
ति। पलाभ्यां गवस्तिलभ्य प्रयोगात गुडूचीत्यादौ गुडूच्यादीनां प्रत्येकं शपलत्वं कोला
दिनांच प्रत्येकमाढकमानत्वं काक्रमयपिणामिति रंभागोपलानां सार्वयौगिकमितिया
नादिवत्तु प्रयोगयौगिकत्वं प्रसवनमिति प्रसृतिकात्वं पद्मवेतसेत्यादौ पेनिला

उपादिका सौवीरसमानिस्नेहसम सौवीरकं लता पथ्यकृद्धामदिगुणैः ।। कषैर्मिलितौ
ध्रादिभिः कार्षिकैः कुंकुमं च द्विकार्षिकमिह गुडाव पद्मकमित्यन्यपद्मकेसंज्ञाब्धेताः।
तद्विसवैद्यव्यवहारार्थं। ज्ञातेन यष्टिमधुकादित्यादौ यष्टीमधुपलशतं दशगुणेन क्षी
रेण साध्यं। तेन चतुर्भागस्थितेन क्षीरेण तैलं पक्तव्यं। तदेव मधुकाद्यं ते इतं शतेन वा पाके
न मधुकपलशतात् तसिद्धमित्यर्थः।। अनेन च मधुकपलशतसाधनोपदेशेन शतेरस
इत्यत्र शतशब्दस्य विपुलेवाचितां निषेधयति। बलाकषायइत्यादिनोक्तं शतसहस्र
पाके असमर्थपाकोचावयोः स्नेहक्षयं पथ्यंतः। शतगुणेन सहस्रगुणेन चाद्रवेणैवे
देवपाकं व्याख्यानयंति। किंतु तावन्निःस्नेहमात्रा अत्र पक्तव्या। यापाको पक्षेपण
भिः शोषा भवेति। क्षीरं चात्र स्नेहवदेकमस्ति। तेन यथाश्रुतमेवात्राचार्यवचनं प्र

मापमिति परस्यास्य:। किंच। प्रसासन्न एवपाके स्यदके स्नेहे कल्को द्रवरूपामुत्र कर्त्तव्यं तेन
स्नेहापक्षयोपि महान्न भवंति। आरनालादवरइत्यादौ द्रवात्पादिकस्नेहइति न्याया
त्। प्रस्थे तैलस्य भवति। खचितमिति मथितमसमधूच्छिष्टमित्यादौ मधूच्छिष्टमित्या
दौ मधूच्छिष्टादीनि वक्ष्यजलस्थं द्रवं देयं। पिंडतैलभावपाकात्रैव स्वापूर्तमेवेन तै
लं कर्त्तव्यमित्याहु:। किंतु आरनालादवकेसाध्या तैल एव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्ट
दीनां प्रक्षेपात् पिंडतैलतमनेनोच्यत इति जज्जकपादिग्रनादुन्नीयते। उक्तं हि चात्र
कांजिकसर्जरसस्य तं खजितं बहुना जलेन दाहहितं विकसाऽनंतासितकेसर्व
रसेयुक्तमथितं वा मधुरसिद्धैर्पिति जीवनीयसिद्धै:। तेदुक्तेत्यादौ प्रसकं त्रिभि
रंबुशब्द: संबध्यते। शीततोयासमर्येमिति शीततोपसिक्तै: चतु:पाद

बुसंसिक्त इति तुषारजलसिक्त श्चंद्रपादांबुहिम:। पुलिनं नदीतट: पु
लिनस्पर्शेनिशीतोमारुत: जेनगातितेशायेनेसंभासावनापरकाहो।
गमल:। हडार स्तिल तंडुलमाषकृतापयसि निर्ष्टितइतिक्षीरे निर्वा
पिताउमाअतसीवावरणच्छादादि तिकरूणकपत्राणि मधूत्तरंधु
लंकसारमिति पुलक्षांगदकं आमुरिशिकोशिकादिभि:। रोमशं का
शीसंकल्पमिति प्रात: विस्तरस्यात् चिकित्सितस्येहयोहमवस्था
कर्त्तव्यमाहबुद्ध्वेत्यादि कुपितइत्यादि। मेदस: कफस्य वाअनिवृ
त्याहृनात्मार्गसंरोधात्कुपितेअनिले सति आदौ स्नेहनं तथा बृंह

णेचनशस्तमितिश्लोकार्थः। अत्रस्नेहनबृंहणनिषेधसंतिकर्तव्यमा
ह। व्यायाममित्यादिमासिकस्यचेत्यंतेनयेनलूक्रियांतरकालकर्तव्य
माह। पश्चादित्यादिवातइति। कफमेदोवृतएवनिर्जितकफमेदसि
वातेवातरक्तप्रमादनिक्रियाअत्रेवोक्तास्नेहप्रयोगादिका गंभीरइ
त्यवगाढेअनुत्तानेवातरक्तेतुरक्तमात्रांतमितिरक्तमभिभूतंवा
युनावातवर्जयेदिति। वातविकारत्वावातव्याधिचिकित्सनेनं
जयेत॥ एतच्चवातेनारक्ताभिभवनंगंभीरएववातरक्तेप्रायोभ
वतीतिदर्शयतुंगभीरइतिरुतंगंभीरानुगतेहिवातरक्तेबहुना

स्ति। यतोरक्तस्यद्वितियारक्तधरात्वकुस्थानेनेनोत्तानएवरक्तंबलव
त्॥ बाह्यस्थानत्वारक्तस्यआवस्थिकेविधिमाह। रक्तेत्यादिरक्तव
द्धापित्तवृध्याचेतिरक्तपित्ताविरुध्यापाकेनियच्छतिवातरक्तमि
तिशेषः। तयोरित्यभिवृद्धिपित्ताभिवृधरक्तेकृतपाकयोवातरक्त
योरुपद्रवचिकित्सामतिदिशन्नाह॥ कुर्यादित्यादिहेतुस्थानमि
त्यादि। संग्रहेदोषाधिकरमुपद्रवाःसाध्यंयाप्यमसाध्यंचेति
अनरुक्तक्रमेणसंग्रहंकरोति॥ उपाद्रवाणमभावेसंभावस्तो
कभावेसाध्यत्वासाध्यत्वयाप्यत्वख्यापनार्थे॥ ७॥ इतिवात

णेचननामत्मि ति श्लोकार्थः। अत्रश्लेषदनवरुण निषिधमेति कर्तव्यमा

रक्तकिमिलं समाप्तं॥ वातरक्तचिकित्सानंतरंपादिदोषान्वातरक्त

त्वाच॥ योनिव्यापत्तिनां चिकित्सितमुच्यते॥ गुरुं हि न हि वाताह

तेयो निन्नारीणां संप्रदुष्यति ति दिव्यानि तीर्थानि गंगादीनि दिव्यौ

चौषध्यो ब्रह्मरूवच्छेला ऐंद्रीप्रभृतयो यस्मिन् तस्य दिव्यतीर्थौ

षधीमनः पार्श्वे चित्रधातुना नावर्णधातुः कृत्वज्ञानेन संम्यकूज्ञा

नेनार्थान द्रष्टुं शीलं यस्य तत्तत्वज्ञानार्थदर्शिना मूलमिति कारणं त

द्विधालइति कारणंता विधानः तेषामिति योनिगदानां समुत्प

ति कारणं कार्यकारणोपचारात्। रोगसंग्रहइत्यर्थः। रोगयेति

तेनवातिक प्रदररूपेयं यो निव्यापत् एवं पैत्तिक श्लेष्मिक सान्निपा

तिकयोनिव्यापदस्मिति पैत्तिककफजसान्निपातिक प्रदरत्वं वर्णयं

ति। रक्तयोनि रिहासृग्दरसंज्ञया चिकित्साप्रस्तावे वक्तव्या तेन सैवत्र

दररूपाये वेतद्व्यापदां प्रदरं भिन्नमेव मन्यते। तच्च प्रदरचिकित्सार्थ प्रक

रणांतरमात्राध्याये परिषध्यतिमासाख्याइति पथ्यापत्यमलकेनोय

युंजत्यारक्त पित्तके रस्यांदोगर्भे पिल्छेरक्तमतिप्रवर्तनास्यागर्भोन

भवतिसा अश्रजारक्तयोनिरित्यर्थः। येतुमाअप्रजेतिपठंति। तेजस्यां

छेदेपि गर्भे अश्रमतिप्रवर्तते॥ मातागुरक्त श्रुत्या अश्रज्ञाभवति

[illegible] त्रिश्लोकार्थः। अत्रश्लेष्मग्रहण निषेधसंतिकर्त्तव्यमा

थोपचारेत्यसम्यगाहाराचारेणा प्रदुष्टेनार्त्तवेनेति। अश्मजादिष्वार्त्त
वदुष्टिरपिकारणं भवति बीजदोषादिति बीजगत्यर्त्तवदोषात्। साप
श्चाददृक्वव्यादेवादिभिप्राकृनाधर्मवशात्। एतेषां चयथायोग्यतया
कारणत्वमग्रेवक्ष्यमाणकारणत्वभेदेन योनिगदे न्नेयंदैवंतु सर्व
त्रैवसाधारणं विशिष्टं चदृष्टकारणदर्शने सति कार्यदर्शनादनुमे
यं वातेनेत्यादौ वाततनाया इति विशेषणवातिव्यो निव्यापकदुःसाह
पदनार्थं पिपीलिकासृष्टमिति पिपीलिकासर्पणकारां वेदनां स
ह्रादुस्फुफेनतनसृक्स्राथवेत्ति अमनतावक्ष्यवंभूतार्थवाभवति।

इयं चरकयोनिरुच्यत इति रक्ता तिरक्तैव लभ्यत इति व्याख्यानयेति। यो
नौ गर्भाशयं च तिष्ठती योनिगर्भाशयस्थे पित्ते अरेजकेभ्यनार्त्तयअचि
रेणे निधावना नाचरणादचरणा कंटातेयेति क्रिमिजकंठाव्यवायस्य
ति चरणे नोसभ्याव्यापदभिचरणारोजयन्तितिदुःखयनुचितव्य
वायौ चरणा न प्राक्करणोच्यते। गर्भिण्या इत्यादौ आश्रावमिति श्ले
ष्म विलक्षणमाश्रावं कफवातककोमये:। उपप्लुतत्वादुपप्लुतत्सं
वा स इति उर्द्धनीतं कफवाहमानाया इत्यादि गर्भनिष्क्रमणलेत्रवाह
णकुर्वत्याः कर्णिकमिति कर्णिकाग्रं ग्रंथिरौक्ष्यादितिरूक्षगुणो

...नमन्न पि त्रिश्लोकार्थः। अत्रश्लेष्मनवरण निषेधमेति कर्तव्यमा

रूपं तद्दुष्टशोणितजमिति। वचनादिहवायुनार्तवदुष्टिनपि क्रियत
इति दर्शयति अत्रं च यद्यपि सामान्येनैव गर्भविधिमासतुक्तस्तथापि पुत्र
स्यैव प्राधान्यात्। पुत्रघ्नीति व्यपदेशो ज्ञेयः। व्यवायमिति दृष्टयाद्य
तोऽन निद्रष्टयान्यवायामिथ्याच्छिन्नाया वाच्यवायुकारणं मिथ्या
च्छिन्नाभिः योगादिसंच्छिन्नशारीरावक्रयनीतिपदेन व्यक्तच्छायाऽं
तर्मुखनयनमनाभिप्रेतं गर्भच्छायाया द्वित्यादि रोक्ष्याद्धि भिरोक्ष्य
गुणानमान् दोषादिति मातुगर्भकाले प्रवात प्रकोपहेतुसेवानूपचा
यात तज्ञोषे योनिमुखस्य त्यनेया निमुखशोषान रूक्षयो निमंत्रा
प्रदवांश्चेत्यत्र योनिदूषकौ व्यापद्दिशोषमेव प्रदरमाह।। नेनयोनिव्यापदंता
रप्रदररूपं दोषात्यादं वर्णयेनि। येतु योनिव्यापदं भिन्नमेवाप्रदरमिच्छंति। तेषा
मत्रपदरपाठे विरोधो नास्त्येवासंप्रति आस्यव्यापश्चतुरयं। व्यक्ताशोषे
डषव्यावमेवानादि लिंग। चिकित्सा ज्ञानार्थे दोषविभागं दर्शयितुमाह आस
मित्यादि आस्यश्चेइतिरक्तयोन्यरजच्छेदे देहेवानादयइत्यादि तोषां वान
दिविभागेनोक्तयो निव्यापदांवातादयो देहमिति। स्वैर्लिंगैः पीडयति। ते
नवातादय धिकत्वं तासामुत्पन्नमिति भावः। अन्येतु देहशब्देन त्रयोभि
च्छानमेवोच्यत इत्याहुः लिंगानंतरं चिकित्समाह। स्नेहमित्यादिस्वे

व्याहृता भवति । षडहादित्यानाश्रुकवामतावामनि निरुच्यते ॥ मारुतो
महताशयेति मारुतापहतगर्भाशया अत्र बीजदोषादिति सामान्यवच
नेनापि आर्त्तवरूपबीजदोष एव ज्ञेयः । तद्दोषस्यैव गर्भाशयोपघातक
रत्वात् । उक्तं हि यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्य
ते । तदा बन्ध्यां जनयति ॥ अस्तनीति पतत्स्तनी चिपमिति । क्रियाविशेषणं वि
षमं यथा भवति । तथा मैथुनादित्यर्थः । विहंभये दिति विस्तारयतु सांसोस
र्गेषु स्व समांसादौषेष्वेष्वी निरूपद्रुतौ त्यनेन दोषशोधनया निर्दूषकायर्थो को
गदाउच्यते । उक्तं हि । गे गात्र पितोषो [illegible]

हनादीनामच्छिनापहत्ते पि सिध्ये पि अनिलपहमिति । विशेषणं विशेषणा नि
पानपहद्रव्यकृतस्नेहनादिप्रतिपादनार्थं संसृष्टे स्वितिहृद्धोनोस्थापये
दिति स्विच्छितां कृत्वा स्थापयेत् तदुच्छितः स्थापनप्रकारानाह । पीणिनेत्यादि
विषं चिन्नानिति ॥ सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ जिह्वामिति वक्रां विवृतामिति । विवृ
तमुखीं अनिवर्त्तयेदिति । परिनोवर्त्तनेन संवृतां कुर्यात् ॥ पंचभिरितिपदं
सकल्ककर्मणां मृदुतया कर्त्तव्योपदर्शनार्थं अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोप
करकतया योगतं गेहरणे पि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयं ॥ शेषं कर्मेति शायनं
वक्ष्यमाणं च ढोद्रेण द्वयेत्यादौ बद्धोद्राणद्वयस्यकाथ इति विग्रहः बद्धा

याद्रोणद्वयप्रमाणकाथई तिवा तु भयला पि हिद्रोणद्वयमानएव काथो भवति
पयस्या अर्के पुष्पी मुद्ग पिलु मारवास्येपर्णिशब्दं प्रत्येक मभिसंबध्यते। नल
त्रपीलुपर्णी॥ मोरटादिनाके चिन्मूर्वामाहुः॥ काकनासावारकसा फलंज
न्येतुका कतुंडकमाहुः। रूकनासा कुंभइ तिलोकप्रसिद्धः। प्रसंन्नायामधि
रायां उपरितमोभागः। श्लइ तियो निश्र्चैतेलंधार्य्यइति पिचुनायानौ
धार्य्ययोनौ च उत्तरवसिना प्रवेशयेत्। श्यामादीना मि ति रोगा भिष
ग्जितीयेश्यामानवृश्च तुरंगुलैस्त्वादिनाकानोंशानावरीमूलतुल्यइत्यादि
रेणधृतादकं वक्ष्यमाण क कुंश्च पचनीय द्रव्यरिमधुके रिति द्विभागयष्टि
मधुकद्रव्यमुक्तेः एवमेवेत्यादौ॥ एवमेवेति शतावरी च तु शतस्वरसेन क्षीररस
मेनेत्यर्थः। क्षीरो द्विगुणमपिः क्षीरमपिः जीवनीयान्यत्रककुः पयस अर्थ
मेनेत्यर्थः। क्षीरोद्विगुणसर्पिः क्षीरमपिः जीवनीयान्यत्र
स्येत्यर्थके क्षीरेणसंयोनियानिः परिसिंचि नियातुल्याः प्रदेशिन्ये विप्रदेशिन्यं
गुलीसमानापरिणाहेन दैर्घ्येण उदुंबरशला मित्यादौ उदुंबरशलाटुमपं चक
लकद्रिसहितानामेव द्रोणं समभागद्रव्यमानगृहीतं जलद्रोणं स्थाप्येनि
र्यासे रिति प्रलापस्येवनिर्यासैः लाक्षावपलाशाव्यतिरेकण। भवतीतिद्वेयं
सशर्करैः कशायेरिव उदुंबरशलाद्वादि। कृतकशायेरेवेत्यर्थः। काश्र्च
इति चिन्तका

उदुंबरस्य क्वाथेन सौराष्ट्रिकावरमृत्तिका अजामूत्रे क्षीरे चेति। अजामूत्रे
अजाक्षीरे च प्रत्येकं द्विगुणे युक्तेनेत्युक्ताक विरामरुजोद्गमः। कोरवाम्रस्य
नामख्यातः। जिंजिणी त्रसिध्वापूला सयुत्तरापयजोद्भूः। साधारणकर्मे
ति प्रत्येकवातादिना द्विजयोनिदोषाणां मिलितं त्रिदोषजाया कर्तव्यं रक्त
योन्यामित्यादौ असृग्वर्णैरनुबंधवीक्ष्येति। असृग्वर्ण विशेषैर्दोषानुबं
धपरीक्षणं पाठ इत्यादौ अमवष्टापाठाभेदः। अन्ये तु पाटाभागद्वयग्रहणार्थं
पुनरस्य क्षेतिपदं वर्णयंति। उक्तं हि। घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्य
ते भागतो द्विगुणं तद्द्विग्रहणीयं मनीषिभिरिति शाल्मलीश्लेष्ममिति
शाल्मलीवेष्टकं बाल्हीकमिति कुंकुमं माचीकं देवदारु अन्ये तु उत्तराप
थे सातकारानुकारी वृक्षमाहुः वत्समिद्रियता पुष्पेनेति पुष्यानक्षत्रे
ण पुष्यानक्षत्रा श्रवणं वा त्राद्दृष्टद्वारा उपकारकं नीलस्वेति पीतकमित्या
दि। रक्तो दोष विशेषणं विरेचनमित्यादौ विरेचनमेव न ठृदादि पिबेत् ग
न्धामाहाति। कल्कं च कलंकुष्टाकं पिबेदिति योज्यं। गर्भप्रस्रावे चोक्ता
मित्या द्विजाति स्त्रीयगर्भस्राव चिकित्सा त्वमुक्तं कारयेत मृगा जाच्ची
त्यादौ मृगादीनां असृग्दधि आमुफलसर्पिर्मा पिबेदिति योज्यं। अम्ल
सौद्रसार्पिबेति वा पाठः। उक्तं तैलमुन्तरव स्थिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धेते

लेयोऽयं। गोपित्तेत्यादौ दद्यादिति योनौ दद्यात्। आगभिचारणेऽइति प्राकृ-
करणाभिचरणे संयावकुकारिकाधारणः स्मृत इति योन्या बीजधारणक-
रकः। पुत्रीयात्पादइत्युपप्लुतायाचैरतंस्त्रेहेनमिति। सर्पिस्तैलवसास्नेहनं
दिवं चेति त्रैवृतसेवानुवासनं च स्त्रिषुआमूत्रकालइति मुष्ककालपर्यंतं बं-
धंकुर्यात् पूर्व योनिव्यापत्स्ववान् चिकित्सितकरणे हेतुमाह। न हि वात-
दत्तइत्यादि स्वेतइति स्वेतास्त्रंदये भावितं वासेनेति न्यग्रोधत्वक्कषायेण
भावितं कशायाणां कर्दमत्सेकः। शफरी शुष्कमत्स्या वाकांसी सौरा-
ष्ट्री मृतअदुष्टइत्यादौ प्राकृते बीजइति सहजगुणसम्यक्ते शुक्रशो-
णितबीजे अदुष्टेसति एवं मृतसमसंसर्गो जीवोपक्रमण एवमेति गर्भो वि-
वदंति। जीवोपक्रमणं पूर्वकर्मप्रेरितात्मविशेषाधिष्ठानं यस्मात्पु-
रुषस्य क्रमप्यत्रकारणं गर्भे गर्भव्यापेक्षितः। तस्मात्तद्कृतस्यापि
परीक्षापूर्विकां चिकित्सामाह पंचकर्मेत्यादि इं क्रियामिति शुक्रपरी-
क्षादोषेण वातादीनां वर्णैर्यद्दुष्टं भवति। वातादिवर्णयोगात् तदा वा-
तद्वैरिति। वातादिहरैर्भेषजैरुपाचरेत्। शुक्रमुपपादयेदित्यर्थः। अ-
त्रांतरे पुनरेवोत्यादि। अथं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्साभिदायकं
केचित्पठंति। तच्चान्ये अनार्षं वदंति उपपत्तिं चोपवर्णयंति यत्र शुक्रे

दोषा वाजीकरणेनैव चिकित्सितोक्तव्यं च शारीर एव प्रतिपादितं प्रदर्शं च
हेवयोन्याव्यापत्से चिकित्सितइति। पुनर्नोभिधानमर्हतीत्येतुपदंतिते
पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तराभिदानमेतदितिवर्णयंति। एवमस्यग्रंथस्या
र्षत्वे विवादेपिकाश्मीरादिदेशानुमतत्वात् किंचिद्व्याकरणं कुर्मएव
शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह बीजं यस्मादित्यादि यस्माद्बीजभूतं गर्भ
स्य शुक्रं तस्माद्रक्ष्याभिव्यवायं तथा आत्महर्षश्च यो निष्कारणं तस्मा
दुच्छ्रितं व्यवाय एवाहर्षयोनि समुच्छ्रितं पौरुषमिपुरुषे चिह्नं शुक्रेण
हि पुरुषो व्यज्यते मैथुनं च न गच्छतइति उचितमैथुनकाले मिथुनागमे

मने शुक्रवेगप्रतिघातादेव दृश्यते।। अविश्रंभादिति अविश्वासात्तं वक्ष्य
मिति दुष्टशुक्रं वक्ष्यामि। रुधिरान्वयमिति रुधिरयुक्तशुक्राभिधानप्रसं
गात्तत्प्रसंगात् शुद्धशुक्रलक्षणमाह। स्निग्धमित्यादि नागवप्यधतेसादाने
मृतं अमलभल्लातकस्येत्यत्र रसा नयातिरित्यानुवर्तनीयो शुद्धेव शु=
ध्यतितिरेतः शुध्येच मर्ष्याम्यति सामान्यं क्लैब्यलक्षणमाह। संक
ल्पेत्यादि लिंगत्रोथिल्यादिति लिंगात्रस्तोयात् मायि निष्फले संकल्प
धे शितयस्य सतथा वायो क्षयाद्बीजक्षयानुपपत्ते संकल्पाद्दाता मिति
यत्र प्राकृतावातादिक्षयेशरीरविगुण्याद्वशुक्रानुत्सर्गो ज्ञेयः शुक्रा

नोच्याति सेवनादिति। लिंगवृध्यर्थलन्यज्ञानामिति प्रयोगात्। येवं पंच
विधं केचित् ध्वजभंगत्वदंत्यपी तियथोक्तेन वा पित्तकफरक्तसन्निपातभे
देन पंचविधमित्यर्थः अत्र श्वयथुर्वेदनामेंढ्र इत्यादिघातेन स्फोटाश्चेति
इत्यादि पित्तेन मांसवृद्धिरित्यादि कफेन रक्तेदारुच्छेइत्यादि रक्तेन अग्नि
नेव दग्धस्यइत्यादि घातेन स्फोटाश्चेत्यादि पित्तेन मांससंसंन्निपतेत्। नन्
वन्येत्यादि प्रवरं चयइतिवार्द्धकं प्रायशः क्षीयत इति वचनात् कदाचित्
प्रवयसामपि शुक्रमारणांदृष्टमेविनां वा न क्षीयेत चशुक्रमिति दर्शी
यति। प्रवयसः शुक्रक्षयेहेतुमाह। रसादीनामित्यादि। एते च रसक्ष

यादयो हेतवो वार्द्धकस्वभावादेव भवेति। केचिदित्यादौ ध्वजभंगक्षयो
द्भवेइतिवक्ष्यमाणविशिष्टध्वजभंगक्षयोद्भवेमेव॥ माधेतत्रारुषण
त्पादनेनचेष्यनेनध्वजभंगमुक्तं क्षयजं तु मातापित्रोरित्यादिनोच्यते।
सपुमानिति स्त्रीषु पुरुषव्यापारकरणासंबद्धत्वात् व्यापन्नहेतुजनिति
पदं दोषोप्यत्र महजव्युदासार्थं धातुविपर्ययादिति वैषम्यात् देवव्याप
श्रयं चेत्यादिना जभिचारादिप क्लैब्यचिकि: सांप्रतं औषधिचारादि
जं च वैक्लव्यं मतं दैवव्यपाश्रयचिकित्सामिदानीं दैवाश्च स्वीकृतं ध्य
पमासेरणमुस्ताद्यैरिति एवं उपवाद्यैर्मुस्ताद्यैश्च व्यवस्थितरिव

र्थः तत्रैरंडपत्रादिरेरंडमूल त्रिफलापमार्गादित्यादिरथवक्षमाणं सिद्धे
मुस्तादिश्चयावपनावज्ञिः वस्तिद्वयेप्यत्र बहुवचनं व्यक्तिवहुत्वापे
क्षयाज्ञेयं यः पूर्वयुक्तः प्रदर इत्यादौ उपद्रवरूपप्रदर इति वदंति किंतु
रक्तयोनिचिकित्सिते असृग्दरसंज्ञयैव च रक्तयोनि सामान्याद्बक
थेन निर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्तयोनिअसृग्दररूपाव्याहृता। तेने
हपुनरसृग्दरलक्षणाद्याभिदानं पूर्वटीकाकृतामभिसंमतं इह नो
पि ये अमुं ग्रंथं पठंति॥ ते तस्यैवायं प्रभेदः। प्रपंचो वाभिधीयत इति
वर्णयंति। वयं तु भूरिपुस्तकेषु एवंपाठदर्शनाद्व्याख्यानप
नस्तावत्॥ गर्भाशयगतां इति गर्भाशयसंबंधा असृग्दरशब्दव्यु
त्पत्तिमाह। कुपितोनिलय इत्यादिरुतं प्रागनुक्रम्येरिके प्रमाणाधिक
कृत्वा रक्तमादाय तद्रजो यस्माद्विवर्द्धयति। दृष्टेनयोक्तयित्वा रजो व
र्द्धयति यस्मात्पवनस्तस्मादसृग्रजो मेलकरूपत्वादयंव्याधिरसृग्द
इत्युच्यते प्रदीर्य्यत इति विस्तारि भवति असृगदीयते स्मिन्निति। असृग्दर
इत्येषापि निरुक्तिः। तत्रैवैह व्याने कावस्थाभिति नानावातकृतावस्थायदु
क्तं नारी इति येव्यादि नाएतदनुबंधकृतामवस्थामाह। विसुधार्थवल
सणस्याविसुधर्तेवलक्षणकथनप्रसंगलक्ष्माह। मरसामित्यादि

पंचरात्रानुबंधीति। उद्भूततयापंचरात्रीमनुबध्नातिद्वादशरात्रानुबंधि
त्वादेतेकालस्य किंद्वादशरात्रपर्यंतंगर्भारंभकृत्वमार्तवस्यननुप्रवृ
त्तिरितिज्ञेयं गुडाद्यमवगत्वादित्यादिनावर्णयोश्चार्तवेप्रवृत्तिभेदाभे
व भवति। प्रतिपदंसंचिकित्सितमभिदाय स्त्रीरोगाभिधानप्रसंगाद
परमपि स्त्रीरोगं स्तन्यदोषमभिधुम्त्रेराह धात्रीस्तन्यस्त्या द्विवाता दि
विकारेष्वेवार्तेष्वि विशेषमित्यर्थः त्रिविधास्फयतः शिष्याः तेतोवक्ष्य
मीति विधप्रभेदेषु शिष्येषु मंदबुधि शिष्याणांस्फुटप्रतीत्यर्थंका
थंचे तत्र सनागरमित्यत्र केवलनागरस्रुतः एवक्वाथो ज्ञेयः। पूर्वजी
वकाद्यमित्यत्र जीवकाद्यं जीवनीयं हृष्टक्षीरसेवनादुत्पन्नबालविकाराणां स्व
रूपं दर्शयित्वा यथाकर्तव्यं भेषजमाह दोषावाताद्यः दृष्ट्यादि निरूकादी निम
लाः शास्त्रादयः एतदोषाद्व्योयएवमहतां तएववालानामपि भवति किं
तुबलान्यार्प्यत्तषांदोषादीनां मात्रोत्तरामतः इति विशेषः तेनदोषादिमात्रा
पेक्षा भेषज मात्रोल्प्यअभवती तिभावः निवृत्तिर्वमनादीनामित्यादि त्रि
धावाला भवंति। स्वतंत्रवृत्तयः परतंत्रवृत्तयश्चपरतंत्रतां बालेषु वीक्ष्य
वमनादीनां निवृत्तिकर्तव्या वाकुचेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्यस्वतंत्र
तायां जातायां वमनादीनां मृदुत्वं शास्त्रविहितः। प्रयोजयेत्तयथासंज्ञ

मनमपि कैष्यं स्यं अत्यर्थमित्यादिना चिकित्सास्थाने उक्तं अनुक्तमुपसंग्र
क्तातिसर्वविकाराणामिति वचनेन अनुक्तानामपि विकाराणामिति चिकि
त्साबीजसूत्रमिति दर्शयति । रहस्यमिति अस्त्यर्थे यमुक्तं चिकित्सातिस्रयं
तया गोप्यं न कस्मैचिन्न पापिष्ठाय प्रकाशनीयं संप्रति दृढबलः स्वकीयसंस्था
न विषयं दर्शयन्नाह । अस्मिन्नित्यादि सप्तदशाध्यायः ॥ ॥इति चिकित्सास्था
ने सप्तदशाध्यायः ॥ ॥ततश्च यक्ष्म चिकित्सातो अष्टावध्यायाः ॥ ॥ त
थातिसारमित्यादि । संप्रति उक्तानुक्तरोगचिकित्सातिदेशार्थमाह । रोगा ये च ये त्रेत्या
दि । तदेतदेवेत्यादि । एतच्चिकित्सास्थानयुक्तं भेषजं एदेन तेन हि भेषजं नामरू
पादीनां विशेषणानुक्तानां सामान्यश्चेत वातादिजन्य तयोक्तान् दोषानपेक्ष्य
तथा युक्तं भेषजं एतदेव भेषजं भवतीत्यर्थः । दोषादीनि दोषदूष्य निदानान्यं वे व
क्ष्यमाणानि किं वा दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृति वयां
सि । सूत्रस्थानोक्तानि कथमेतद्भेषजमनुक्तानां च गदानां भेषजं भवतीत्याह
दोषदूष्येत्यादि । दोषा वातादयो दूष्याणि रक्तादीनि निदानानि रूक्षादीनि एषां व्य
स्तानां समस्तानां वा यद्विपरीतं हितमिति भेषजं तत् सम्यक् युक्तं सदुक्तामुं गदान्
ध्रुवं नियच्छति उक्तानि नामरूपादिभिः उक्तानि अनुक्तानि तिनामरूपादि विशेषणा
नुक्तान् एतेन यदेव तत् । दोषादिविपरीततया प्रतिपादितं भेषजं तदेवानुक्तानु

मपिगदानांदोषादि बुध्वा सम्यक्कृत्स्नं युक्तं भेषजं युक्तं ज्ञेयमिति दर्शयति । यच्च पि
च यन्निदानविपरीतं भेषजं तद्दोषविपरीतेनैव गृहीतं तु पार्यते ॥ यतो निदानेन दोषः
प्रकोपः क्रियते तस्य च दोषस्य च द्विपरीतं तथा रूक्षनिदानेन वृद्धो वायो रूक्षयो
विपरीतः स्नेहः स निदानेऽपि विपरीत एव तथापि दोषस्यैवांशे वैपरीत्येन भेषज
प्रयोगोपदर्शनार्थं निदानविपरीतोपादानमिह यथा यदि वायुः सर्वात्मकनाप्र
कुपस्तदा तस्यैवाथ यद्विपरीतं तैलं न तु कर्तव्यं । यदा तु शीतेन वायुर्वृद्धः सर्वा
त्मना वातविपरीतं तैलमुत्सृज्य यद्दधि उष्णं तद्दुहितं वा स्यादिहोष्णं तस्यैव गुण
स्य प्रशमार्थं हेतुविपरीतमुष्णं भेषजं प्रयुज्यते । अत एवोक्तं शीतेनोष्णकृतान्
रोगान् शमयन्ति भिषग्विद इत्यादि । इह तु दोषादीनां ग्रहणात् दोषद्व
य समुदायात्मा व्याधिरपि लभ्यते तेन व्याधिविपरीतमपि भेषजमवरुद्धं
विपरीतशब्देन चेह प्रतिकूलमुच्यते । न विपरीतगुणमात्रं तेन विपर्ययस्य
था वक्ष्यकारिणामपि भेषजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव क्षीणानां
दोषाणां धातुसंमानं भेषजं भवति ॥ तत्र दोषादिक्षयात् व्याधेर्वृद्धिजनकं तया
विपरीतमेव । येन तत्र दोषादयः प्रतिकर्तव्याः ॥ किंतु तत्क्षयास्तेन क्ष
ये दोषादिसमानमेव विपरीतमिति न कश्चिद्दोषः । अथ दोषादिविपरीतं
सम्यग्युक्तं यदा तदा न निवर्त्तयति युक्तं तेनायं सम्यग्योगेन युक्तं भेष

ग

ज्ञं कार्यकरं भवति। तमेव सम्यग्योगमाह देशकाले इत्यादि। एषां तु देशाद्य
पेक्षयोगानामाह देशकाले इत्यादि। एषां तु देशाद्यपेक्षयोगानामुदाहरण
न्याचार्येण चक्रुतानि आस्यादामशयस्थानित्यादिना त्रिदोषंचवंकपीत्रं
तेन तत्र हृदेशआतुररूपएवोक्तः। भूमिरूपदेशापेक्षां तयोजनीयेक्ष्यसा
त्मापेक्षयोजनाभिधाने नैव गृहीतः कालः षड्विधादिनां तत्रोक्षादिभि:
तत्रास्यौषधकालो दशविधिः प्रमाणमौषधस्य विविधमन्यं बहुस
मंच सामे हि द्विविधं देशशारीरयोर्व्याधिसामेष्वौषधांतं हि विशेषमेव
सातु सात्म्यं च काल गृहीतेपक्षसत्वपेक्ष सम्यग्योगेनैव कृतं अन्सात्म्

युक्तं सात्म्य विपरीतम सम्यग्योगो यथावत्प्रयोगः विपर्यये दोषमाह अ
न्यथात्वेषां दोषपथ्यमप्यन्यथा भवेत्॥ एषां देशादीनां ह्यन्यथे त्व
सम्यग्योगे पथ्यमपीति भेषजं दोषादि विपरीतमपि। अन्यथेसपथ्य
भवति। यानि चापराणि च संवादीनि दशविधं दोषाद्यंतर्गतानि परीक्षा
णिनेहोक्तानि तानि दोषादिष्वंतर्भावनीयानि शापेक्ष सम्यग्योगोदा
हरणमाह अस्यादित्यादि आस्थादित्यादौ तृतीयास्थाने पंचमीतन
स्थानेनमौषधं वमनाख्यमामाशयस्थात् गदानां ह्रतंरं निहंति एवंनौ

नामयादत्तमौषधं शिरोगतान्हंति गुदेनदत्तं पक्वाशयस्थान्हंतिप्र मा
र्जनभेषजप्रयोगं दर्शयन्नाह । ज्ञात्वावयवोद्रेकमित्यादि । यथादोषमिति व्या
धेर्देशं प्रदेहादिति प्रदेहापरिषेकोपनाहनादिदेशमनुकाठापेक्ष्य सम्यग्ज्ञा
गोदाहरणानि कालविभागपूर्वकमाह । दिनोतर्गेषधेत्यादि दिनादिति रपे
क्षयणानुदृष्टः संबध्यते अवेक्ष्यणमवेक्षा तत्रादिनापेक्षादिकालान्क्रमा
दुध्यत्रंति । दिनापेक्षइत्यादिकालान् रोग्यपक्ष इति रोगिणो विशेषलिंगं ब
लत्वं चावेक्ष्य भवतीत्यर्थः । निरन्नमुद्दतो रुषधमुपयुज्यापि उपेक्षणं भ
भुंजान: उषधापेक्षानागद्दकालानाह भैषज्यकालदृद्वयएवप्रातर्भोज्ने न

इत्यादिभत्र अनकादाविश्यने नकाळत्वयमुच्यते यथा प्रातरेव निरन्नं तथा प्रा
गभोजने च तथा पश्चादिश्यनेन्नच कालद्वयएव प्रातर्भोजनोत्तरकाले । अप
रं तु सायंभोजनोत्तरकाले मध्येभुक्ते मध्येभुक्तं तु यस्य दे भुक्त्वा उपयुज्यते प
श्चात्तु पुनरर्धं भुज्यते मुहुर्मुहुर्भुक्तं नामयद्रोजनसमये प्रतीक्षणं भुज्य
ते भक्त्या मुहुर्नाम यद तन्नमत्यादावंत्ये वं तत्समुद्रवदाहारमध्यरणात्तत्स
मुद्ग मित्यभिधीयते भुक्तमितिपदं भुक्तादाविस्या दिष्वीः प्रत्येकं संब
ध्यते । सग्रासं नामयदन्नेन संयोगात्संस्कारादूर्ध्वं मिश्रितं भुज्यते । ग्रासांत
रं भुक्तं नामयं द्रासानां मध्ये भुज्यते अन्ये तु ग्रासयग्रासांतर इति पठंति ।

रकं भेषजकालं वदंति भक्तमिति यदनेन च भेषजकालांतरमभिधाय दशौ-
षधकालपूरणं कुर्वंति अत एव वायो प्राणदुष्टेतु ग्रासग्रासांत इति वचने-
नच्याव्यैर्गोवाएककाउक्तः। तत्र ग्रासस्य ग्रासांतरमध्ये यदौषधं त-
द्ग्रासग्रासांतउच्यते। भक्तमित्यस्य लक्षणमुक्तं लघूनां अन्नेन संयुतमिति
लघुनापेयादिना अन्नेन संयुतं यद्भुज्यते। तद्भक्तमुच्यते संभोज्यत्वौष-
धे रित्यादिना तु यदौषधं संस्कृतमन्नमुपयुज्यते॥ अन्नलघुत्वात् संभु-
क्तशब्देनोच्यते येतु ग्रासे ग्रासांत इति पठंति। तेषां प्राणे प्रदुष्टे ग्रासे ग्रासांते
च भेषजोपयोगेन कालद्वयं वर्णयंति लघुनान्नेन संयुतमिति उप-

दसंभोज्यमित्यस्य च विशेषणं वर्णयंति भुक्तमितितु पदं विवरणे यद्य-
पि सर्वाल्पकालोपयोजनीयभेषजविशेषणमिति व्याख्यानमिति ए-
वं व्यवस्थिते अपानविगुण इत्यादिभेषजकालविवरणं व्यक्तमेवेति पु-
नर्व्याक्रियते॥ एते च कालाः यद्यपि रोगविशेषविषयतया विहितास्त-
थापि भेषजस्यैवामी। विगुणापानादिविधेयस्य कालाभवंति अपा-
नवैगुण्यादयस्तु गदा इह भेषजनयोपाताः तेनापाने विगुणे यदौ-
षधं तस्यार्थे व पूर्वकाल इत्यादि संबंधो बोद्धव्यः। यस्तु व्याध्यपेक्षः
कालः स व्याध्यवस्थारूपः इह वक्तव्य इति विशेषः औषधापेक्षं काल-
उ

माह॥ द्वारैपाइत्यादि अत्र च पेया कषाय सर्पिः क्षीर विरेचनानां उत्
रोविधयः द्वारादृयादारस्य षडहे यथाक्रमं देयमुच्यते। षडहातिक्रमे प
येयादिन विरोधमावहति सामान्य विधेर्विशेष विधिना बाधनस्य स
र्वत्रैवानुमतत्वात् तेन लंघितस्य कषाय षडहे पेयादानं यत प्रसक्तं ते लं
घितं वा सितं कालेयवागुभीः पाचरेदिति वचनेन तदपि न विरोधित
स्य च श्लोकस्य प्रपंचोदाहरणार्थाकिसित एवाकृतइतिनेह क्रियते। को
ले वीक्ष्यामयस्यादि इति अवस्थारूपं कालं ज्वर लक्षणस्यान्नयषडहे ष
डहे पेयादिदेयमित्यर्थ जीर्ण लिंगापेक्षं कालमाह क्षुद्वेग इत्यादि

क्षुद्वेति वृद्धत्वा भवति वेगमोक्ष इति पुरीषादि निर्गमः लघुत्व
रूधिरिति हृदयोद्गार विशुद्धि जीर्ण लक्षणमिति जीर्णान्न लक्षणे
एतस्या जीर्ण लक्षणं यद्यपि रसविमाने प्यभिहितं। तथापिह का
लापेक्षया प्रकरणागतत्वादभिधानं न पुनरुक्तदोषकरं तदा भेषज
मादेयमिति वचनेन प्रातर्यैषधं अन्नेदीयते भेषजं प्रत्यवरमौष
ति। यत्तनेनांतर कालेन तदा जीर्णे एव प्रातरंशेदीयते किं वा भोजनो
त्तर कालमपीयदौषधं दीयते तदपि दिनांतर भुक्ताऽन्ने जीर्णे एव दि
यते। अन्यथा तस्यादोषवादिति के चित्स्यादि दोषवदीशिषट इति॥

तेन जीर्येति जीर्यमाणे च दोषद्वयं युक्तं स्यादित्यर्थः स्यात्ववदोषवदिति अ
न्यथेति पाठं आंकरः कृतस्वपकालापेक्षं सम्यग्योगं विभजते च पादपश्चे
त्यादि च पादयति वचय प्रकोप प्रशमास्तु चयादयो यथा कफस्य हेमंते
चयप्रकोपौ वसंते । ग्रीष्मे प्रशमाइत्यादिस्वभावः वर्ज्यसेव्यं च शाता
दिकं ॥ तत्रैव चतुर्वाह्यादि वर्ज्यायुक्तं तेन तत्रैव नतत् ज्ञेयं ॥ उपक्रमणा
मित्यादि सार्द्धश्लोकं केचित्पठंति । तमनार्षं वदंति उत्कृष्ट विधकाला
नपेक्ष्य प्रयोगे निष्फलं । सदृष्टांतमाह । इत्येव मित्यादि यथा सम्य
ग्योका लवर्षेण पीडा मरणं वा भवति । तं च दोषधर्मपि षड्विधमान
पेक्ष्य मुपयुक्तं क्लेशाय विनाशाय वा भवति ॥ उपरन्यथाकाल

योगं दर्शयितं केचित् पठंति व्याधीनामहिहोरात्र नियमादित्यादि श्लोक
चतुष्टयमेतदपि नातिप्रसिद्धं ति प्रमाण विशेषापेक्षं योगं दर्शयं नाह ना
त्य मित्यादि यद्यपि चेह भेषजस्य प्रमाणं श्रृंगग्राहिकया नोक्तं ॥ तथापि
ह दोष प्रमाणानुरूपो हि भैषज्यमाणविकल्पो बलप्रमाण विशेषापेक्षो
भवतीत्यादिनोक्तं मध्यभेषज प्रमाणं ज्ञेयं ॥ मत्सोत्मापेक्षं सम्यग्योगं
विभजन्नाह । उचितस्याद्यस्यत्यादि उचितादित्यभासत् अपथ्यमपि
पथ्यस्य पुरुषव्याध्य उचितत्यात् सात्म्यं जनएकांतात् त्यजेत् । न रू
स्वेल भते इतियो एकांतात् त्यजेन्निति इति सर्वथा च त्यजेत् एतेनाप
थ्यमपि सात्म्यं कौनोतेजन तः स्वखं न भवतीति दर्शयत् ॥ पथ्यस्य सात्म्य

स्य परित्यागे नितरामेव दुःखं भवतीत्युपदर्शितं देशशब्देन न चेह देशवा । येने
जनपदा अभिप्रेता तेन देशसात्म्यशब्देन तद्देशजातत्वेनैव पुरुषैः यत्सेव्य
ते तत्साधारणं सात्म्यं गृह्यते यद्दु पूर्वं देशानामामयानां च विपरीतगुणं
गुणौ सात्म्यमिच्छंति स्य नेन देशसात्म्ययुक्तं तद्देष विपरीतगुणत्वेन न त
द्देशनिवासिनां पुरुषाणां सात्म्यमुक्तं इदं तु देश विपरीतगुणं भवदु त
थापि येतत्तद्देशनिवासिनां अभ्यासेन सात्म्यं तदिह सात्म्यमुच्यत इ
ति विशेषः । पुरुषासात्म्यस्य प्रायः प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनानियतत्वा
त् स्पष्टं गयाहि कयान उदाहरणं कृतं । तेन देशाभ्यासासात्म्यानि प्रसिद्धा
न्युदाहरति बाह्लीका इत्यादिवेश्वानरो चिताः इत्यत्र । चितशब्देनाभ्यास
उच्यते । तैलं चाम्लं चेति । तैलाम्लापेक्षणत इति दक्षिणापथ उत्तरश्च पाश्चि
मश्चेति उत्तरपश्चिमे तेषामित्यत्र तच्छब्देन जनपदाः पुरुषाश्च गृह्यंते न तत्सा
त्म्ययुक्तानीति उक्तदेशसात्म्य पुरुषसात्म्ययुक्तानि सात्म्योपयोग फलमाह । सा
त्म्यं ह्यासु बलमित्यादि बहूपीति अतिमात्रमपि उक्तदेशादि परीक्ष्यान्यानि
नेकेणो केवलयथोक्तप्रयोगैरेव चिकित्सां कुर्वतो दोषमोहगयोगैर्नैवेत्यादि
देशं शाप्यज्ञना इसनेन देशाद्यज्ञानात् देशादि विगुणचिकित्साकारकं पुरु
षं लक्षयति । अपसाध्यतीति न ईप्सितं साधयति देशाद्यज्ञ इत्यत्र आदि
शब्देन कालादीनां युक्तानां तथा प्रदेशानां तनोत्तवयो बलशरीर प्रकृतिस
त्त्वानां तु ग्रहणं देशाद्यज्ञस्तो अपसाध्यतीत्याह ॥ वयो बलेत्यादि आदि

शब्देन प्रवृत्तनिमित्तवादितां गृहवां यस्माद्वयोबलादिभेदा बहवः चिकित्सापेक्ष
णीयाश्चिकित्सकानां मताः स्वेति तस्माद्देशादिभिरपेक्षा चिकित्सा क्रियमाणा न
ईप्सितं साधयत इति भावः। सामान्योक्तचिकित्सायां प्रकारान्तरेणापि विशि
ष्टार्थकर्तव्यमाह॥ तथा तन्त्रिसादि। उत्तमौ शाखाः कोष्ठः आश्रयिणः। संधिमार्ग
आश्रयिणः। गूढचारिणामिति आंतः संधिगतत्वेनाव्यक्तः॥ दलानां दोषाणां
विरुद्धानि मानोतिक्रियावदाचित् कार्याणि वत्निविरुद्धानि मत्वा विपरीतेन व्याप्ता
किंवा न केवलं वयोबलादिभेदा बहवो मताः किंतु अंतःसंधिमार्गिणां दोषाणां गूढ
चारिणां भेदा बहवः चिकित्सापेक्षणीयाः मता इति तत्रो गूढचारिणा दोषभेदेन
चिकित्सा भवेत् कदाचित् इत्यादि योजनीयं विरुद्धापि मता क्रियाकरणोदाहर

रणमाह॥ पित्तमेतत्त्वग्गतिमित्यादि न पन्नो बहिर्निति आद्यरोमकूपनिःसारणेन त्वा
मयं तः उष्णस्तथा व्यामयेतित्त्रटिति। तथा उक्तेन प्रकारेण उष्णं पित्तं उष्णाः
स्वेदादिभिः शामयंति संप्रति शीतेन चिकित्सितेन शीतश्लेष्मा शमनोदाहरणमा
ह॥ वाद्यैः श्वेसादि पीडित इति बहिर्निर्गच्छन्निरुद्धः अथ प्रसन्नीकस्यापि क
ल्पना विशेषान्यथाच्च कर्तव्यमाह। श्लेष्मापि इत्यादि वरागतस्यो घणाबोधा
इति स्वमार्गेणानिर्गच्छत्तु ष्मणो रोधात् शीत रक्षण्यथा गुरोरिति॥ अपि
गुरोरक्षणस्यापिष्ठोऽधनश्च लेपः। शीतस्तस्यादित्यर्थः। विरुद्धक्रियाभि
धानप्रसंगेन सामुदायापेक्षयापवदमस्य विरुद्धकार्यकरणोदाहरणमा
ह॥ दृष्टीत्यादि द्रव्येषु स्विन्नजग्धेषु एवं तैष्वेव विक्रीयते। अनेन मक्षिका

न विद्यारंभ केषु द्रव्येषु मक्षिकाजठराग्निस्विन्नेषु एवं क्रिया माक्षिकाद्यानीत
गतत्वयापि क्षारा। ततयाचं विरुध्या क्रिया किंवा संस्कारेणो पूर्वद्रव्यकार्यविरुद्धप्
दाहरणार्थमाह। द्रव्येष्विमादि अस्मिन्व्यक्षयथेष्वियादिस्थाने दग्धेष्विति पठं
ति॥ तत्र लाजसक्तुनां सिद्धपिंडेषु स्विन्न तथा लाजादि विपरीता गुरवे नाग्निवर्ध
दिकाधिका क्रिया तथा उमलेनामेषु दग्धेषु क्षारतया गीतनालुविरुद्धा क्रियाच्छे
दनादिषु क्रिया इत्याद्युदाहार्यं यत्रास्मिन् जग्धेष्विति पाठः तदापि स्विन्नाने
त्रसंदग्धेष्विति वा सत्तु सिद्धपिंड एवोदाहरणं ज्ञेयं। परीक्ष्य फलमुपसंहर
ति। तस्मादित्यादि। दोषौषधादीनि उपकल्पनीये एकादशापठितानि विमा
नेच द्वादशापठितानि तेन तन्त्रेहणे नहोत्ते दशसंख्ये व्याहन्यते। तेन द्रव्य

बलेनैव निरूह प्रस्तावे यानि दोषौषधादीनि दशानि दर्शितानि समीक्ष्य दोषौष
धदेशकालसात्म्याग्नि सत्वे कुवयोबलानीयनेन तान्येवात्र दश। एकादशेन। एत
दृश्यत एव च तुष्के कल्पनीयानैकादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमाने तु द्वादश
कस्य वा विरोधः तथा हि उपकल्पनीये एतद्दशकात् अन्यप्रकृति शरीर। उक्तो
तत्र शरीरस्य प्रकृतेश्च देशशब्देन भूम्यां तत्र गाहि पागग्रहणं। तेन तो हि देशो भू
मिरातुरश्चेति आहारस्य तु मांसग्रहणेनैव ग्रहणं विमाने त्वया द्वादशो विका
रः पठितः स दोषग्रहणात् गृहीतः स एवं सर्वापि कल्पनीयाद्यत्ता थपिग्रहो व्याख्ये
यः न तु यथा अर्थावसुनाप्रभृतिभिः अलतहुणबहुश्रीहिपक्षाश्रयपानाप
कल्पनीयोक्तानामेव दशानां व्याख्या तमिहतन्त्रशब्दमसंगतेन च नयोगैरवेति

नप्रयोगमात्रेणैव संप्रति चिकित्सया निवर्त्तते च व्याधौ कर्त्तव्यं दर्शयन्नाह । निवृत्तोऽपि
पुनरित्यादि निवृत्त इव निवृत्तः । किंचिदवशिष्टदोषरूपमलः । न तु सर्वथा निवृत्तो
ऽल्पहेतुना प्रत्यागमनविरोधात् तथा रूक्षानल दृष्ट्यैन विशद्दर्शनाच्च सीत्याह
ति अपथ्यं त्विति मांसादिके मार्गे रत इति व्याध्यप्रतिबंधकतया मार्गसिद्धौ रते
सेरव इयनले विशेषपांअपिशब्देन निवृत्तोऽपि यदा स्वल्पेन हेतुना आयाति ल
दा प्रशमोऽपि सुखानिवर्त्तनाय भवत्यागमिति दर्शयति ॥ एवंव्यवस्थिते कर्त्तव्यमाह ।
तस्मादित्यादि अनुबंध्यः । प्रयोगेणेति पुनरप्यनुबंधे भेषजप्रयोगं कुर्यादिति
अनपायित्वेनेति रोगानीकानकेण किमर्थमनुबंध्यो इत्यादित्याह । दाढ्यार्थमिति
प्रयुक्तसिद्धौषधेन रतन्याधि निवृत्तलक्षणस्यार्थस्य दाढ्यार्थं स्थैर्यार्थं

मित्यावत् । अपरमपि प्रयोगानुबंधविषयमाह । काठिन्यादिति दोषचय
रूपसंहतानत् अनुभावात् अचयप्रकोपात् अच्च ये पि च दोषाणां प्रकोपो भव
ति । यथा बलवद्विग्रहादिभिः वायोः पित्तस्य क्रोधादिभिः श्लेष्मणश्च दिवा
स्वप्नादिभिः । अर्थं चाचयप्रकोपो घनक्षयवापचयाकृतस्तात् अनुभावात् प्रकोप इत्यु
च्यते ॥ दोषात् कुपितो महानित्यत्र काठिन्यादेतः कुपितः अनुभावाच्च कुपितो महान्
भवतीति काठिन्यादिअचयवानयनकोपात् नैव प्रायो भवति । अनुभावानुचयः प्र
कोपः प्रसन्नपास्वभावेनातुलघ्रस्य चयंधि सानोऽपि महान् भवति मृद्वल्पतोऽनी
त इति यथा नसंतेचयः काठिन्यादेतः कुपितः समृद्वल्पनीतः यस्थूलभावा
न्महान् कुपितः । अल्पतो नीतः मृदुदोषकरः इति अल्पविकारकरः । किंवाका

ठिन्यादिभिर्दोषदूष्यसंबंधं च तत्स्थैर्ययति। गुणभावादिति यथोक्तकाठिन्ये विना
अंतरितिति। चरी नांशालीराजानुमानदेशमहाभिष्यन्दिभ्यामपि संबध्यते। एतस्य
कारणप्रत्ययेन महत्वं पथ्यमप्यश्नत इति हितमपि भेषजमुपयुंजानस्य उपजायत
इति। मृदुतया अल्पतया वा अनुवर्तते॥ ज्ञात्वैवमिति पथ्यमिदमस्य भेषजं प्र
येतु व्याधिरनतिमहत्वाद् गंभीरत्वाद् वा संबध्यान निवर्तते। नन्वेवं ज्ञातार्थैव पूर्व
प्रयुक्तप्रयोगस्य च द्विरावृत्त्याभ्यासं वा कारयेत॥ न तत्र प्रयोगाश्रयापयोगं तत्रैवे
यति॥ वृद्धिमात्राधिक्यं अभ्यास सततोपयोगं अयमर्थोऽत्राप्युक्तः। अभ्यस्य
मानात्रं महरान्तरयोगाजयंति योगान्वाति न स्फुरास्यं तस्माद् रिक्तः पुरुषोऽभ्यु
पेयायोगप्रयोगान्तसमुदीपनोगा इति। उक्तस्य सततोपयोगे यदि तत्पथ्यं सा

त्म्यात् सततोपयोगाद्धेतोः द्वेष्यतमागतं भवति। तथा स्वादुभावाद्वाऽनिष्टत्वा
द् द्वेष्यत्वमागतं भवति। तद्यापि तदेव पथ्यं रसैः रसैः कल्पनाविधिभिः स्वरसक्षतक
ल्कादिभिः स्वदनास्त्रान्ते अविधानैः पुनरागस्य प्रियत्वे संगस्यापेत॥ स्वादुत्वपि
सततोपयोगादप्रियं भवतीति दुर्दृष्ट्या स्वादे तु स्यत एव अप्रियं स्वादुत्वाद्वनात्रापि
यो नसोऽभिधीयते। प्रियत्वापादनप्रयोजनमाह॥ मनसोऽनुकूल्यादियादि॥ म
नसोऽनुकूलत्वे भेषजादिरूपानुकल्पना तदुर्जो मनोबलेऽमुखोपभोगतो भेषजस्य
प्रतिकूल्येनोपयोगः। अन्यथाति तद्वर्णादिभ्यः सुखोपभोगांते विरेचनेभ्यश्च र
चौ नर्तव्यमभिधाय रचित्रावकर्तव्यतामाह। लौल्यादिति अत्र लौल्यादेव
हि कस्यचित् पुरुषस्य कस्मिंश्चिद् दोषेऽरुचिर्भवति। दोषक्षयादपि कस्यचिद्

चिर्भवति। तथा व्याधियुक्तस्य च पथ्ये रुचिर्भवति व्याधिमहिम्ना क्वचिद्रुचि
र्भवति॥ यथा पांडुरोगे मृत्तिकायां वैद्यमोचिर रुचिर्भवति यथा स्निग्धस्य रूक्षम
धुरस्य चाम्ले यदुक्तं॥ अम्ले नवे चिद्रुततामनुष्या माधुर्य्ययोगं प्रपायीभवंति
किं वा व्याधिवैद्यम्यादिसंकर एव हेतु। अत्रोदाहरणं यथा श्लेष्मज्वरे स्लेकटुके
च्छता एते लौल्यादिभिः प्रयोवं योजितारस्ति। अरुचिपुलौल्यादिभिः जनित
सुपथ्योपचारः स्यात् पथ्यमवेदयं नापथ्यमित्यर्थः। तत्र यदि पथ्ये च भवति र
चिविषये संभवति तदा साध्यं तत्र यदातुररुचिविषयमपथ्यं स्यात्॥ तदा कर्तव्य
माह॥ योगेन वद्यं विकल्पयेदिति। भेषजयोगेनात्र इच्छाविषयं भोज्यं संस्कृत्य

दित्यादि सर्थः॥ अन्यैस्तु लौल्यादि दोषजास्त्रिविधा अरुचिरुच्यते॥ अरं
लौल्यजायामरुचौ पथ्योपचारदोषे इति क्षयजायामरुचौ पथ्योपचारं दो
षक्षयजायामरुचौ योगेनेति सम्यग्योगोपचारं व्याधिवैद्यम्यजायां चा
द्यमदनीयं व्याधिप्रत्यनीकप्रयोगैरूपं कल्पयेदिति व्याख्यातं एवमेव
तु व्याख्यानमाद्रियामहे विंशतिमित्यादिसंग्रहः सुबोध एव ॥७८॥
॥ तत श्रीनारायणदासात्मज श्रीचंद्रदत्तरचितायां चक्रदत्तस्य टीकायां
॥ निःस्यापत्ति चिकित्सितं समाप्तं॥ ॥ कल्पवल्लिप्राद्यं क्षेतु महेनिसंत
॥ शाके १७१२ साधारणनामसंवत्सरे ज्येष्ठ वदि ७ तिथि गुरुवार उत्त

रायपोतद्विनेचरकटिकाचिकित्सित लिखितं समाप्तं ॥ स्वदस्तुरलक्ष्म
पाउनंदरायवैद्य आरबतखानि मिदो ग्रंथसंख्या ३५८८ पत्र २१०